МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА
ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

12-те видання

Ужгород
2024

УДК 342(477)(075.8)
К 65

Конституція як джерело права є основою легітимності публічної влади в Україні як суверенній, незалежній, демократичній, соціальній, правовій державі. Знання її норм дозволить підвищити рівень правосвідомості громадян нашої держави та виробити стійку позицію не бути байдужим до подій загальнодержавного та місцевого значення.

Підручник «Конституційне право України» буде корисним для кожного без винятку члена суспільства.

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів України,
лист № 1.4/18-Г-2317 від 07.11.08 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради юридичного
факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Протокол № 3 від 25.10.2023 року.

Рецензенти:

Бобровник С.В., доктор юридичних наук, професор;
Серьогін В.О., доктор юридичних наук, професор.
Медвідь А.Б., доктор юридичних наук, професор.

ISBN 978-80-69142-01-5

© Колектив авторів, 2024
© РІК-У, 2024

Справедливий Закон – найвища суспільна мудрість

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Берч В.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бєлов Д.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Директор Асоціації міжнародного освітнього та наукового співробітництва, Заслужений юрист України.

Бєлова М.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бисага Ю.М., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Заслужений юрист України, Директор Інституту держави і права країн Європи.

Бисага Ю.Ю., кандидат юридичних наук, доцент, приватний нотаріус, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет», докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Васильчук Л.Б., кандидат юридичних наук, приватний адвокат, доцент доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

Гомонай В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Греца С.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Джуган В.В., кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Заборовський В.В., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», адвокат.

Митровка Я.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Натуркач Р.П., кандидат юридичних наук, керівник апарату Закарпатської обласної державної адміністрації, докторант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Петрецька Н.І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Пирога І.С., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Піфко О.О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Продан В.І., старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рогач О.Я., доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Сарай Р.Д., кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Фрідманська В.І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Фрідманський Р.М., кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 13

Тема 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Бисага Ю.Ю., Берч В.В., Джуган В.В., Піфко О.О., Продан В.І.)* 15

1. Поняття, предмет та метод конституційного права 15
2. Конституційно-правові норми: зміст, структура та класифікація 20
3. Конституційно-правові інститути. Система конституційного права 28
4. Конституційно-правові відносини 32
5. Джерела конституційного права України 38
6. Місце конституційного права у національній правовій системі 40

Тема 2. КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Піфко О.О., Продан В.І.)* 49

1. Конституційний лад України: поняття та сутність 49
2. Принципи конституційного ладу України 55
3. Закріплення конституційного ладу України 58

Тема 3. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Гомонай В.В., Греца С.М., Джуган В.В., Продан В.І.)* 69

1. Конституція: поняття та сутність 69
2. Структура Конституції України 28 червня 1996 року 72
3. Сфера функціонального призначення та ознаки Основного Закону України 75
4. Процедура внесення змін до Конституції України 79

Тема 4. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В.,Петрецька Н.І., Фрідманська В.І., Продан В.І.)* 89

1. Поняття, зміст та види правового статусу людини і громадянина 89
2. Структура конституційно-правового статусу людини і громадянина 95
3. Правові підстави обмеження прав людини і громадянина 99
4. Права людини в умовах особливих правових режимів надзвичайного та воєнного стану 103

Тема 5. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ГРОМАДЯНСЬКИХ СТАНІВ ОСОБИ В УКРАЇНІ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Петрецька Н.І., Митровка Я.В., Продан В.І.)* 113

1. Поняття та способи набуття громадянства 113
2. Правовий статус громадянина України 118
3. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні 124
4. Правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні 135
5. Гарантії прав внутрішньо переміщених осіб 143
6. Правове регулювання міграції в Україні 146

Тема 6. СИСТЕМА ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Бєлова М.В., Джуган В.В., Петрецька Н.І., Продан В.І., Фрідманський Р.М.)* 156

1. Покоління прав людини. Основні концепції прав людини 156
2. Класифікація прав і свобод людини та громадянина 162
3. Основні обов'язки людини і громадянина 168
4. Гарантії прав та свобод людини і громадянина 171

Тема 7. ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Васильчук Л.Б., Джуган В.В., Сарай Р.Д., Піфко О.О., Продан В.І.)* 186

1. Історія розвитку виборчої системи в Україні 187
2. Вибори, виборче право та загальна характеристика виборчої системи України 214

3. Основні принципи виборів 222
4. Стадії виборчого процесу 233

Тема 8. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ В УКРАЇНІ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Васильчук Л.Б., Греца С.М., Джуган В.В., Пирога І.С., Продан В.І.)* 241

1. Референдум як спосіб ухвалення принципово важливих нормативно-правових та політичних рішень 241
2. Референдум як політико-правовий інститут 250
3. Особливості законодавчого врегулювання референдуму 262
4. Правові умови ініціювання, призначення і проведення референдуму в Україні 270

Тема 9. ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І., Фрідманський Р.М.)*.....291

1. Верховна Рада – парламент України 291
2. Конституційний склад та структура Верховної Ради України 296
3. Законодавчий процес та інші парламентські процедури 301
4. Конституційно-правовий статус народного депутата України 308

Тема 10. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І., Фрідманський Р.М.)* 323

1. Інститут глави держави в світі: історія становлення та розвитку 324
2. Місце та роль Президента України в системі органів державної влади 332
3. Повноваження Президента України. Дострокове припинення повноважень Президента України 335

Тема 11. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ТА ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Митровка Я.В., Продан В.І., Фрідманський Р.М.)* 354

1. Поняття виконавчої влади, система її органів 354

2. Елементи конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України 356
3. Повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим і підвідомчими їй органами 374
4. Взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями 376

Тема 12. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Греца С.М., Джуган В.В., Заборовський В.В., Продан В.І., Фрідманський Р.М.)*..... 386

1. Роль і місце суду в системі органів державної влади 386
2. Функціональне призначення органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки 392
3. Загальні засади функціонування інституту адвокатури в Україні 394

Тема 13. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Берч В.В., Греца С.М., Джуган В.В., Продан В.І., Піфко О.О.)*.....425

1. Адміністративно-територіальний устрій України: поняття та система 425
2. Правовий статус адміністративно-територіальних одиниць. Спеціальний статус міст Києва і Севастополя 433
3. Автономна Республіка Крим: історія становлення та особливості конституційно-правового статусу 439

Тема 14. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ *(Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Берч В.В., Джуган В.В., Митровка Я.В., Натуркач Р.П., Продан В.І., Рогач О.Я.)*.....452
..... 452

1. Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування 457
2. Поняття системи місцевого самоврядування та її елементи 462
3. Гарантії місцевого самоврядування 467

Тема 15. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ *(Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Бєлова М.В., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І., Пирога І.С., Піфко О.О)*..474

1. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні 474

2. Порядок формування Конституційного Суду України, його структура та склад..... 481

3. Функції та повноваження Конституційного Суду України..... 486

4. Форми звернення до Конституційного Суду України 494

ПЕРЕДМОВА

Завдання конституції полягає у встановленні рамок та обмежень для влади в державі. У сучасних умовах конституція повинна відображати не лише основні ідеї щодо розподілу влади та захисту фундаментальних прав громадян, але й виступати як несумнівний символ єдності всього суспільства.

Це означає, що конституція несе на собі важливу функцію керівного начала, яке об'єднує громадян навколо загальних цінностей і принципів, що визначають спільну ідентичність нації.

У такому контексті, важливо, щоб конституція відображала спільні прагнення громадян, а також служила метою гармонізації і уніфікації управлінської системи, щоб забезпечити стабільність та єдність у державі.

Чинна Конституція України заклала фундамент для нової системи правових норм в Україні в різних її сферах, зокрема, в галузі конституційного права. В цьому контексті загальна тенденція переосмислення традиційних правових понять у галузевих юридичних науках вимагає поліпшення теоретичних та методологічних підходів до дослідження конституційного права України як окремої юридичної галузі.

Конституція України без сумніву відповідає найвищим стандартам розвинених країн світу. Більше того, вона узагальнює найкращі практики державотворення цих країн. Серед іншого, Конституція передбачає створення всіх основних інститутів демократії в сучасній

державі, таких як органи державної влади, державна мова, валюта, громадянство, Збройні Сили і багато інших, що забезпечують функціонування держави.

За нашу і Вашу свободу.
Разом ми сила.
Україно, вперед!

Завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України *Бисага Ю.М.*

Бисага Ю.М., Бисага Ю.Ю., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 1

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

1. ***Поняття, предмет та метод конституційного права.***
2. ***Конституційно-правові норми: зміст, структура та класифікація.***
3. ***Конституційно-правові інститути. Система конституційного права.***
4. ***Конституційно-правові відносини.***
5. ***Джерела конституційного права України.***
6. ***Місце конституційного права у національній правовій системі.***

1. Поняття, предмет та метод конституційного права

Конституційне право є провідною галуззю права України, і це означає, що воно відзначається рядом особливостей і характеристик. З одного боку, конституційне право складається з певного набору правових норм, які мають внутрішню єдність. Це означає, що ці норми пов'язані між собою і створюють систему, в якій кожна норма доповнює і регулює інші. Крім того, конституційне право має інші загальні ознаки, такі як важливість, нормативність та обов'язковість, які роблять його важливою складовою правової системи держави.

З іншого боку, конституційне право має суттєві відмінності у порівнянні з іншими галузями права. Це визначається особливими об'єктом та предметом регулювання цієї галузі. Конституційне право зазвичай визначає основні принципи організації влади, права та обов'язки громадян, а також специфічні права та повноваження органів державної влади. Також воно може мати вищий статус порівняно з іншими галузями права і надавати особливий статус окремим нормам та принципам, встановленим у Конституції. Таким чином, конституційне право відзначається своєю унікальністю та важливістю в правовій системі країни.

За наслідками вивчення міжнародного досвіду можна з упевненістю стверджувати, що жодна з галузей національного права будь-якої країни не здатна удосконалюватися та розвиватися, якщо у неї відсутнє підґрунтя у вигляді конституційних принципів або норм конституційного законодавства чи, тим більше, у тому разі, коли вона суперечить їм. Будучи формально частиною публічного права, конституційне право визначає засади організації не тільки інститутів публічної влади та політичних інститутів, а також стосується інститутів громадянського суспільства.

Галузі конституційного права України притаманний власний особливий *предмет правового регулювання*, до якого можна віднести відносини, які складаються в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства, зокрема, духовній, економічній, соціальній, політичній. У свою чергу, конституційно-правові норми закріплюють насамперед основні принципи, які визначають устрій держави і суспільства.

Отже, *конституційне право* – провідна галузь права України, що являє собою сукупність правових норм, які закріплюють і регулюють суспільні відносини, що забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи, основи конституційного ладу України, статус людини і громадянина, територіальний устрій держави, форми безпосередньої демократії, систему органів державної влади та місцевого самоврядування.[1]

Допоміжним, але досить вагомим критерієм, за яким конституційне право України відокремлюється від інших галузей права, є *метод правового регулювання*.[2]

Метод конституційного права – це система способів, прийомів та засобів юридичного впливу норм конституційного права на суспільні відносини, що є предметом конституційно-правового регулювання. До загальних методів юридичного впливу конституційного права на суспільні відносини, що активно застосовуються і в конституційному праві, належать такі методи, як: метод позитивного зобов'язання, метод дозволу та метод заборони.

Метод зобов'язання у контексті конституційного права передбачає, що його основною метою є змусити суб'єктів цього права вчиняти дії та приймати рішення відповідно до визначених конституційних норм та обмежень. Цей метод використовується з метою забезпечити виконання та дотримання конституційних норм і принципів.

Спонукальний характер методу зобов'язання полягає у тому, що він надає правовий стимул або обов'язок суб'єктам конституційного права діяти відповідно до Конституції та інших конституційних приписів. Це може включати в себе обов'язок додержуватися конституційних прав та свобод громадян, регулювання повноважень державних органів відповідно до Конституції, а також забезпечення відповідності законів та рішень органів влади конституційним нормам.

Отже, метод зобов'язання в конституційному праві використовується для забезпечення того, щоб всі суб'єкти права в країні діяли

[1] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
[2] Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. К.: Український центр правничих студії 1999. 376 с.

в межах, визначених Конституцією, і виконували свої обов'язки та функції у відповідності до цих конституційних приписів. Як приклад можна навести положення статті 66 Конституції України: «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки».

Метод дозволу в контексті конституційного права передбачає можливість та легальність певної правової поведінки суб'єктів цього права. В інших словах, цей метод визначає міру, в якій суб'єкти конституційного права мають право на виконання певних дій чи відчуження певних прав, і це дозволяє їм діяти у відповідності до закону і в межах конституційних норм.

Метод дозволу надає суб'єктам конституційного права можливість здійснювати певну поведінку без порушення конституційних обмежень та з врахуванням законних правил та вимог. Він визначає правовий статус суб'єктів, які діють в межах забезпечених конституцією прав і обов'язків.

Отже, метод дозволу в конституційному праві вказує, які дії чи діяльність є допустимими та легітимними з точки зору конституційних норм, і визначає обсяг прав та свобод, які суб'єкти конституційного права можуть використовувати без порушення закону. Так, відповідно до частини 1 статті 41 Конституції України: «кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

Метод заборони в контексті конституційного права визначає юридичні обмеження, які покладаються на суб'єктів, що беруть участь у конституційно-правових відносинах. Його основною метою є запобігання конституційним порушенням або деліктам.

Цей метод передбачає, що суб'єкти конституційного права мають певні обмеження у використанні своїх прав або виконанні певних дій, які можуть суперечити конституційним нормам чи принципам. Ці обмеження встановлюються з метою збереження стабільності та законності в суспільстві і можуть бути встановлені самою Конституцією або іншими законодавчими актами.

Метод заборони, таким чином, функціонує як юридичний механізм, що заважає суб'єктам конституційного права здійснювати дії,

які порушують конституційні стандарти. Він спрямований на забезпечення додержання конституційних норм та принципів та на попередження потенційних конституційних порушень, що можуть загрожувати демократії, правам і свободам громадян та загальній стабільності держави.

Наприклад, ст. 74 Конституції України забороняє проведення всеукраїнського референдуму з питань податків, бюджету та амністії. Або ж такий метод простежується у забороні привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24 Конституції України).[1]

У цілому для конституційно-правового регулювання суспільних відносин характерним є *владно-імперативний метод*, оскільки норми конституційного права України регламентують великий блок відносин, які базуються на владі та підкоренні, реалізації владними структурами своїх повноважень. Але чимало є і дозвільних норм, які дають можливість суб'єктам державно-правових відносин реалізовувати свої права, наприклад, право на участь у всеукраїнському або місцевих референдумах, у виборах народних депутатів, право обирати і бути обраним в органи державної влади, місцевого самоврядування.

Застосування усіх вищезгаданих методів правового регулювання у конституційному праві України є запорукою злагодженого функціонування інститутів державної влади, якісного функціонування громадянського суспільства у консенсуальному режимі, тобто на основі злагоди, народовладдя, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина.

Використання різноманітних методів правового регулювання конституційно-правових відносин відіграє важливу роль у сприянні демократичному розвитку держави і суспільства. Цей підхід передбачає різні способи, за якими закони та правила застосовуються до діяльності суб'єктів конституційного права, а також визначає, як влада та права розподіляються у суспільстві.

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Різні методи правового регулювання дозволяють створити систему, в якій гарантується дотримання прав і свобод громадян. Це створює умови для розвитку демократії, оскільки громадяни можуть вільно виражати свої думки, обирати представників та брати участь у прийнятті рішень.

Такі методи можуть встановлювати механізми, які забезпечують розподіл влади між виконавчою, законодавчою і судовою владами. Цей принцип є ключовим для демократії, оскільки він запобігає концентрації влади в руках однієї групи або особи і забезпечує контроль і баланс між різними гілками влади.

Різні методи правового регулювання допомагають зберегти порядок і стабільність в суспільстві, що сприяє стабільному функціонуванню держави і захисту прав індивідуумів, що є важливими аспектами демократичного розвитку. Вони допомагають забезпечити, що усі дії і рішення, прийняті владою, відповідають конституційним нормам і законам. Це зміцнює довіру громадян до влади і сприяє демократичному розвитку.

fl. Конституційно-правові норми: зміст, структура та класифікація

Для отримання глибокого розуміння будь-якої галузі права необхідно вивчати особливості її правових норм. Правові норми є основними будівельними блоками, які формують конкретну галузь права і визначають її функції та структуру.

Правові норми є основними правилами та стандартами, які встановлюють правила поведінки, права та обов'язки в конкретній галузі права. Вони визначають те, що дозволено, заборонено, а також процедури та механізми для вирішення правових питань. Різні галузі права мають свої власні специфічні правові норми, які відображають їхні особливості та завдання. Наприклад, правові норми в кримінальному праві відрізняються від тих, які існують в господарському або сімейному праві.

Правові норми встановлюють права та обов язки суб'єктів відносин відповідно до конкретної галузі права. Вони визначають, які дії

можуть бути виконані, а які – ні, і які наслідки можуть виникнути в разі порушення цих норм.

Норми права можуть бути виражені у різних формах, включаю- чи закони, регуляторні акти, судові рішення та інші. Зрозуміння цих форм і структури правових норм також є важливою частиною вивчення галузі права.

Отже, вивчення особливостей правових норм є ключовим етапом у пізнанні будь-якої галузі права, оскільки ці норми є основою для розуміння її функцій, змісту і впливу на суспільство і індивідуумів.

Конституційно-правові норми – це встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють суспільні відносини і складають однорідну групу. Їм притаманні загальні ознаки юридичних приписів, тобто вони:

- регулюють суспільні відносини, встановлюють обов'язкові правила поведінки, містяться у правових актах держави;
- охороняються і забезпечуються при необхідності примусовою силою держави.

У порівнянні з нормами інших галузей права вони відрізняються:

- своїм змістом, сферою суспільних відносин, на регулювання яких спрямовані;
- джерелами, в яких вони містяться, оскільки найважливіші норми закріплені в Конституції України, що мають найвищу юридичну силу;
- установчим характером своїх приписів, оскільки конституційно-правові норми визначають форми правових актів, порядок їх прийняття і опублікування, компетенцію державних органів;
- особливостями внутрішньої структури.[1]

На відміну від інших галузей права, у нормах конституційного права значно більше норм загальнорегулюючого характеру. До таких належать: *норми-принципи, норми-поняття, норми-завдання*, яких досить багато у першому розділі Конституції України. Чимало консти-

[1] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.544 с., с. 9.

туційно-правових норм у своїй реалізації пов'язані не з виникненням конкретних правовідносин, а з відносинами загального характеру або ж з правовим становищем (громадянство, статус Автономної Республіки Крим у складі України).

Конституційно-правова норма має таку *структуру:*

1. *Диспозиція* – містить правило поведінки загального характеру;
2. *Гіпотеза* – містить умови, при настанні яких вступає в силу санкція;
3. *Санкція* – містить відповідальність за порушення правила, зазначеного в диспозиції.[1]

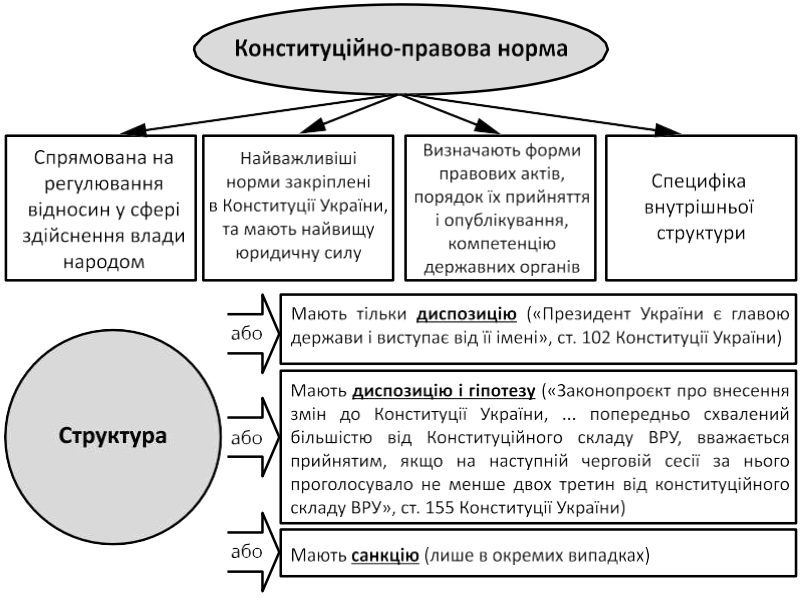

Конституційно-правові норми, як правило, не класичні, тобто не завжди мають у своєму складі всі три елементи: гіпотезу, диспозицію і санкцію. Є норми, які мають тільки диспозицію: «Президент України є главою держави і виступає від її імені» (ст. 102 Конституції України); є норми, що складаються з гіпотези і диспозиції: «Законопроєкт про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш, як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України» (ст. 155 Конституції України). В окремих випадках конституційно-правові норми містять у собі й санкцію.[1]

Конституційно-правові норми мають свої специфічні риси у порівнянні з правовими нормами інших галузей права України та є досить різними. Для правильного їх застосування і виявлення їх властивостей необхідно провести їх класифікацію за тими чи іншими критеріями. [2]

Класифікація конституційно-правових норм:

1. *За змістом*, тобто колом суспільних відносин, що регулюються, одні норми пов'язані зі сферою суспільних відносин, в яких встановлюються основи конституційного ладу, другі – із закріпленням основ правового статусу людини і громадянина, треті – з територіальним устроєм, четверті – із системою органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні, п'яті – із закріпленням виборчої системи тощо.[3]
2. Конституційно-правові норми України суттєво різняться *за юридичною силою*. Це залежить від того, у якому нормативному акті міститься норма, і яке місце посідає акт у правовій системі України. Найважливіші норми знаходяться у Конституції України. Жодна правова норма не повинна суперечити нормам Конституції України. На основі Конституції, законів України у державі видаються інші правові акти: постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти органів місцевої виконавчої влади і місцевого самоврядування.[4]

---

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[2] Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. К.: Український центр правничих студії 1999. 376 с.

[3] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

[4] Майданник О. О. Конституційне право України : навч. посіб. К. Алерта, 2011.С. 19.

3. *За значенням у механізмі правового регулювання* нор- ми конституційного права поділяються на *матеріальні*: «Верхо- вна Рада України працює сесійно» (ст. 82 Конституції України)[1] і *процесуальні*: «Повідомлення про час і місце проведення з'їзду (зборів, конференції) партії з метою висування кандидата на пост Президента України, порядок акредитації на такому з'їзді (зборах, конференції) представників засобів масової інформації, визначений його організаторами, не пізніш як за п'ять днів до дня проведення з'їзду (зборів, конференції) розміщується на офіційному веб-сайті партії та подається до Центральної виборчої комісії. Центральна виборча комісія не пізніше наступного дня з дня отримання такого повідомлення розміщує його на своєму офіційному веб-сайті» (ч. 4 ст. 99 Виборчого кодексу України).[2]

4. *За терміном дії* конституційно-правові норми поділяються на *постійні, тимчасові* та *виключні.* Більшість норм конституційного права України – постійні, строк їх дії чітко не визначений. Тимчасові норми, як правило, містяться у перехідних положеннях нормативних актів, наприклад: «Встановити, що до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України» (Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР»). Такі норми містяться в розділі XV «Перехідні положення» Конституції України. Виключні норми встановлюються, наприклад, за надзвичайних обставин: «На період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи: 1) встановлення особливого режиму в'їзду й виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де запроваджено надзвичайний стан; 2) обмеження руху транспортних засобів і їх огляд; 3) посилення охорони громадського порядку, а також об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення і народного господарства; 4) заборона проведення зборів, мітингів,

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[2] Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст. 48.

вуличних походів і демонстрацій, а також видовищних, спортивних та інших масових заходів; 5) заборона страйків» (ст. 22 Закону України «Про надзвичайний стан»).[1]

5. *За територією дії* розрізняють конституційно-правові норми, *які діють на території: всієї України; Автономної Республіки Крим; окремих адміністративно-територіальних одиниць*.[1]

6. *За характером приписів*, які містяться в конституційно-правових нормах, останні поділяються *на уповноважуючі, зобов'язуючі і забороняючі*. Уповноважуючі норми закріплюють право суб'єктів державно-правових відносин виконувати відповідні дії, визначають межі їх повноважень. Такий характер мають норми, які встановлюють компетенцію України, Автономної Республіки Крим, кожного державного органу. До категорії уповноважуючих норм належать також норми-принципи, норми-цілі (наприклад: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», ст. 1 Конституції України), норми-завдання тощо. Зобов'язуючі конституційно-правові норми закріплюють обов'язки відповідних суб'єктів діяти в межах норми. До цієї групи норм конституційного права України належать насамперед норми, які закріплюють конституційні обов'язки громадян: захист Вітчизни, неухильно додержуватися Конституції України і законів України, не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, сплачувати податки, шанувати державні символи (ст. 65, 66, 67 Конституції України). До цієї групи відносять також норми, які встановлюють обов'язки органів державної влади: «Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів» (ст. 94 Конституції України). [1]

7. *За характером втілених приписів* норми конституційного права поділяються на *імперативні і диспозитивні*. Імперативні правові норми – це ті норми, які обмежують свободу суб'єктів держав- но-правових відносин у виборі своєї поведінки. Вони встановлюють

[1] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. С. 13-14.

однозначні та обов'язкові правила, які суб'єктам не залишають можливості вибору щодо їхньої діяльності у конкретних обставинах.

Суть імперативних норм полягає в тому, що вони надають чітке та однозначне вказівання щодо того, яким має бути поведінка суб'єктів у відповідних ситуаціях. Це означає, що суб'єкти не мають права самостійно визначати, як діяти в даних обставинах, а повинні діяти відповідно до того, що прямо встановлено правовою нормою.

Імперативні норми часто відносяться до сфер, де важливо забезпечити певний ступінь єдності та обов'язковості в діяльності суб'єктів. Наприклад, в кримінальному праві імперативні норми встановлюють кримінальні злочини та передбачають санкції, які обов'язково застосовуються до винних осіб без винятків.

Отже, імперативні правові норми є тими, що встановлюють обов'язкові стандарти поведінки, де варіанти дії суб'єкта однозначно визначаються законом або іншими правовими актами. Так, норма Закону України «Про громадянство України» встановлює, що зміна громадянства дітей віком від 16-ти до 18-ти років у разі зміни громадянства їх батьків, а також у разі їх усиновлення може відбуватися тільки за згодою дітей. Без їхньої згоди це не може відбутись.

Диспозитивні правові норми надають суб'єктам державно-правових відносин можливість вибору варіанту своєї поведінки з урахуванням умов і обставин, вказаних у цих нормах. Основна особливість диспозитивних норм полягає в тому, що вони не встановлюють обов'язкових правил або дій, а надають суб'єктам певну свободу в самостійному визначенні свого ставлення до правової ситуації. Це означає, що суб'єкти мають право вибирати, чи брати участь у правовій сфері відповідно до встановлених диспозитивних норм, чи вони можуть відхилитися від цих норм і укладати угоди чи встановлювати правила, які відповідають їхнім власним інтересам та потребам. Важливо враховувати, що в разі вибору суб'єктами альтернативних варіантів поведінки, ці варіанти мають бути в межах закону та не суперечити публічному порядку.

Диспозитивні норми сприяють гнучкості та адаптованості правової системи до різних ситуацій і інтересів суб'єктів. Вони дозволяють сторонам укладати угоди та встановлювати правила, які відповідають їхнім потребам і визначають умови спільної діяльності. Такий підхід допомагає враховувати різноманітність індивідуальних обставин та вимог у конкретних правових відносинах. Наприклад: «Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їх повноважень, встановлених цією Конституцією» (ч. 1 ст. 72).[1]

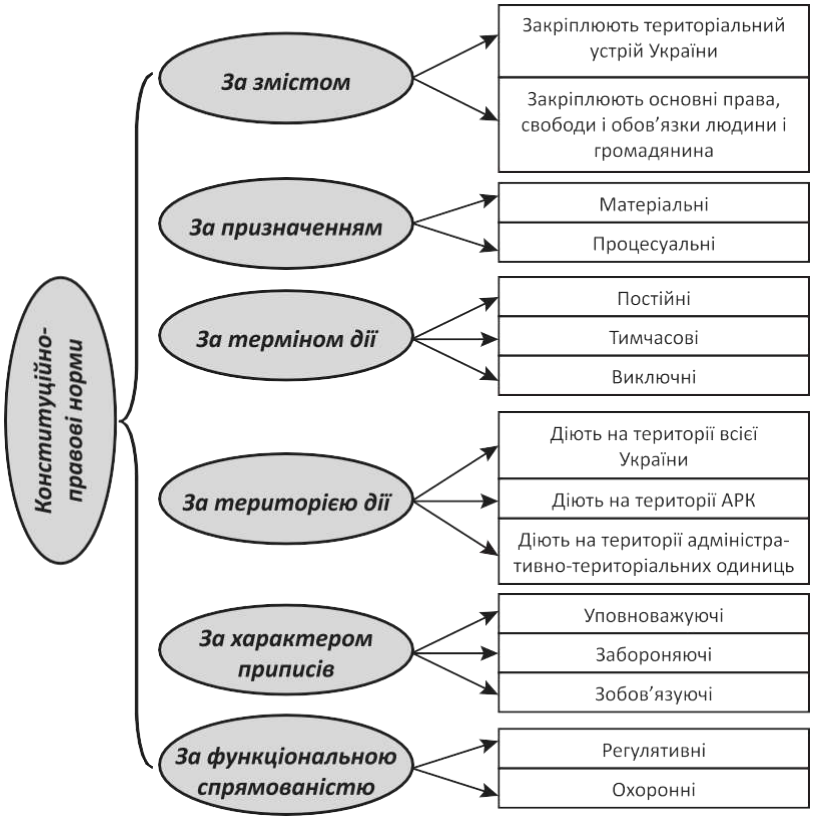

8. *За функціональною спрямованістю* норми конституційного права України поділяються на *регулятивні й охоронні*. Більша

[1] Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. К.: Український центр правничих студії 1999. 376 с.

частина їх є регулятивними, наприклад: «Порушення особою пра- вил комендантської години тягне за собою затримання до закін- чення комендантської години. Затримані за порушення правил комендантської години підлягають особистому огляду й оглядо- ві їхніх речей, про що складається протокол» (ст. 29 Закону України «Про надзвичайний стан»). Охоронні конституційно-правові норми являють собою заборону. Так, ст. 14 цього Закону, наприклад, встановлює, що у період дії надзвичайного стану не можуть бути розпущені Верховна Рада України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, зупинена діяльність їх та Президента України.[1]

3. Система конституційного права. Конституційно-правові інститути

Конституційне право України є елементом правової системи України. Разом із цим, конституційне право являє собою складну систему, що складається з багатьох взаємодіючих частин і елементів, за допомогою яких можливо побачити внутрішню структуру конституційного права та виокремити його відмінності від інших галузей права. Структура конституційного права України обумовлена системними зв'язками між його нормами та інститутами, що знаходяться у відповідній підпорядкованості. Нормам конституційно-правових інститутів притаманна внутрішня єдність, яка, в свою чергу, відрізняє їх від норм інших інститутів конституційного права. Інтеграція і диференціація норм та інститутів обумовлені особливостями тієї сфери суспільних відносин, які вони регулюють.

Система галузі конституційного права України складається з найважливіших конституційно-правових інститутів, до яких насамперед належать такі інститути: основ конституційного ладу; основ правового статусу людини і громадянина; територіального устрою; органів державної влади і місцевого самоврядування; безпосередньої демократії.

[1] Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. К.: Український центр правничих студії 1999. 376 с. URL: https://infopedia.su/2x9d79.html

Характеристика системи конституційного права України обумовлює необхідність виявлення складових частин не лише всієї галузі права, а й кожного конституційно-правового інституту в його системі. В основі співвідношення цих інститутів і їх взаємодії – реальне співвідношення тих сфер суспільних відносин, які є предметом конституційного права.

Норми одного інституту створюють необхідні передумови для дії іншого або кількох інститутів, визначають їх зміст і спрямованість. Так, норми інституту основ конституційного ладу посідають перше місце в системі конституційного права України, оскільки в них містяться основоположні політико-правові принципи організації і функціонування держави і суспільства. Вони визначають спрямованість правового регулювання іншими конституційно-правовими інститутами.[1]

Норми інституту основ правового статусу людини і громадяни- на мають забезпечувати можливість для особи користуватися всім комплексом соціально-економічних, політичних, особистих і культурних прав і свобод. Вони безпосередньо пов'язані з нормами основ конституційного ладу. Це повною мірою стосується й інститутів територіального устрою, конституційного суду, норм, які визначають систему органів державної влади та місцевого самоврядування. Важливе місце у системі конституційного права посідає інститут основ правового статусу людини і громадянина, оскільки людина, її права і свободи визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.[2]

Конституційно-правовий інститут, норми якого закріплюють державний і територіальний устрій, створює необхідні передумови для функціонування державного апарату, системи державних органів, органів місцевого самоврядування. У системі галузі конституційного права України цей інститут передує інституту, що закріплює систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

[1] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.544 с.

[2] Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.544 с.

Система галузі конституційного права України тісно пов'язана зі структурою Конституції України. Але між ними є й різниця, бо система галузі охоплює всю сукупність державно-правових норм, а система Конституції України – лише частину цих норм, що містяться в основному джерелі права України. [1]

Слід зазначити, що для досягнення правового результату недостатньо наявності однієї норми, а необхідна їх сукупність для регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тому норми будь-якої галузі права поділяються за правовими інститутами.

Конституційно-правовий інститут – це відповідна система норм конституційного права, які регулюють однорідні і взаємозв'язані суспільні відносини, що складають відносно самостійну групу. [1]

Існують *прості* та *складні* інститути. Наприклад, інститут виборчого права включає такі інститути як виборче право (у суб'єктивному розумінні) та виборчий процес. Останній містить у собі ряд стадій (призначення виборів, висунення кандидатів у депутати, голосування, підрахунок голосів і визначення результатів виборів). [2]

Конституційно-правові інститути об'єднують норми як Конституції України, так і поточного законодавства, тобто норми, які мають різну юридичну силу. Норми конституційних інститутів різняться між собою за територією дії, ступенем визначеності і чіткості правових приписів, призначенням у механізмі правового регулювання та за іншими ознаками. [3] При застосуванні конституційно-правової норми необхідним є визначення її належності до того чи іншого правового інституту, оскільки не кожна правова норма містить властивості, які притаманні конституційно-правовому інститутові у цілому, однак, такі властивості конституційно-правового інституту слід враховувати задля правильного розуміння механізму реалізації окремої норми.

У зв'язку з тим, що галузь права – це не просто сукупність норм, і між нормами існують складні системні зв'язки, а жодна конституційно-правова норма не діє ізольовано від інших, важливим видається визначення особливостей конституційно-правових інститутів. [3]

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

[2] О. О. Майданник Конституційне право України: Навч. посіб.К: Алерта, 2011. 380 с.

[3] О. О. Майданник Конституційне право України: Навч. посіб.К: Алерта, 2011. 380 с.

Конституційно-правові інститути між собою суттєво відрізняються. Специфічним є *інститут основ конституційного ладу* України, який об'єднує норми, що закріплюють основи суспільного і державного ладу. Його норми впливають на суспільні відносини шляхом закріплення основ устрою суспільства і держави. Вони, як правило, не породжують конкретних правовідносин, але визначають головні політико-правові принципи, сутність правового впливу на усі сфери суспільного життя, адресовані усім суб'єктам конституційно-правових відносин, мають конституційну форму вияву і є здебільшого нормами-принципами, нормами-завданнями, нормами-дефініціями та нормами-цілями. Норми даного правового інституту є основними для усіх інших інститутів конституційного права України, мають важливе значення для усього конституційно-правового регулювання у нашій державі. [1]

Свої особливості має *інститут основ правового статусу особи і громадянина*, норми якого впливають на суспільні відносини шляхом визнання державою прав людини і громадянина. На конституційному рівні встановлюється система гарантій здійснення основних прав і свобод громадян. У ст. 8 Конституції України закріплено, що норми Конституції України є нормами прямої дії, і звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.[2] Поряд з цим, реалізація конституційних прав громадян веде до виникнення конкретних правовідносин (трудових, сімейних тощо) і, відповідно, обумовлює одночасне застосування норм інших галузей права України.

Норми конституційно-правового інституту, які *визначають систему, структуру, форми і методи діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні*, в основному є нормами прямої дії, реалізуються у конкретних правовідносинах. Суб'єктами цих правовідносин є насамперед органи державної влади, зв’язок між якими ґрунтується на чіткій визначеності компетенції різних гілок влади.[2]

Інститут, який об'єднує норми, пов'язані з *територіальним устроєм України*, має особливості, що обумовлюються специфікою

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

правового статусу суб'єктів цих державно-правових відносин, оскільки у складі України є Автономна Республіка Крим. Це конституційні норми, які містять положення про те, що територія України є єдиною, неподільною, недоторканною, цілісною, і будь-які зміни території і державних кордонів України без згоди народу України не дозволяються. Автономна Республіка Крим є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Даний конституційно-правовий інститут набуває дедалі більшої ваги у політико-правовому аспекті у зв'язку з визначенням правового статусу Автономної Республіки Крим, статусу областей.

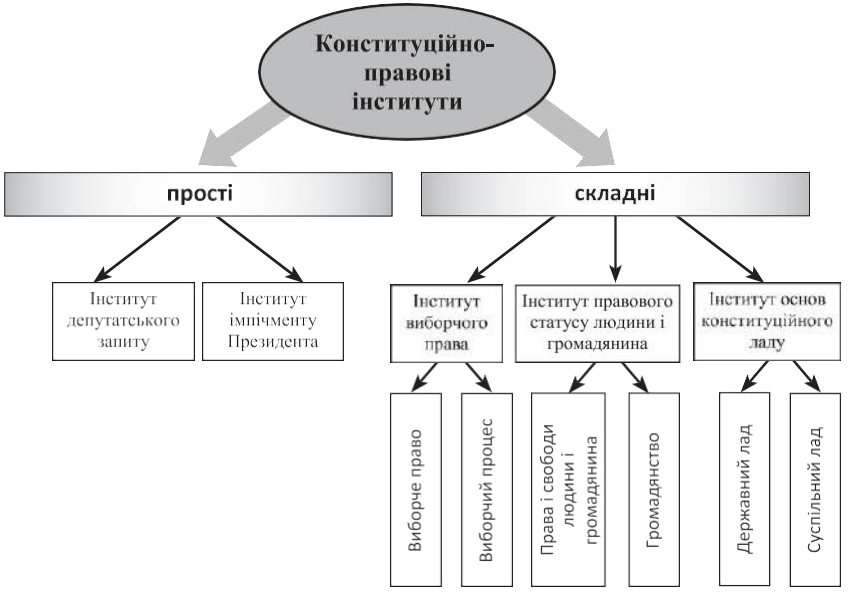

4. Конституційно-правові відносини

Конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, які врегульовані нормами конституційного права. Їх змістом є юридичний зв'язок між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених

відповідною правовою нормою конституційного права, тобто соціальна поведінка учасників цих відносин. Останнім притаманні загальні риси, характерні для всіх правовідносин, адже будь-які з них є результатом впливу правової норми на відносини в суспільстві. Так, природа конституційно-правових зв'язків розкривається у змісті суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів правовідносин. При цьому суб'єктивне право дає можливість суб'єкту діяти у межах, визначених нормою конституційного права України, на свій розсуд, а також вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів правовідносин, у тому числі від державних органів, органів місцевого самоврядування. Конституційно-правові відносини складають основу правового регулювання у сфері політико-державного управління, що визначає їх особливу роль у регулюванні суспільних зв'язків.[1] Разом з тим, вони мають особливі риси, пов'язані насамперед зі специфікою предмета правового регулювання, суб'єктами правовідносин, механізмом їх реалізації, місцем у системі правових зв'язків тощо.

Конституційно-правові відносини відрізняються своїм змістом, виникають в особливій сфері відносин, які становлять предмет конституційного права України. Вони є різновидом політико-правових зв'язків, оскільки пов'язані з правовим регулюванням політико-правових процесів, реалізацією державними структурами владних повноважень, розподілом влади між цими структурами і взаємодією органів законодавчої, виконавчої і судової влади, визначенням правового статусу людини і громадянина, функціонуванням політичних партій, інших суб'єктів політичного процесу, забезпеченням народовладдя.[1] Цим відносинам в основному притаманний імперативний характер, оскільки вони значною мірою пов'язані з реалізацією владними структурами своїх повноважень, взаємодією різних рівнів державного механізму.[1] Поряд з цим, конституційне право України регулює значне коло відносин, в яких зв'язки між їх суб'єктами ґрунтуються на рівності сторін, тобто застосовується диспозитивний метод регулювання взаємодії суб'єктів. У цьому насамперед виявляється демократичний потенціал конституційного права України.

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

У системі правовідносин конституційно-правовим відносинам належить провідне місце, оскільки вони визначають зміст інших. Наприклад, правовідносинам у сфері громадянства притаманний постійний політико-правовий зв'язок громадянина і держави, вони визначають широкий спектр правовідносин громадянина у різних сферах суспільного життя, у тому числі в трудових, цивільно-правових та ін. Правовідносини у сфері громадянства є підставою для участі громадянина у політичному житті країни, виборчому процесі тощо.[1]

Конституційно-правовим відносинам властивий *особливий суб'єктний склад*. Їх учасниками є суб'єкти, які не можуть бути учасниками інших видів правовідносин, наприклад, народ України, населення Автономної Республіки Крим, адміністративно-територіальної одиниці при проведенні референдумів.[2]

Специфіка конституційно-правових відносин виявляється в особливості механізму реалізації їх суб'єктами своїх прав і обов'язків. Одні з них безпосередньо втілюються у даних правовідносинах, інші – через інші правовідносини. Так, положення Конституції України про те, що влада в Україні належить народові, конкретно реалізується через норми закону про всеукраїнський та місцеві референдуми, через закони про вибори, інші правові акти.

Конституційно-правові відносини мають *різний строк дії*. Одні з них постійні, більшість – тимчасові. До постійних, наприклад, належить статус громадянства, який припиняється у зв'язку з обставинами, котрі визначені відповідним законом. До тимчасових належать насамперед державно-правові відносини, які пов'язані з організацією і проведенням референдумів, виборів. Тимчасові правовідносини виникають, як правило, у результаті реалізації конкретних норм-правил поведінки.

У системі конституційно-правових відносин виділяють матеріальні і процесуальні відносини. У перших визначається зміст прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, у других – процедура реалізації матеріальних норм.

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

[2] Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. К. : Вид. Дім "Ін Юре", 2002.

За цільовим призначенням розрізняють *правоустановчі і правоохоронні конституційно-правові відносини.*

Суб'єктами конституційно-правових відносин є їх учасники, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки. *Суб'єктами конституційно-правових відносин* є: народ України, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці (при проведенні референдумів, виборів, реалізації інших форм прямого волевиявлення); Верховна Рада України; Верховна Рада Автономної Республіки Крим; Президент України; комітети парламенту України, постійні комісії Верховної Ради Автономної Республіки Крим; народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад; Кабінет Міністрів України; Рада Міністрів Автономної Республіки Крим; суди; прокуратура; Конституційний Суд України; політичні партії та їх виборчі блоки; громадяни України; Національний банк України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Центральна виборча комісія тощо.[1]

Об'єктами конституційно-правових відносин є: суверенітет народу; державний і національний суверенітет; територія; конституційний лад та його захист; права, свободи, обов'язки людини і громадянина; влада; волевиявлення народу, населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці; дії державних органів тощо.[2]

Виникненню конкретних конституційно-правових відносин передує *юридичний факт*. З нього починається реалізація конституційно-правових норм, і завдяки йому конкретний суб'єкт стає учасником даних правовідносин. Юридичні факти мають велике значення для практики конституційно-правового регулювання суспільних зв'язків. Від наявності чи відсутності юридичного факту залежить визнання або невизнання права чи обов'язку відповідного суб'єкта держав- но-правових відносин. Так, факт підписання Президентом України указу про прийняття відповідної особи до громадянства України – це юридичний факт у формі дії, правовим наслідком якого є визнання за

[1] Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. К. : Вид. Дім "Ін Юре", 2002.

[2] Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. Х., 1998.

цією особою правосуб'єктності у повному обсязі, у тому числі у сфері політичних відносин.

Особливості конституційно-правових фактів зумовлені соціальними відносинами, що регулюються нормами конституційного права України. Це, насамперед, відносини політико-правового характеру, які пов'язані з реалізацією волі народу, населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць, втіленням конституційних прав і обов'язків. *Юридичні факти* – це обставини, з якими пов'язується існування конституційно-правових відносин, тобто їх виникнення, зміна й припинення.

Юридичні факти є численними і можуть класифікуватись за різними ознаками. В основі найбільш обґрунтованої *класифікації юридичних фактів* лежать такі критерії:

- за наслідками, до яких застосовується юридичний факт: правоутворюючі, правозмінюючі, правоприяючі;
- за формою юридичних фактів: позитивні та негативні;
- за характером дії юридичного факту: факти обмеженої, одноразової дії та факти-стани;
- за характером зв'язку факту з індивідуальною волею особи: юридичні події, юридичні дії.[1]

Прикладами правозмінюючих юридичних фактів є обрання Президента України, досягнення громадянином встановленого законом віку, набуття особою громадянства тощо. Правоприпиняючі факти припиняють конституційно-правові відносини одного порядку і спонукають становлення правовідносин іншого. У конституційному праві переважна частина юридичних фактів має позитивний характер. Прикладом негативних юридичних фактів є дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі невиконання вимог щодо несумісності, втрата депутатського мандата у випадку відмови скласти присягу тощо.[2]

Залежно від характеру зв'язку з індивідуальною волею осіб юридичні факти поділяються на дії та події. *Події* – це такі обставини, які

[1] Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. К. : Вид. Дім "Ін Юре", 2002.

[2] Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Вид. Дім "Ін Юре", 2002. С. 26-27.

об'єктивно не залежать від волі и свідомості людей, але вказівка на них у конституційних нормах надає їм юридичної значущості, пов'язує з ними міру можливої та необхідної поведінки громадян, іноземців, державних та інших структур. До юридичних фактів-подій належать: народження або смерть фізичної особи; досягнення відповідного віку; настання відповідного строку (чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 р., п. 3 «Перехідних положень» Конституції України); стан здоров'я (повноваження Президента України припиняються достроково у разі неможливості здійснювати свої повноваження за станом здоров'я, п. 2 ст. 108 Конституції України).

Дії – це факти, які залежать від волі людей. Вони поділяються на правомірні та неправомірні. Правомірні, у свою чергу, поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки.

Слід зауважити, що конституційно-правові відносини ґрунтуються як на позитивній (свідомому виконанні обов'язків), так і на негативній поведінці їх суб'єктів. Наслідками негативної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин є конституційно-правова відповідальність, під якою слід розуміти передбачений нормами конституційного права вид юридичної відповідальності, який існує у сфері конституційно-правових відносин.

Конституційна відповідальність – це особливий самостійний вид юридичної відповідальності, передбачений Конституцією та іншими законами, зміст якого полягає у настанні негативних наслідків для порушників конституційно-правових норм. Розрізняють позитивну і негативну (або ретроспективну) відповідальність. Позитивна відповідальність означає відповідальне ставлення суб'єкта правовідносин до виконання своїх обов'язків, його відповідальну поведінку. Вона має моральний характер – передбачає свідоме ставлення особи до виконання своїх обов'язків, її відповідальну поведінку, відповідальне здійснення органом влади своїх функцій і повноважень, компетентність, підзвітність тощо, але не пов'язується з юридичними санкціями за неналежну поведінку. Негативна відповідальність, навпаки, настає у разі вчинення суб'єктом правопорушення і передбачає застосування щодо нього юридичних санкцій. Оскільки така відповідальність настає за вчинене пра-

вопорушення (тобто за минуле), то її називають ще ретроспективною відповідальністю (від лат. retro – назад і specio – дивлюся).

Окрім того, конституційно-правова відповідальність може бути як пряма, види і міра якої визначаються конституційним законодавством України (конституційно-правова відповідальність), так і опосередкована відповідальність, види і міра якої визначаються іншим галузями права України – адміністративним, кримінальним тощо. Іноді до конституційно-правової відповідальності у її широкому значенні відносять і дисциплінарну відповідальність за порушення приписів, регламентів діяльності Верховної Ради України, Конституційного Суду України, Центральної виборчої комісії та ін.

Загалом, конституційно-правова відповідальність як особливий вид юридичної відповідальності є одним із засобів забезпечення демократичності політичного режиму, оскільки вона виступає однією з найбільш важливих та ефективних гарантій охорони Конституції України, правового порядку, суспільних та особистих інтересів.

5. Джерела конституційного права України

Будь яка галузь права має власні джерела. Це у повній мірі стосується і конституційного права також. Необхідно зауважити, що термін «джерело права» у юриспруденції використовується вже давно. Зазвичай серед джерел права розрізняють такі:

1) За матеріальним змістом (матеріальні умови життя суспільства, система економічних зв'язків, форми власності тощо);
2) За ідеальним змістом (правова свідомість);
3) За юридичним змістом (різні форми, засоби вираження, об'єктивізація правових норм).

Тому під *джерелами права* в юридичному значенні розуміється форма вираження, об'єктивізації державної волі.

Основними видами *джерел конституційного права* в світі є:

- нормативно-правові акти;
- судові прецеденти;
- правові звичаї;

- міжнародні і внутрішньодержавні договори.[1]

У свою чергу нормативно-правові акти конституційного права поділяються на:

1. закони;
2. нормативні акти виконавчої влади;
3. нормативні акти органів конституційного контролю (нагляду);
4. парламентські регламенти;
5. акти місцевого самоврядування.

Система правових актів, які є джерелами конституційного права України, доволі широка, а саме: Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, закони, постанови Верховної Ради України, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, декларації (насамперед Декларація про державний суверенітет України), Акт проголошення незалежності України, нормативні акти Президента України, постанови уряду України, Автономної Республіки Крим, нормативні акти органів місцевого самоврядування, регламенти тощо.[2]

Особливе місце серед джерел конституційного права Украї- ни належить *Конституції України*, в якій закріплюються найбільш принципові правові норми загального характеру. Вони мають установчий характер та вищу юридичну силу, стосуються усіх сфер життя суспільства: політичної, економічної, соціальної, духовної. Таким діапазоном змісту своїх норм Конституція України суттєво відрізняється від усіх інших джерел конституційного права. Важливо й те, що в самій Конституції України визначаються багато інших видів джерел цієї галузі національної правової системи. Норми Конституції України стосуються кожного громадянина, усіх суб'єктів суспільних відносин.[2]

Джерелом конституційного права України є *міжнародні договори*. Так, Конституція України (ст. 9) встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.[3]

---

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.

[2] О. О. Майданник конституційне право України: навч. посіб. К: алерта, 2011. 380 с.

[3] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Слід зазначити, що джерела галузі конституційного права України, як правило, є досить стабільними. Зокрема, це зумовлено тим, що вони передбачені в Конституції України, а також інших норма- тивно-правових актах. Однак на сучасному етапі конкретні акти, які містять конституційно-правові норми, досить часто змінюються або ж скасовуються. Такі коливання конституційного законодавства зумовлюються як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, в тому числі, складнощами перехідного процесу формування української державності.

6. Місце конституційного права у національній правовій системі

В основі конституційного права лежить така організації публічної влади, яка б не допускала в своїй діяльності свавільного втручання у приватне життя особи. Базові основи життєдіяльності індивіда у державно організованому суспільстві стають об’єктом уваги конституційного права.

Метою конституційного права є визначення правових гарантій допустимості втручання публічної влади у приватне життя особи та відповідної організації публічної влади, заснованої на повазі до прав і свобод людини. Для того, щоб обмежити свавільне втручання публічної влади у життя індивіда необхідні певні гарантії. Конституція передбачає, що правління спирається на волю народу, який здатен ефективно контролювати діяльність законодавчого органу влади. Доступ до посад в парламерті здійснюється на легітимній основі – за допомогою періодичних виборів. Формою прийняття рішень є принцип мажоритарності, тобто воля більшості. При цьому більшість повинна поважати думку меншості, гарантувати можливість вільно її висловлювати та проводити публічні дебати з приводу передбачуваних наслідків таких рішень. Важливою складовою конституції є поділ влади.

Конституційне право як система основоположних цінностей і принципів. Сьогодні конституційне право виступає як система основоположних цінностей та цілей розвитку політичних інститутів

та публічної влади. До основних конституційних цінностей можна віднести гідність і свободу людини, права людини й основоположні свободи, обмежене правління, поділ влади, децентралізацію влади, політичну, економічну, ідеологічну багатоманітність тощо. Гідність людини як соціальної істоти передбачає неприпустимість вчинення щодо неї свавільних дій з боку влади. Людина самостійно вступає у відносини з іншими людьми на засадах рівності. У випадку, якщо у відносинах між його учасниками спостерігається непропорційність, нееквівалентність, виникає необхідність владного втручання, оскільки існує небезпека нормального здійснення основоположних свобод людини. Слабший тоді потребує захисту від сильнішого. З цією метою і засновується публічна влада, яка дбає про суспільний інтерес. Суспільний інтерес є вищий від державного інтересу.

Обов’язок захисту публічної влади та повага гідності людини на засадах довіри. Публічна влада як посередник у соціальних конфліктах та регулятор відносин покликана забезпечити людську гідність і свободу у всіх їх проявах. Відповідно у приватної особи виникають підстави вимагати від публічної влади захисту свого суб’єктивного права від неправомірного втручання з боку третіх осіб. У свою чергу, щоб публічна влада користувалася довірою, вона не повинна свавільно втручатися у здійснення прав людини. Необхідною умовою цього є періодичні вибори, які є засобом зміни влади і недопущення концентрації влади в одних руках. У свою чергу, з метою ефективного управління суспільством публічна влада організовується на засадах поділу владних повноважень між її органами. Для того, щоб органи публічної влади діяли в правових рамках повинен існувати контроль над владою з боку народу. Правовою гарантією є судовий контроль над правовими актами та діями органів публічної влади.

Нормативна природа конституції та систематика конституційного права. Нормативною основою правопорядку є конституція, яка засновує певний тип організації суспільства та інтеграції його інститутів з метою досягнення суспільного блага. Відповідно до загальних соціальних установок та цінностей, щодо яких в суспільстві існує загальна згода і їхнє здійснення приймається за природний порядок речей, формується конституційне право конкретної країни.

Нормативне наповнення конституції залежить від панівної правової традиції, забезпечується через режим демократії, парламентаризму та конституційну юриспруденцію (діяльність органу конституційної юрисдикції).

Як набір певних норм конституційне право містить як норми, що містять як конкретні приписи, так і норми, що визначають загальні правові засади втручання у приватне життя. Відповідно конституційне право має як вертикальну, так і горизонтальну структуру. Вертикальна структура конституційного права стосується конституційних приписів, горизонтальна – визначає сукупність принципів права (норм-принципів), що діють як у сфері публічного, так і приватного права.

Правова система суспільства поділяється на дві сфери – публіч- не і приватне право. Публічне право регулює відносини між органами влади та між публічною владою і людьми. Такі відносини є вертикальними, оскільки вони передбачають підпорядкування особи тому, хто наділений владними повноваженнями.

Публічне право та конституційне право. У системі публічного права конституційне право встановлює баланс (співвідношення) загальних та корпоративних (групових) інтересів. Відносини підпорядкування між окремими індивідами, соціальними групами та публічною владою будуються на засадах вільної ініціативи, соціальної диференціації, поділу влади та збалансованого правління. Правління більшості здійснюється при повазі інтересів меншості, якій гарантується вільна критика діяльності правлячої більшості та вільне обговорення заходів політичного характеру. Влада зв'язана правом і зобов'язана поважати конституційні цінності. Вона здійснює керівництво виключно на основі закону, що гарантується судовим контролем її дій. З метою забезпечення ефективного управління суспільними процесами публічна влада спирається на повноваження, визначені у конституції і законах, які приймаються більшістю демократичним шляхом, при можливості меншості вільно обговорювати та критикувати передбачувані наслідки чинності цих правових актів. Тому приписи органів публічної влади мають імперативний характер, що базується на презумпції законності актів органів публічної влади. У свою чергу

гарантується право особи на оскарження правових актів органів публічної влади.

Приватне право та конституційне право. Приватне право визначає горизонтальні відносини між учасниками правовідносин. Тут основним методом регулювання виступає договірний механізм. Тобто приватні особи можуть вільно домовлятися про умови конкретного правовідношення, зокрема стосовно купівлі товару чи оренди житла. Закон лише може встановлювати рамки умов певного договору, однак такий перелік є неповним. Наприклад, положення ЦК України не містять повного переліку цивільно-правових договорів, а також лише в загальних рисах визначають їх істотні умови.

У приватноправовій сфері конституційне право визначає баланс публічних та індивідуальних інтересів. Забезпечення рівного ставлення до контрагентів приватноправових відносин та вирівнювання прав слабкішого у таких правовідносинах характеризує горизонтальний ефект конституції. Тому існує необхідність забезпечення належних гарантій гідності та особистої свободи індивіда. Основою цього виступає свобода договору, що передбачає добросовісність вступу особи у правовідносини. Приватна особа повинна обачливо та розсудливо визначати моделі своєї поведінки, щоб мінімізувати негативні наслідки своєї діяльності. У приватноправові відносини сторони вступають на засадах рівності, що не допускає надання переваг чи привілей іншій стороні інакше, як би це було виправдано міркуваннями загального інтересу. Тому від індивіда передбачається соціальна активність та відповідальність, тобто він повинен володіти правосуб'єктністю, що включає в себе правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Відповідно у поточному законодавстві у сфері приватного права конституційні принципи повинні бути конкретизовані і деталізовані таким чином, щоб не обмежувати надмірно реалізацію прав і законних інтересів приватними особами.

Міжнародне право та конституційне право. Сьогодні зусилля окремих держав є недостатніми для вирішення низки проблем, що виникають у світовій спільноті. Такі проблеми, як стихійні лиха (засухи, епідемії, екологічні катастрофи), забруднення довкілля, військові конфлікти, масовий голод населення тощо, стають проблемою не

лише окремих держав, вони стають проблемою світового масштабу. Держава також не може ігнорувати вимоги міжнародної спільноти додержуватися мінімальних стандартів у галузі прав людини, що також є об'єктивним критерієм самообмеження суверенітету держави. У зв'язку із цим виникає необхідність визначення механізму передачі окремих функцій держав з метою їх вирішення та наділення представницьким мандатом національних органів влади у наднаціональних інституціях. Для забезпечення стабільності міжнародного правопорядку є неприпустимою відмова держави від виконання своїх міжнародних зобов'язань з посиланням на недоліки організації та процедури здійснення влади.

Питання взаємовигідного міжнародного співробітництва стають все далі більш актуальним предметом конституційного регулювання. Зокрема, конституції визначають природу чинності загальновизнаних норм і принципів міжнародного права у національній правовій системі, механізм делегування частини суверенних державних повноважень наднаціональним інститутам. Конституції акцентують увагу на питання участі національних держав у міждержавних об'єднаннях та наднаціональній владі (*Supranational Power*), форм співробітництва у рамках цих інституцій.

Список рекомендованої літератури:

1. Агафонова Н. В. Конституційна реформа в Україні: поняття, інституційний механізм та забезпечення ефективності: дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.02. К., 2017. 405 с.
2. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В.Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
3. Бєлов Д.М. Туряниця О.О. Реформа інституційної системи в України. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск № 32. Т 1. 2015. С. 104-108.
4. Берч В.В., Продан В.І. Безпосереднє народовладдя та народний суверенітет: тенденційна кореляція терміно-понять. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія. Ужгород, 2023. С. 50-59.
5. Берч В.В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*. № 74. Том №1. 2022. С.55-58.
6. Берч В.В. Ключові фактори впливу технократії на тенденційні аспекти розвитку демократії: глобальний вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №4. С. 110-114.
7. Берч В.В. Демократія як динамічний політико-правовий феномен: основоположні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право.* Випуск 79. Ч.1. 2023. С.119-123.
8. Berch V.V. People's sovereignty – the fundamental principle of constitutionalism. *Конституційно-правові академічні студії.* 2023. №1. С. 20-24. DOI https://doi.org/10.24144/2663-5399.2023.1.03
9. Берч В.В. Деякі аспекти безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №5. С. 87-91.
10. Берч В.В., Берч С.С. Концептуальні основи перехідного правосуддя в Україні в умовах воєнного вторгнення рф. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Ужгород, 26 травня 2022 р.)* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.279-281.
11. Берч В.В. Реалізація принципу народного суверенітету як ключова ідея демократії. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії: матеріали міжнародної правової школи (м.Ужгород, 27 червня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 22-29.
12. Берч В.В. До питання про еволюційні чинники зародження інституту безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 14 жовтня 2022 р.).* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 10-12.

13. Берч В.В. Інститут безпосередньої демократії як політико-правовий інструмент коригування державно-владних рішень. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 30 червня 2023 р.).* Ужгород: Ужгородський національний університет. 2023. С. 46-51.
14. Берч В.В. Ключові чинники формування громадської думки щодо розвитку демократичних процесів у сучасних зарубіжних державах. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 23 серпня 2023 р.)*. Кременчук: ЦФЕНД. 2023. С.50-53.
15. Бисага Ю.М., Берч В.В., Продан В.І. Інструментальна цінність Конституції України. *Збірник матеріалів тез доповідей круглого столу «Вектори вдосконалення національного механізму захисту прав людини» (Київ, 7 липня 2021 року)*. Зб. наук. пр. Київ–Тернопіль : КНУБА, ВГО «Асоціація українських правників», «Бескиди», 2021. С. 51-53.
16. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М. Механізм реалізації назрілих вдосконалень державно-правової системи в Україні: загальне і особливе. *Матеріали науково-практичної конференції «Конституційна реформа: регіональний вимір» (м. Ужгород 26 травня 2015 року).* Ужгород: «Говерла». 2015. 106 с.
17. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Місце та роль порівняльного правознавства у системі підготовки конкурентоздатного правника. Сучасні проблеми порівняльного правознавства : збірник наукових праць / за ред.. Ю.С.Шемшученка, Я.В.Лазура; упор.: О.В.Кресін, М.В.Савчин. Ужгород: «Говерла». 2015. 216 с.
18. Гецко В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: дис. канд. юр. наук : 12.00.02. Ужгород, 2015. 195 с.
19. Конституційне право України: підручник / за ред. Ю.М. Бисаги, Д.М. Бєлова. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2015. 260 с.
20. Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М.В.Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан. Одеса: Юридична література, 2017. 56 с.

21. Фрідманський Р.М. Трансформація конституціоналізму в контексті внесення змін до Конституції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Випуск 4. Том 1. С. 84-87.
22. Шаповал В. Конституція України: аж двадцять років або лише двадцять років!? *Право України.* 2016. № 6. С.9-19.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Предмет науки конституційного права України.
2) Завдання, функції та методологічні інструментарії Конституційного права України.
3) Структура науки конституційного права України.
4) Міжпредметні зв'язки конституційного права України.
5) Теоретичне та практичне значення Конституції України.
6) Джерела конституційного права України.
7) Поняття про предмет, методи, конституційного права України.
8) Особливості конституційно-правових норм та інститутів.
9) Конституційно-правові відносини та їх характеристика.

Тестові завдання:

1. Для конституційного права України характерна наявність:
1) тільки імперативних норм; 2) тільки диспозитивних норм; 3) імперативних і диспозитивних норм.

2. Розташуйте нормативні акти у міру зростання їх юридичної сили (за допомогою нумерації):
1) акти Конституційного Суду України; 2) закони; 3) Конституція; 4) акти місцевих рад; 5) укази і розпорядження Президента України; 6) постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; 7) акти центральних органів виконавчої влади.

3. Зазначте, що з наведеного належить до джерел конституційного права України:

1) статут політичної партії; 2) Конституція АРК; 3) Акт проголошення незалежності України; 4) Закон України «Про Конституційний Суд України»; 5) укази Президента України; 6) теорія політичного лібералізму; 7) Конституція УРСР 1978 роки; 8) правовий звичай.

4. Основи конституційного ладу України закріплені:

1) I; 2) II; 3) VI.

5. Що з вказаного нижче забезпечує народний суверенітет?

1) цензура; 2) суверенітет держави; 3) розділення властей; 4) Конституційний Суд України; 5) народовладдя; 6) багатопартійність; 7) наявність єдиної системи органів державної влади; 8) відділення держави від церкви.

6. Об'єктами конституційно-правових відносин є:

1) суверенітет народу; 2) суверенітет державних органів; 3) приватна територія; 4) конституційний лад та його захист; 5) права, свободи, обов'язки держави.

7. Система галузі конституційного права України складається з:

1) інститут основ конституційного ладу; 2) інститут держави і права країн Європи; 3) інститут основ правового статусу людини і громадянина; 4) інститут кримінальної відповідальності; 5) інститут безпосередньої демократії.

8. Головними методами конституційно-правового регулювання є методи:

1) уповноваження; 2) заборони; 3) встановлення; 4) примусу; 5) зобов'язання.

9. Конституційно-правова норма має таку структуру:

1) гіпотеза; 2) санація; 3) диспозиція; 4) право; 5) обов'язок.

10. За якими основними рисами вирізняють норми конституційного права від норм інших галузей права є:

1) змістом, сферою суспільних відносин, на регулювання яких вони спрямовані; 2) їх очолює Президент України; 3) джерелами, в яких вони містяться; 4) особливостями внутрішньої структури; 5) спрямовані на реалізацію виключно особистих прав та обов'язків.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Піфко О.О., Продан В.І.

Тема 2

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ

1. ***Конституційний лад Україні: поняття та сутність.***
2. ***Принципи конституційного ладу України.***
3. ***Закріплення конституційного ладу України.***

1. Конституційний лад України: поняття та сутність

Конституційний лад – це система суспільних відносин у держа- ві, які визначаються, передбачаються та гарантуються Конституці- єю та законами, прийнятими на основі Конституції і відповідно до неї. Це ключовий аспект правового та політичного устрою кожної держави і відіграє важливу роль у забезпеченні прав та свобод гро- мадян, регулюванні діяльності владних органів та підтримці право- порядку.

Конституційний лад визначає структуру та організацію суспільства, включаючи взаємодію між громадянами, владними органами, інституціями і групами, які створюють соціальний порядок.

Конституція та закони, які базуються на ній, визначають права та обов'язки громадян, а також повноваження владних структур. Вони встановлюють правила, які впливають на життя та діяльність людей в державі. Конституційний лад включає в себе механізми забезпечення дотримання законів та правопорядку. Він визначає структури влади та механізми вирішення правових спорів та конфліктів.

Також зазначений феномен забезпечує легітимність та законність влади, оскільки визначає правила для виборів, прийняття законів та діяльності державних органів.

Одне з головних завдань конституційного ладу – це забезпечення прав і свобод громадян та їх захист від можливих порушень. Отже, конституційний лад визначає фундаментальні принципи та правила функціонування суспільства та держави, гарантує їхню стабільність та легітимність, і є основою для всіх інших правових відносин в державі.

За своєю суттю конституційний лад становить собою певний тип конституційно-правових відносин, зумовлених рівнем розвитку суспільства, держави і права. Нинішній конституційний лад України є перехідним, змішаним, що зумовлено насамперед відповідним характером суспільства, держави та права, які поєднують риси різних соціально-економічних формацій і відповідно різних типів держави і права.

За своїм змістом конституційний лад опосередковує насамперед передбачені і гарантовані Конституцією державний та суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин в Україні.

За формою конституційний лад України є системою основних організаційних і правових форм суспільних відносин, передбачених Конституцією, тобто основних видів організації та діяльності держави, суспільства та інших учасників конституційно-правових відносин. Конституційний лад України уособлює передбачену Конституцією форму (форми) держави – за характером державного устрою, державного правління та форми безпосереднього народовладдя. До того ж конституційний лад України характеризується рядом істотних ознак, зокрема: *суверенністю, демократизмом, гуманізмом, реальністю, системністю, науковою обґрунтованістю, історизмом, наступністю, програмним характером, гарантованістю конституційного ладу*.[1]

[1] Скрипнюк О. В. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. С. 47.

На думку більшості українських юристів-конституціоналістів, конституційний лад опосередковує насамперед і головним чином суспільний та державний лад. Це стосується й виникнення самого поняття «конституційний лад». Як стверджує Ю.М. Тодика, поняття конституційного ладу *розвивається з категорій суспільного і державного ладу.*

Конституційний лад і державний лад – це два різних поняття, і їх не слід ототожнювати. Державний лад є більш вузьким явищем, в той час як конституційний лад завжди передбачає наявність конституції в державі.

Конституційний лад є системою суспільних відносин у державі, яка базується на наявності конституції. Основними ознаками конституційного ладу є народний суверенітет (принцип, за яким влада в державі належить народу), виборність влади (процес обрання представників громадянами), розподіл державної влади (поділ влади між різними гілками влади, наприклад, законодавчою, виконавчою та судовою), а також непорушність і невідчужуваність загальновизнаних прав і свобод людини. Основою конституційного ладу є сама конституція, яка встановлює основні принципи та норми функціонування держави і права громадян.

Державний лад є більш загальним поняттям, яке вказує на характер і організацію влади в державі. Державний лад може включати різні форми організації влади, такі як монархія, республіка, диктатура і т. д. Державний лад може бути конституційним або не конституційним. Необхідні ознаки конституційного ладу, такі як народний суверенітет і розподіл влади, можуть бути або відсутніми, або менш розвиненими у державах із не конституційним ладом.

Отже, основна різниця між конституційним і державним ладом полягає у наявності конституції та в дотриманні основних принципів конституційного ладу, які можуть бути різними у різних країнах. Державний лад є більш загальним терміном, який відображає загальну структуру та організацію влади в державі.

У юридичній науці проблемам конституційного ладу була приділена достатня увага. Їх почали вивчати ще в початковий період радянської історії. Проте більш конкретно питання про поняття та кон-

ституційний зміст суспільного ладу з особливою гостротою постало після прийняття Конституції СРСР 1936 р., котра починалася відповідною главою під назвою «Суспільний лад».[1]

У Конституції СРСР 1977 р. перший розділ носив назву «Основи суспільного ладу та політики СРСР». У свою чергу, конституції союзних республік дублювали структуру Конституцій СРСР і також починалися з аналогічних глав або розділів. Таким чином, можна говорити про те, що з точки зору укладачів радянських конституцій саме основи суспільного ладу є ключовим моментом у конституційних положеннях.[2]

З прийняттям нових конституцій і відповідно із змінами в конституційному ладі країн з числа республік колишнього Союзу РСР посилилась увага до проблем конституційного ладу і відповідно збагатилась наукова думка з цих питань. Так, В.Кабишев зазначає, що конституційний лад – це вся система суспільних відносин як предмет конституційного регулювання, а також *система конституційних норм і принципів*, що регулюють окремі види суспільних відносин існуючого реального ладу. Таке визначення значно повніше і точніше, порівняно з традиційним, хоча в цілому є розширеним тлумаченням конституційного ладу, яке включає в нього конституційні норми і принципи.[3]

На початку 1990-х рр. з'явилися якісно нові тенденції в процесі конституційного розвитку України. На горизонті почали з'являтися основні елементи подальшого розвитку конституційного ладу України, якими, на думку Ю.Тодики, є *народовладдя, розподіл державної влади, республіканська форма правління, різноманіття форм економічної діяльності.* Принципово новим у становленні конституційного ладу нової України є визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю.[4]

О. Румянцев вважає конституційний лад цілісною системою соціально-правових відносин і інститутів підпорядкованою безумовним

[1] Конституция (Основной Закон) СССР 1936 года. Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. 1936. № 283.

[2] Конституция (Основной Закон) СССР 1977 года Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК. 1978. № 121.

[3] Кабышев В. Становление конституционного строя России. Конституционное развитие России : межвуз. науч. сб. Саратов, 1993. С. 4–9.

[4] Тодыка Ю. Конституция Украины: проблемы теории и практики. Х. : Факт, 2000. 418 с.

моральним і конституційним вимогам й заснованою на сукупності основних регуляторів, які сприяють закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості стабільних, справедливих, гуманних та правових зв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою.[1]

Так, Л. Наливайко та А. Мухай зазначають, що під конституційним ладом слід розуміти складну *політико-правову категорію, яка має визначати основні завдання демократичної держави*. Науковці розглядають конституційний лад, як встановлений Основним Законом порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, систему суспільних відносин, що гарантуються, забезпечуються і регулюються законами, прийнятими відповідно до Конституції.[2]

К. Козлова та О. Кутафін, у свою чергу, визначають конституційний лад як *певну форму або певний спосіб організації держави*, закріплений в її конституції, ототожнюючи його фактично з державним ладом. Обґрунтовуючи своє визначення, вони, зокрема, зазначають, що кожна держава характеризується певними рисами, в яких виявляється специфіка цієї держави. Саме сукупність таких рис дає змогу, на думку дослідників, говорити про певну форму, певний спосіб організації держави, який після закріплення його конституцією стає конституційним ладом. Точніше, можна вважати, що певна форма, певний спосіб організації держави після закріплення конституцією стає органічною складовою частиною конституційного ладу країни. Підсумовуючи свої міркування щодо конституційного ладу, учені стверджують, що конституційний лад як форма або спосіб організації держави забезпечує підпорядкування її праву і характеризує її як конституційну державу. Позитивним моментом цього визначення є насамперед уява про конституційний лад як про певну організацію держави, існування якої обумовлено конституцією і яка підпорядкована праву. Хоча повністю погодитись з розумінням конституційного ладу лише як з організацією держави, звичайно, не можна.

[1] Румянцев О. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в конституции. Государство и право. 1993. С. 3–4.

[2] Muhai A.A., Nalivayko L.R. Constitutional system: concept and elements.The 14 th International scientific and practical conference «Actual problems of science and practice» (27-28 April, 2020). Stockholm, Sweden. 2020. 673 p.

Відтак, на сьогодні в юридичній науці та практиці по-різному визначається поняття конституційного ладу в Україні, про що, зокрема, наголошується в мотивувальній частині *Рішення Конституційного Суду України № 6-рп від 5 жовтня 2005 р.*[1], тлумачення якого зумовлене необхідністю подолання (у межах установлених законом процедур та на основі використання всіх відомих науці прийомів і способів) неоднозначності в розумінні Конституції України або правових норм, що перебувають у взаємозв'язку з її нормами, пов'язаному із з'ясуванням або роз'ясненням, офіційною інтерпретацією, з метою забезпечення верховенства Основного Закону України та підтримання належного конституційного правопорядку.[2] Разом з тим системний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяє зробити висновок, що в *поняття конституційного ладу вкладаються такі значення:*

по-перше, його розуміють як цілісну систему основних політико-правових, економічних та соціальних відносин, які встановлюються та закріплюються Конституцією та іншими конституційними нормами; у цьому значенні термін «конституційний лад» по суті є тотожним терміну «державний лад»;

по-друге, він розуміється як певний спосіб (форма) організації держави, який закріплено в її конституції;

по-третє, як такий стан відносин або порядок, що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості справедливих, гуманних і правових зв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою.

Прийняття чинної Конституції України мало важливий вплив на розвиток українського конституціоналізму. Це стало якісно новою системою прав і свобод людини і громадянина, а також їх гарантій. Проте це також сприяло створенню принципово нової системи народовладдя в Україні. Однак суспільство та держава Україна досі не остаточно визначилися щодо основних напрямків розвитку публічної влади та інститутів громадянського суспільства.

Сьогодні українське суспільство здійснює адміністративні та судові реформи, проте цей процес відбувається повільно та із складнощами. Також чинною Конституцією України передбачена правова основа для організації та діяльності органів державної влади, але ця основа потребує подальшого удосконалення.

Отже, після прийняття чинної Конституції України відбулися важливі зміни в українському конституціоналізмі, але деякі аспекти, такі як реформа публічної влади та підтримка громадянського суспільства, потребують подальшого вдосконалення та розвитку.

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) від 05.10.2005. № 6-рп/2005. *Урядовий кур'єр*. № 198. 2005.

[2] Тлумачення конституційним судом України поняття «конституційний лад»: теоретико-правовий аспект. *Правовий часопис Донбасу*. №1 (70). 2020. С. 9-13.

fl. Принципи конституційного ладу України

Існуючий конституційний лад України, передбачений її Конституцією, характеризується рядом загальних принципів, зокрема, суверенністю, демократизмом, реальністю, гуманізмом, наступністю, системністю, науковою обґрунтованістю, історизмом, програмним характером, гарантованістю.

Суверенність конституційного ладу полягає у визначенні та встановленні конституційного ладу народом і можливості його зміни лише волею народу. Право визначати й змінювати конституційний лад України, зазначається у ст. 5 Конституції, належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Демократизм конституційного ладу означає існування влади народу (в аспекті належності її народу, так і щодо здійснення її народом). Основою й гарантом демократизму конституційного ладу є демократизм Української держави та державних інститутів, передбачених Конституцією: парламенту, судів та інших органів державної влади і державних організацій.

Гуманізм конституційного ладу полягає у закріпленні і гарантуванні Конституцією такого порядку, який ґрунтується на реальній і всебічній повазі до особи, людини і громадянина, забезпеченні прав і свобод особи, їх гарантуванні. Відповідно до ст. 3 Конституції людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод є за Конституцією головним обов'язком держави. Гуманізм конституційного ладу виявляється також у закріпленій Конституцією національній, економічній, соціальній, культурній і екологічній політиці держави. Зокрема, відповідно до Конституції (ст. 11), держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Україна дбає також про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави (ст. 12).

Іншим принципом конституційного ладу є *системність*, тобто послідовність, логічність, всебічність і повнота закріплення в Конституції основних інститутів суспільства і держави. Це стосується насамперед інституту органів державної влади й органів місцевого самоврядування тощо. Системно і у відповідності з міжнародно-правовими актами закріплено у новій Конституції і основні види прав і свобод людини й громадянина, а також їх гарантії.

Важливим принципом конституційного ладу України є також *наступність*, акумулювання того позитивного, що було в українському державотворенні, в державному і суспільному ладі України в далекому минулому. Це випливає як з Преамбули Конституції, так і з її змісту, зокрема положень щодо характеристики держави, державних символів, прав та свобод людини і громадянина, форм прямого народовладдя, місцевого самоврядування та інших інститутів, які були характерні для України в минулому, або ж передбачались і закріплювались її попередніми конституціями.[1]

[1] Скрипнюк О.В. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії. Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. С.46-51.

Поряд з цими загальними принципами, конституційному ладу України властиві і *спеціальні принципи*, зокрема:

- здійснення державної влади шляхом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову;
- верховенства права;
- прямої дії норм Конституції;
- визнання й гарантування місцевого самоврядування;
- судового захисту прав і свобод людини і громадянина;
- органічності міжнародних договорів щодо національного законодавства України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою;
- єдиного громадянства;
- єдиної державної мови;
- цілісності і недоторканності території України;
- непорушності права приватної власності;
- пріоритетності права власності українського народу на природні ресурси;
- захисту прав усіх суб'єктів права власності;
- свободи інформації;
- недопустимості використання Збройних Сил, інших військових формувань для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності;
- адміністративної автономії окремих адміністративно-територіальних одиниць (Автономної Республіки Крим) тощо.

Слід звернути увагу і на *принцип багатоманітності* як засаду конституційного ладу. Відтак, К. Павшук у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу на те, що принцип багатоманітності суспільного життя є відправним у реалізації права на свободу об'єднання і встановлення інститутів громадянського суспільства. Громадські організації, вільні асоціації, союзи та політичні партії здійснюють функцію формування суспільної думки та політичної волі.[1]

[1] Павшук К. О. Демократичні засади конституційного ладу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02. «конституційне право; муніципальне право». Харків. 2014. 20 с.

О. Курцев, в свою чергу, до принципів конституційного ладу відносить ще один, не менш важливий принцип – *унітаризму,* сутність якого учений вбачає в централізації, яка обов'язково зна- ходить свій вияв у сфері державної влади та управління, а також може об'єктивізуватися в економічній, культурній, соціальній та інших сферах державно-суспільного життя. Особливостями прин- ципу унітаризму є те, що він передбачає чітку ієрархічну централі- зацію всього державного апарату, прямий або непрямий контроль над місцевими органами влади та органами місцевого самовряду- вання, які утворюються в адміністративно-територіальних одини- цях. У широкому сенсі унітаризм – це концентрація влади, фінансів, а також засобів прийняття рішень і управління на рівні всієї дер- жави. [1]

3. Закріплення конституційного ладу України

Конституційний лад кожної країни належним чином функціонує і розвивається, зберігає непорушність, якщо він має надійні гаран- тії. Вони, у свою чергу, передбачаються і закріплюються, як правило, конституціями і законами.

Гарантії конституційного ладу України – це система загально-соціальних і спеціальних юридичних (нормативно-правових і організаційно-правових) умов і засобів матеріального та процесуального характеру, які забезпечують дієвість основних принципів і інститутів суспільного та державного ладу України.

Юридичні гарантії конституційного ладу України поділяються на нормативно-правові та організаційно-правові гарантії.

Нормативно-правові гарантії конституційного ладу України визначаються системою чинного конституційного законодавства України, що закріплює в Конституції та законах України основні інститути суспільства і держави.

[1] Курцев О.Ю. Поняття та ознаки унітаризму як принципу конституційного ладу України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. №44. 2020. С. 17-20.

Так, Л. Наливайко за змістом регулюючого впливу класифікує нормативні гарантії відповідно до різновидів норм, виокремлюючи:

- *матеріальні норми*, що встановлюють як основні, так і додаткові засади державного ладу (наприклад, норми-принципи, які закріплені в Конституції України і визначають принципи всеукраїнського референдуму, принципи виборчого права тощо);
- *процесуальні норми*, які встановлюють юридичні обов'язки суб'єктів державного ладу (наприклад, регламентують порядок підготовки, організації та проведення всенародного голосування та порядок реалізації його рішень тощо);
- *норми права,* що встановлюють юридичну відповідальність за порушення засад державного ладу.

Слід зазначити, що залежно від форми об'єктивації норматив- но-правові гарантії державного ладу можна поділити на:

1) *конституційні* (такі, що знаходять своє нормативне закріплення у конституційних актах держави);
2) *галузеві* (кримінальні, адміністративні, цивільні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо). [1]

Конституційні гарантії – це сукупність встановлених Основним Законом норм і правових механізмів, які є базою гарантування стабільності та демократичності функціонування державного ладу.

Гарантування конституційного ладу безпосередньо Конституцією полягає у:

- встановленні власного статусу і відповідно статусу тих інститутів, які вона закріплює;
- забезпеченні самою Конституцією власної стабільності;
- визначенні процедури внесення до неї змін і доповнень;
- регулюванні нею порядку функціонування, охорони і зміни конституційного ладу.

Незважаючи на те, що нормативне визначення конституційного ладу і його засад станом на сьогодні в Конституції відсутні, норми І розділу стають запорукою ефективності Основного Закону, його загального стабілізуючого значення у рамках усієї правової системи.

[1] Наливайко Л.Р. Нормативно-правові гарантії конституційного ладу України. *Університетські наукові записки*. №1 (29). 2009. С. 24-27.

Закріплені в І розділі Конституції України засади конституційного ладу становлять першооснову для інших положень Основного Закону, для всієї системи чинного законодавства та інших нормативно-правових актів. Уся Конституція має будуватись згідно з положеннями *засад конституційного ладу*, які є основоположними принципами організації та діяльності держави. Ці принципи утворюють ядро (основи) конституційного ладу України. Невипадково їх називають «малою конституцією», або «конституцією в конституції».

Важлива роль у гарантуванні конституційного ладу належить, поряд з Конституцією, *конституційному законодавству* (законам про вибори, про народовладдя через всеукраїнський референдум, політичні партії та інші об'єднання, про органи державної влади, про територіальний устрій тощо), а також іншим галузям законодавства, зокрема, адміністративному, кримінальному, інформаційному, митному, військовому тощо .[1]

Галузеві гарантії, в свою чергу, можна визначити як юридичні засоби реалізації основних засад державного ладу, які закріплені правовими нормами відповідних галузей права (цивільного, адміністративного, сімейного, кримінального тощо). Ці гарантії теж мають досить важливе значення, оскільки гарантують регулювання на законодавчому рівні будь-яких суспільних відносин у сфері забезпечення формування державного ладу.

Організаційно-правові гарантії конституційного ладу України представлені системою учасників конституційних правовідносин. *Основними з них є:* український народ, Українська держава в цілому, Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, міністерства та інші органи державної виконавчої влади, Конституційний Суд, суди загальної юрисдикції і прокуратура України, політичні партії і громадські організації, засоби масової інформації, міжнародні організації.

Пріоритетне місце у гарантуванні конституційного ладу відводиться Конституцією *народу України*.

Категорію «*український народ*» можна розглядати у двох аспектах: *у широкому* як єдиний живий організм, який уособлює собою

[1] Погорілко В.Ф. Гарантії конституційні. Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: «Укр.енцикл.», 1998. С.554-555.

державу та суспільство (політична нація); *у вузькому* – як сукупність дієздатних громадян, які мають право вирішувати подальшу долю держави та суспільства, виражаючи свою волю шляхом голосування на виборах, участі у референдумах, обговоренні важливих питань за допомогою інститутів учасницької та деліберативної демократії.[1]

За Конституцією народ України є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади та має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні (ст. 5). Звичайно, визначення і зміна конституційного ладу здійснюються не довільно, а у визначених Конституцією і законами формах, зокрема шляхом виборів, референдумів тощо.

Право народу визначати і змінювати конституційний лад не може бути узурповане державою, тобто самостійно привласнене нею, її органами або посадовими особами (ст. 5). Крім того, справою всього українського народу є також захист суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної та інформаційної безпеки (ст. 17).

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності безпосередньо покладаються на *Збройні Сили*. Гарантування державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Збройні Сили та інші військові формування не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності (ст. 17).

Особлива роль у гарантуванні конституційного ладу відводиться Основним Законом *органам державної влади*. Важливим елементом організаційно-правових гарантій конституційного ладу України на сьогодні виступають і *парламентська коаліція та парламентська опозиція.*

Конституційний лад у процесі розвитку держави і суспільства об’єктивно потребує вдосконалення. З цього погляду першочерговим завданням на сьогодні є укріплення засад демократії та розбудова громадянського суспільства.

[1] Прієшкіна О.В. Теоретичні та практичні аспекти гарантій конституційного ладу України. Держава і право. 2010. С.196-200.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Byelov D., Constitutional system: some theoretical and legal aspects. *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie "Principy v prave"* (Bratislava, 14. maja 2015). P. 74-79.
2. Dmytry Byelov, Paradigma konštitucionalizmu, ako dôležitá kategória súčasného ústavného práv. *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie "Právna veda a prax v treťom tisícročí"* (Bratislava, 27. – 28. február 2015). P. 36-38.
3. Батанов О.В. Конституційний лад України: протиріччя, конфліктогенний потенціал, виклики сучасності. *Судова апеляція*. 2019. №2 (55). P. 38-42.
4. Бєлов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24-28.
5. Бєлов Д.М. Парадигма конституціоналізму: термінологічні питання. *Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих учених «Травневий конгрес правознавців» на тему: «Проблеми реалізації євроінтеграційних процесів у різних галузях права»* (м. Ужгород, 15-17 травня 2015 року). 2015. С. 25-26.
6. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму: правова сутність та зміст. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2012. № 4. Ч. І. С. 32–35.
7. Бєлов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101-105.
8. Бєлов Д.М., Гаврилко В.С. Поняття та елементи конституційного ладу: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2014. Випуск 27. Том 1. С. 77-79.
9. Бєлов Д.М., Жежіхова М. Правовий простір держави: конституційно-правові засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Вип. 44. Т.1. 2017. С. 32-33.
10. Бєлов Д.М., Якимович Я.В. Поняття та елементи конституційного ладу: теоретико-правові засади. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Херсон: Гельветика. 2014. С. 55–56.
11. Берч В.В., Продан В.І. Безпосереднє народовладдя та народний суверенітет: тенденційна кореляція терміно-понять. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія. Ужгород, 2023. С. 50-59.
12. Берч В.В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*. № 74. Том №1. 2022. С.55-58.
13. Берч В.В. Ключові фактори впливу технократії на тенденційні аспекти розвитку демократії: глобальний вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №4. С. 110-114.
14. Берч В.В. Демократія як динамічний політико-правовий феномен: основоположні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*. Випуск 79. Ч.1. 2023. С.119-123.
15. Berch V.V. People's sovereignty – the fundamental principle of constitutionalism. *Конституційно-правові академічні студії.* 2023. №1. С. 20-24. DOI https://doi.org/10.24144/2663-5399.2023.1.03
16. Берч В.В. Деякі аспекти безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №5. С. 87-91.
17. Берч В.В., Берч С.С. Концептуальні основи перехідного правосуддя в Україні в умовах воєнного вторгнення рф. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Ужгород, 26 травня 2022 р.)* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.279-281.
18. Берч В.В. Реалізація принципу народного суверенітету як ключова ідея демократії. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії: матеріали міжнародної правової школи (м.Ужгород, 27 червня 2022 р.).* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 22-29.

19. Берч В.В. До питання про еволюційні чинники зародження інституту безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 14 жовт- ня 2022 р.).* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 10-12.
20. Берч В.В. Інститут безпосередньої демократії як політико-правовий інструмент коригування державно-владних рішень. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 30 червня 2023 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2023. С. 46-51.
21. Берч В.В. Ключові чинники формування громадської думки щодо розвитку демократичних процесів у сучасних зарубіжних державах. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 23 серпня 2023 р.)*. Кременчук: ЦФЕНД. 2023. С.50-53.
22. Бисага Ю.М., Берч В.В., Продан В.І. Інструментальна цінність Конституції України. *Збірник матеріалів тез доповідей круглого столу «Вектори вдосконалення національного механізму захисту прав людини» (Київ, 7 липня 2021 року)*. Зб. наук. пр. Київ–Тернопіль : КНУБА, ВГО «Асоціація українських правників», «Бескиди», 2021. С. 51-53.
23. Гречко О.А. Принципи територіального устрою України: конституційно-правовий аспект : автореф. дис…. к.ю.н. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2018. 228 с.
24. Калінкін А.С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади: проблеми теорії та практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02. «конституційне право; муніципальне право». Ужгород. 2016. 22 с.
25. Конституційне право України: Підручник. 10-е (ювілейне) видання: перероблене та доповнене. Ужгород: РІК-У. 2020. 504 с.
26. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30.

27. Кулешов Д. В. Незалежність судової влади як конституційна цінність та принцип конституційного ладу України. *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*. №1. 2018. С. 1-13.
28. Кулешов Д. В. Судовий захист прав людини людини як гарантія конституційного ладу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. № 25. С. 148-151.
29. Наливайко Л. Співвідношення категорій «конституційний лад» та «державний лад» в умовах конституційної модернізації. *Право України*. № 9. 2014. С. 32-44.
30. Павшук К. О. Демократичні засади конституційного ладу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02. «конституційне право; муніципальне право». Харків. 2014. 20 с.
31. Пилипчук В. Г., Дзьобань О.П. Вплив глобалізаційних процесів на конституційний лад, територіальну цілісність та недоторканність України. *Гуманітарний часопис.* 2010. №1. С. 5-10.
32. Пилипчук В. Г., Дзьобань О.П. Пріоритети розвитку права і правової науки в галузі безпеки в умовах глобалізації та геополітичних трансформацій. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3. С. 3-13.
33. Погорілко В.Ф. Гарантії конституційні. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. К.: «Укр.енцикл.», 1998. С. 554-555.
34. Подвірна О.В. Теоретико-правова характеристика конституційного ладу України та його роль у розбудові держави. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2 (23). 2018. С. 17-20.
35. Прієшкіна О.В. Теоретичні та практичні аспекти гарантій конституційного ладу України. *Держава і право.* 2010. С. 196-200.
36. Реньов Є.В. Цінності конституційного ладу України та їх правова регламентація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.02. «конституційне право; муніципальне право». Харків. 2017. 224 с.
37. Рябовол Л.Т. Гарантії конституційного ладу України як предмет дослідження: реалізація системного підходу. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. №4. С. 29-32.

38. Савчин М.В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм. *Конституційне право та конституційний процес в Україні.* 2010. С. 96-100.
39. Скрипнюк О. Конституційний лад в Україні: методологічні проблеми розвитку та вдосконалення в контексті конституційної модернізації. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 123-134.
40. Тодыка Ю. Конституция Украины: проблемы теории и практики. Х.: Факт, 2000. 418 с.
41. Фрідманський Р.М. Конституційно-правове регулювання реформ у державі: загальнотеоретичні питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Випуск 15. Том 1. С. 51-54.
42. Чудик Н., Зальопана Н. Характеристика та співвідношення юридичної та фактичної конституції. *Тенденції реформування правової системи України і країн світу: Збірник тез доповідей II Міжнародної наукової студентської конференції. (30 жовтня 2020, м. Тернопіль).* 2020. С. 187-189.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Визначення конституційного ладу України.
2) Зміст конституційного ладу України.
3) Форма конституційного ладу України.
4) Принципи конституційного ладу України: суверенність, демократизм, гуманізм, реальність, системність та інші.
5) Класифікація принципів конституційного ладу України.
6) Система конституційного ладу України.
7) Державний лад України: загальна характеристика.
8) Суспільний лад України: загальна характеристика.
9) Поняття гарантій конституційного ладу України.

Тестові завдання:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України характеристики України як держави?

1) самостійна; 2) суверенна; 3) визнана; 4) незалежна; 5) демократична; 6) соборна.

2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України найважливіші функції держави?

1) забезпечення економічної стабільності України; 2) захист національних інтересів України; 3) забезпечення економічної безпеки України; 4) захист суверенітету України; 5) забезпечення соціальної безпеки кожного громадянина України; 6) захист територіальної цілісності України.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України характеристики України як держави?

1) правова; 2) самостійна; 3) соборна; 4) суверенна; 5) унітарна; 6) незалежна.

4. Вкажіть цифрою суму кількості конституційних характеристик України як держави і кількістю розділів Конституції України зміни до яких можуть бути внесені без проведення референдуму.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні характеристики України з огляду на її форму держави?

1) республіка; 2) унітарна держава; 3) соціальна; 4) демократична; 5) правова; 6) суверенна.

6. Вкажіть цифрою суму кількості визначених Конституцією основних ознак України як держави і кількості розділів Конституції України.

7. У відповідях під котрими номерами правильно визначено, що саме визначається найвищою соціальною цінністю в Україні?

1) людина; 2) життя людини; 3) освіта людини; 4) благополуччя людини; 5) здоров'я людини; 6) безпека людини.

8. У відповідях під котрими номерами правильно визначено загальні принципи, якими характеризується конституційний лад України?

1) суверенністю; 2) демократизмом; 3) системністю, 4) здійснення державної влади шляхом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову; 5) прямої дії норм Конституції.

9. У відповідях під котрими номерами правильно визначено основні категорії, якими оперує конституційний лад?

1) державний лад; 2) капіталістичний лад; 3) суспільний лад; 4) державницький лад; 5) конституціоналізм.

10. У відповідях під котрими номерами правильно визначено хто є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади та має виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні?

1) людина; 2) політичні партії; 3) Верховна Рада України; 4) Президент України; 5) Коаліція депутатських фракцій; 6) народ.

11. У відповідях під котрими номерами правильно визначено хто відповідно до ст. 3 Конституції визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю?

1) людина; 2) життя і здоров'я людини; 3) честь і гідність; 4) недоторканність і безпека; 5) благополуччя.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Гомонай В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 3

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

1. ***Конституція: поняття та сутність.***
2. ***Структура Конституції України 28 червня 1996 року.***
3. ***Сфера функціонального призначення та ознаки Основного Закону України.***
4. ***Процедура внесення змін до Конституції України.***

1. Конституція: поняття та сутність

Вважається, що слово «constitutio»[1] як юридичний термін уперше було вжито в актах Стародавнього Риму. Саме вони починалися зі словосполучення «Rem Publicum Constituere...», що означає – «римський народ установлює [2]...».

З історії стародавнього світу залишилося багато прикладів уживання терміна «конституція» (давньогрецький аналог – «політія») для позначення нормативно-правових актів важливого державного значення. Зокрема, до наших днів дійшла «Афінська політія» (відомо, що в бібліотеці Арістотеля зберігалося більше 150 політій грецьких міст-держав). У Стародавньому Римі конституціями називали окремі розпорядчі акти римських імператорів. Наприклад, акти, що їх видав візантійський імператор Юстиніан (VI ст.) з метою проведення кодифікації римського права. [3]

[1] Походить від латинського «constitutio» – установа, устрій.

[2] В цьому випадку «римський народ» розглядається як офіційна назва держави.

[3] Кравченко В. В. Конституційне право України: навчальний посібник. Вид. 3-тє, виправл. та доповн. Київ: Атіка, 2004. 512 с.

Термін «Lex fundamentalis» – «основний закон» – почали вживати у Франції в XVI ст. Ідея конституції як основного закону в уявленні монархомахів передбачала існування у державі такого найвищого нормативного акта, який би обмежував владу монарха-самодержавця. [1]

Першою в світі конституцією вважають Конституцію США 1787 року (чинна і сьогодні). Водночас, у Європі першими конституціями вважаються Конституції Франції та Польщі 1791 року.

Історія українського конституціоналізму має глибоке історичне коріння. Деякі вчені вважають, що першою в світі була Конституція Пилипа Орлика 1710 року. Перебуваючи у складі СРСР Україна мала чотири Конституції: 1919 р., 1929 р., 1937 р. та 1978 р.[2]

В науці конституційного права виділяють матеріальне та формальне значення поняття «конституція».

Конституція у матеріальному значенні – це писаний акт або сукупність актів чи конституційних звичаїв, які перш за все проголошують та гарантують права і свободи людини і громадянина та визначають основи суспільного ладу, форму правління і територіального устрою, основи організації центральних та місцевих органів влади, їх компетенцію та відносини, державну символіку та столицю.

Конституція у формальному значенні – це закон або група законів, що мають вищу юридичну силу щодо всіх інших законів та інших актів. Конституція в цьому розумінні – закон для законів, що виражається в її особливому порядку прийняття та внесення до неї змін, у верховенстві в правовій системі держави. [3]

Усі держави мають конституцію у матеріальному змісті, але не в усіх державах є конституція у формальному розумінні (наприклад, у Великій Британії і Новій Зеландії існує конституція у матеріальному значенні, тобто сукупність правових норм, що регулюють зазначені суспільні відносини, але ці норми мають такий самий статус у правовій системі, як і інші норми права, тобто вони не характеризуються верховенством, особливим порядком прийняття чи внесення змін, що

[1] Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Ліра-К, 2016. С. 83.

[2] Майданник О. О. Конституційне право України: навч. посіб.Київ: Алерта, 2011. 380 с.

[3] Совгиря О.В., Шуклына Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. С. 48-49.

свідчить про те, що в цих країнах відсутня конституція у формальному розумінні). [1]

Конституція – політико-правовий документ, в якому знаходять свій концентрований, офіційний вираз і закріплення головні, базові устої суспільного і державного устрою: належність державної влади, характер власності, права і свободи громадян, територіальний устрій, а також система і принципи діяльності механізму здійснення повновладдя народу.

В науці конституційного права розрізняють поняття *юридичної та фактичної конституції.* Юридична конституція – це визначена система правових норм, що регулює відповідні суспільні відносини. Фактична конституція – це самі ці відносини, тобто ті, що реально існують. Ця конституція існує незалежно від того, знайшла вона своє юридичне закріплення чи ні. Розходження між юридичною та фактичною конституцією зазвичай виникають унаслідок змін у співвідношенні політичних сил, що відбулися після прийняття юридичної конституції. Розходження між фактичною та юридичною конституцією свідчить про те, що частина норм стала або спочатку була і залишається фіктивною. За таких умов виникає необхідність або юридичну конституцію привести у відповідність до фактичної, або навпаки. Останнім часом дедалі більше значення у подоланні розбіжностей між фактичною та юридичною конституцією відіграють органи конституційної юстиції. [2]

Конституція є особливим інститутом правової системи держави, якому належить правове верховенство щодо всіх її актів. Це не просто закон, а особливий закон країни: Закон Законів, як називав її Маркс. Вона оформлює національну систему права, стягує воєдино діюче законодавство, визначає основи законності і правопорядку. Так, закони являють собою систему, а не хаотичний набір різних положень, а в основі цієї системи лежить Конституція, що є не тільки установчим документом держави та її основних інституцій: парламенту, уряду, суду, місцевого самоврядування і те. ін., але і також юридичним актом. Як

[1] Тодыка Ю.Н. Конституция Украины – Основной Закон государства и общества. Харьков: Факт, 2001. С. 9, 12-13.

[2] Совгиря О.В., Шуклына Н.Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. С. 49-50.

документ, Конституція повинна бути викладена із застосуванням чітких юридичних термінів, а її положення не повинні суперечити одне одному, тобто створювати колізії. [1]

Сучасна Конституція є актом установчої влади народу, що посідає своє повноправне місце на вершині юридичних актів у правовій системі держави, характеризується прямою дією норм та підвищеною стабільністю, відображає конституційні ідеї, цінності та принципи народного суверенітету, демократії та верховенства права і є нормативною основою конституціоналізму.

fl. Структура Конституції України fl8 червня 1996 року

Конституція України *28 червня 1996 року* є найважливішим нормативно-правовим актом новітньої Української держави. З прийняттям Конституції України завершився перший, початковий етап у становленні демократичної, соціальної, правової держави України й розпочався наступний, вирішальний етап в її історичному розвитку – період втілення принципів та норм Конституції у реальне життя суспільства й держави. Поряд з цим, варто зазначити, що протягом десятиліть не втрачає своєї актуальності питання ефективного використання потенціалу Конституції України для державотворчого процесу, втілення її принципів у реальне життя, визначення чинників, які негативно впливають на реалізацію конституційно-правових норм.

Конституція України є *писаною, кодифікованою.* Вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії.

Структура Конституції України відображає її зміст, дає уявлення про основні питання, що підлягають конституційно-правовому регулюванню. Категорія «структура конституції» є складовим елементом такого явища, як *форма конституції,* під якою прийнято розуміти

[1] Заворотченко Т. М. Конституція України – основний закон держави та суспільства. URL: http://www.dnu.dp.ua/news/3505

спосіб організації та упорядкування нормативного матеріалу, який містить кожна окремо взята конституція. Під *структурою Конституції* України слід розуміти внутрішню взаємоузгоджену побудову Основного Закону як нормативно-правового акта найвищої юридичної сили.

Як зазначалося вище, Конституція України 1996 р. належить до кодифікованих конституційних актів. Вона існує у вигляді єдиного нормативно-правового акта, що складається із трьох основних частин:

- преамбули (вступ);
- основної частини (основний зміст);
- заключних та перехідних положень.

Преамбула конституції – це звичайна для світової конституційної практики невелика за обсягом урочиста вступна частина до її основного змісту, що має багатофункціональний характер. Вона виконує принаймні дві основні функції: по-перше, вказує на те, хто і в якому порядку прийняв конституцію, і, по-друге, містить коротку характеристику умов і мотивів прийняття конституції та покладених при цьому завдань. Тобто преамбула конституції має концептуальний характер.

Преамбула Конституції України 1996 р. визначає основні цілі, задля досягнення яких було прийнято цю Конституцію, а саме: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя; зміцнення громадянської злагоди; розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави. В 2019 році до Преамбули Конституції України було внесено зміни щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Основна частина та прикінцеві і перехідні положення Конституції України складаються із самостійних розділів, позначених латинськими цифрами, що включають 161 статтю (розділи I-XIV) і 14 пунктів (розділ XV), позначених арабськими цифрами. Окремі статті Конституції України складаються з декількох абзаців, що не нумеруються, а при посиланні на них позначаються як частини («ч.») відповідної статті.

Основна частина Конституції містить норми про права і свободи, про основи суспільного ладу, про систему і статус державних органів, про державну символіку, про порядок внесення змін до Конституції.

Конституція України складається з XV розділів і 161 статті:

Розділ I. Загальні засади;

Розділ II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина;

Розділ III. Вибори. Референдум;

Розділ IV. Верховна Рада України;

Розділ V. Президент України;

Розділ VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади;

Розділ VII. Прокуратура (виключено на підставі Закону від 02.06.2016 р.);

Розділ VIII. Правосуддя;

Розділ IX. Територіальний устрій України;

Розділ X. Автономна Республіка Крим;

Розділ XI. Місцеве самоврядування;

Розділ XII. Конституційний Суд України;

Розділ XIII. Внесення змін до Конституції України;

Розділ XIV. Прикінцеві положення;

Розділ XV. Перехідні положення.

Нормативну частину Конституції України 1996 р. складає переважно її основна складова, що складається з 13 розділів та 159 статей. Ці групи норм Конституції визначають загальні засади суспільного і державного ладу; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; конституційні основи форм безпосереднього народовладдя; правовий статус вищих органів державної влади (Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України); загальні засади щодо організації та здійснення правосуддя; особливості адміністративно-територіального устрою України: правовий статус Автономної Республіки Крим; основи місцевого самоврядування; порядок внесення змін до Конституції України.[1]

Заключні (прикінцеві) положення містять різні норми. Як правило, ними встановлюється порядок набуття чинності Конституції.

[1] Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2009. 430 с.

Іноді норми про порядок змін Конституції або про державні символи розміщено в заключних (прикінцевих) положеннях. *Прикінцеві положення Конституції України* складаються з двох статей (160 та 161), якими регламентовано порядок набуття чинності Конституції та твердження про те, що день прийняття Конституції України є державним святом.

Перехідні положення визначають строки вступу в дію окремих конституційних норм, які не можуть бути реалізовані відразу, порядок і строки заміни попередніх конституційних інститутів новими. *Перехідні положення* Конституції України складаються з 14 пунктів.

Додаткові положення конституцій також зазвичай оформляються інакше, ніж основна частина, і містять норми-тлумачення, окремі виключення із загальних правил, встановлених конституцією, а також регулюють окремі питання. Додатки до конституцій теж мають важливе юридичне значення.

Конституція України за предметом регулювання належить до так званої *ліберально-етатистської конституційної моделі*, яка по- єднує традиційний лібералізм, відповідно до якого сфери економіч- ного, соціального і духовно-культурного життя залишаються за ме- жами конституційного регулювання, з поміркованим етатистським началом – з обмеженим регулюванням названих сфер. Така конституційна модель у сучасному цивілізованому світі вважається оптимальною.

3. Сфера функціонального призначення та ознаки Основного Закону України

Конституція – це не лише назва, а надзвичайно важливий політико-правовий документ, який містить взаємопов'язані між собою норми, що створюють основу, необхідну для регулювання найважливіших суспільних відносин, забезпечення прав і свобод людини та подальшого розвитку нашої держави. Саме у цьому полягає соціальна цінність Конституції, що надає можливість нам розглядати її значення і роль як у політичному, так і в юридичному аспектах.

Місце та роль Конституції України у правовій системі України означені в її *функціях* – основних напрямах впливу на суспільні відносини, в яких знаходять своє відображення її сутність, завдання і цілі.

Функції Конституції відображають найголовніші шляхи її впливу на розвиток держави і суспільства в сучасних умовах національного відродження України. Функції охоплюють і фактично поширюються на всі ті сфери суспільних відносин, які врегульовані Конституцією і охоплюються її змістом.

Багато спільного функції конституції мають з функціями права. В науці конституційного права існує підхід, відповідно до якого функції конституції виводять з функцій держави і права одночасно. Система таких конституційних функцій є достатньо змістовна, але в той же час різноманітна – від соціальної функції до регулятивної, від ідеологічної до правоохоронної. Широке коло найголовніших суспільних відносин, що знайшли своє закріплення в Конституції України, обумовлюють і досить широке коло відповідних функцій.

Конституційні функції можна поділяти за певними критеріями на різні види (групи): *за сферою дії* – внутрішні і зовнішні; *за значенням* – основні і додаткові, які є складовими елементами основних; за сферами суспільних відносин, яких вони стосуються, – економічні, політичні, екологічні; культурні тощо; *за часом дії* – постійні і тимчасові.

Функції конституції є багатоманітними, поширюються на всі сфери суспільного життя і виокремлюються за різними ознаками.

За місцем і роллю конституції в суспільному житті розрізняють дві основні групи функцій: соціальні функції, що виконуються в суспільстві, і правові, що реалізуються у системі права країни. До загальних соціальних функцій конституції належать: політична, економічна, соціальна, культурна тощо.

Правовими функціями конституції є установча, правотворча, системотворча, інтегративна, охоронна та ін. Установча функція полягає у встановленні найважливіших інститутів суспільства і держави, їх первинному юридичному оформленні; правотворча – у встановленні норм, що визначають основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин, наділенні їх певними правами та обов'язками; системотворча (системоутворююча) – у визначенні принципових вимог щодо призначення, змісту й методів галузей права, єдиних засад правотворчості і застосування права; інтегративна – в об'єднанні усіх ланок системи права в єдине ціле; охоронна – у забезпеченні належної дії інститутів і норм конституції, системи права в цілому, за допомогою специфічного механізму відповідальності, в основі якого лежать конституційні санкції (визнання правових актів неконституційними, дострокове припинення повноважень органів влади та їх посадових осіб тощо). [1]

Основне соціальне призначення Конституції полягає у тому, щоб інтегрувати суспільство на основі утвердження загальнолюдських цінностей, закріплення й гарантування найважливіших прав і свобод людини і громадянина, урегулювання організації і функціонування державної влади.

Ознаки Конституції України – це основні кваліфікуючі характеристики, які визначають її сутність і зміст, мету та призначення у суспільстві і державі.

Основні загально-соціальні ознаки (властивості) конституції:

1. Конституція має основний, установчий характер: закріплює основи суспільно-економічного ладу держави, її форму правління, форму національно-територіального устрою, організацію і систему державної влади і місцевого самоврядування, встановлює принципи їх функціонування, визначає основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, створює політико-правові умови формування структур громадянського суспільства, встановлює принципи законності та правопорядку.

2. Конституція має всеосяжний об'єкт регламентації та впливу. Так, Конституція України 1996 р. якісно відрізняється від попередньої Конституції УРСР обсягом регулювання широкого кола суспільних відносин – політичних, соціальних, духовно-культурних, закріпленням нового статусу особи і громадянина, суспільства і держави, органів державної влади і самоврядування, принципів роботи державного апарату та ін. Конституційні норми є вихідними (первинними), засадними началами для діяльності державних органів і посадових осіб, політичних партій, громадських організацій і громадян.

[1] Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2008. 592 с.

3. Конституція має народний характер: виражає інтереси громадянського суспільства (народу) і повинна служити йому. Вона є насамперед конституцією громадянського суспільства, а не лише держави.

4. Конституція має гуманістичний характер: розглядає права людини як найважливішу цінність безпосередньо для самої людини. У ній втілено світові стандарти прав людини, встановлено межі втручання держави у приватне життя громадянина, механізми забезпечення його прав і свобод. До основи визначення прав і свобод людини і громадянина в Конституції покладено поняття людської гідності. Цінно, що Конституція України встановила непорушність гуманістичного принципу в майбутньому: при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинного законодавства не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22);

5. Конституція має реальний характер: фіксує фактично існуючу систему суспільних відносин, правопорядок, які склалися на момент її ухвалення.

6. Конституція має прогностичний характер: містить значний потенціал розвитку основних інститутів громадянського суспільства, демократичних інститутів публічної влади. В основу перспективної концепції Конституції України покладено досягнення вітчизняної та світової конституційно-правової думки і практики, наприклад, побудова демократичної, соціальної, правової держави. Конституція є своєрідним політико-юридичним путівником, компасом суспільних відносин.

7. Конституція має стабільний характер, порівняно з іншими законами.

Основними юридичними властивостями конституції є:

1. Основоположний характер, оскільки предметом конституційного регулювання є фундаментальні, найважливіші суспільні відносини (форма державного правління, форма державного устрою, форма державного режиму та інші);
2. Народний характер, який полягає в тому, що конституція має служити народу, створюється ним (в Україні єдиним джерелом влади визнається народ, який здійснює управління державою чи безпосередньо чи через обраних представників);

3. Реальний характер, тобто відповідність фактично існуючим суспільним відносинам (щоб норми конституції не носили декларативний характер);
4. Органічне поєднання стабільності й динамізму конституції (щоб зміни до Конституції вносилися тільки тоді, коли в цьому є дійсно необхідність).
5. Пряма дія її норм, що відповідно до Конституції означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України;
6. Програмність, крім закріплення існуючих суспільних відносин, Конституція може визначати основні цілі розвитку суспільства та держави, а також шляхи досягнення цих цілей, тобто містити в собі програму подальшого розвитку країни, сформульовану в найзагальніших рисах;
7. Нормативність, яка характеризує Конституцію, як юридичний документ, що складається із загальнообов'язкових правил (норм), котрі визначають поведінку державних органів, громадських об єднань, громадян та інших суб'єктів;
8. Установчий характер, що полягає у здатності Конституції наділяти певні суб'єкти конкретними правами та обов'язками, чітко окреслювати їх компетенцію;
9. Особливий правовий захист, який має на меті забезпечення дотримання конституційних положень, захист від порушень.

4. Процедура внесення змін до Конституції України

Питанню внесення змін до Конституції України присвячено XIII розділ Конституції України (статті 154-159). Конституційна процедура передбачає загальний і спеціальний (інституційний) порядок їх внесення. Перший обумовлює, що відповідний законопроєкт може бути поданий до Верховної Ради лише передбаченими Основним Законом держави суб'єктами: Президентом України або не менш як тре-

тиною народних депутатів від конституційного складу парламенту України (ст. 154).

Спеціальний (інституційний) порядок передбачає внесення конституційних змін до окремих розділів Основного Закону, зокрема до розділів I «Загальні засади», III «Вибори. Референдум», XIII «Внесення змін до Конституції України». Відповідний законопроєкт подається до парламенту таким колом суб'єктів: Президент України або народні депутати, кількість яких повинна становити не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Законопроєкт про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ч. 1 ст. 156).

За загальною конституційною процедурою положення про внесення змін до Основного Закону держави фіксуються статею 155 Конституції України. Нею визначені питання попереднього схвалення законопроєкту про внесення змін до таких розділів Основного Закону держави: II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», IV «Верховна Рада України», V «Президент України», VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», VIII «Правосуддя», IX «Територіальний устрій України», X «Автономна Республіка Крим», XI «Місцеве самоврядування», XII «Конституційний Суд України», XIV «Прикінцеві положення», XV «Перехідні положення». Чинна Конституція України встановлює для цих розділів особливий порядок внесення змін, який значно ускладнений порівняно з порядком внесення змін до законів України. Якщо звичайні закони приймаються більшістю голосів Верховної Ради України (не менш ніж 226 голосами), то конституційні закони – двома третинами від конституційного складу парламенту (щонайменше 300 голосами) (ст. 91, 155 Основного Закону). [1]

Відповідо до ст. 155 Конституції України після внесення до Верховної Ради України законопроєкту про зміну конституційних норм

[1] Рудик П. Правові вимоги до процедури внесення змін до Конституції України. *Віче*. №12. 2014. С. 20-23.

процес розгляду та прийняття відповідного закону поділяється на два основні етапи.

На першому етапі відбувається обговорення та схвалення законопроєкту більшістю народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. Схвалення законопроєкту ще не означає його прийняття та є лише попереднім актом, який свідчить про позитивне ставлення до законопроєкту більшості депутатів. Оскільки це схвалення ще не є остаточним рішенням, то воно приймається більшістю голосів від конституційного складу Верховної Ради України.

На другому етапі законотворчого процесу Верховна Рада України приймає остаточне рішення щодо законопроєкту. Вже схвалений простою більшістю Верховної Ради України законопроєкт може бути прийнятий нею тільки на наступній черговій сесії парламенту. Чергові сесії Верховної Ради відбуваються двічі на рік і між сесіями є перерва, тому встановлений Конституцією України порядок дає можливість народним депутатам більш ґрунтовно вивчити законопроєкт і визначити своє ставлення до нього. За законопроєкт про внесення змін до Конституції України повинні проголосувати, щоб він був прийнятий, не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

15 березня 2016 року Конституційний Суд України прийняв рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України. В рішенні йдеться, що «в аспекті порушеного у конституційному поданні питання щодо конституційної процедури прийняття закону про внесення змін до Конституції України, якщо відповідний законопроєкт був попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, але не розглядався на черговій сесії Верховної Ради України, положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», застосоване у статті 155 Конституції України відповідно до її цілей, у взаємозв'язку з положеннями частини другої статті 8, частини першої статті 82, частин першої, другої, п'ятої статті 83, частини другої статті 84, частини першої статті 158 Основного Закону України необхідно розуміти так, що наступною черговою сесією Верховної Ради України є чергова сесія парламенту, яка має від-

бутися відповідно до положень розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Основного Закону України та Регламенту Верховної Ради України, і на якій «законопроєкт про внесення змін до Конституції України, попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважатиметься прийнятим як закон, якщо за нього проголосує не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України». [1]

Конституція не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

До Конституції України не може бути внесено будь-яких змін в умовах воєнного чи надзвичайного стану. При цьому під останнім розуміють особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що тимчасово допускає обмеження в здійсненні конституційних прав та свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладає на них додаткові обов´язки. Ця норма має на меті забезпечити правопорядок у суспільстві, злагоду та спокій в умовах, які конче необхідні для успішного подолання складних для держави й суспільства обста- вин (захист прав і свобод громадян, конституційного ладу при масо- вих порушеннях правопорядку чи в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України насильно) чи збереженню життя та здоров´я людей при стихійних лихах, аваріях, епідеміях.

Конституцією України (ст. 158) заборонено повторне подання до Верховної Ради України одного й того ж законопроєкту про внесення змін до неї, якщо він уже розглядався Верховною Радою України та був нею відхилений, раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроєкту. Це конституційне положення спрямоване на збереження стабільності Конституції України.

Стабільності Конституції України сприяє і те її положення, що Верховна Рада України протягом терміну своїх повноважень (п´яти

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення «на наступній черговій сесії Верховної Ради України», яке міститься у статті 155 Конституції України від 15 березня 2016 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-16#n49

років) не може двічі змінювати одні й ті ж положення Основного Закону.

Верховна Рада України XIII скликання, яка 28 червня 1996 року прийняла Конституцію України, мала право протягом строку своїх повноважень вирішувати питання про внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України. [1]

Законопроєкт про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроєкту вимогам статей 157 та 158 Конституції. У разі внесення в процесі розгляду у Верховній Раді України поправок до законопроєкту він приймається Верховною Радою України за умови наявності висновку Конституційного Суду України про те, що законопроєкт з внесеними до нього поправками відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Суб'єктом конституційного подання з цих питань є Верховна Рада України. [2]

Вся система процесуальних конституційних норм, відповідно до яких можливе внесення змін до Конституції України, спрямована на захист Конституції, яка є історичним надбанням українського народу та відповідає його прагненням до збереження й розвитку держави, зміцнення громадської злагоди і забезпечення гідних умов життя.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Бєлов Д.М. Внесення змін до конституції України: еволюція сучасного конституціоналізму. *Порівняльно-аналітичне право.* № 2. 2013. С. 78-81.

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 9 червня 1998 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-98#Text

[2] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 158 та статті 159 Конституції України (справа щодо внесення змін до Конституції України) від 9 червня 1998 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-98#Text

2. Бєлов Д.М. Основний закон як основа формування та реалізації політики держави. *Ученые записки Таврийского национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2011. Том 24 (63). № 2. С. 136-144.
3. Бєлов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В.Березний: РК «Євростандарт». 2011. 400 с.
4. Бєлов Д.М. Перетворення конституції: особливості практичної реалізації. *Європейські перспективи.* 2012. № 3. Ч. 2. С. 12-16.
5. Бєлов Д.М. Перетворення конституції: термінологічні питання**.** *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск № 21. Частина 1. Том 1. 2013. С.123-126.
6. Бєлов Д.М. Прийняття та перегляд Основного закону: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2011. Випуск 16. С. 59-61.
7. Бєлов Д.М. Перетворення конституції в умовах нової парадигми українського конституціоналізму: теоретичні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* № 2. 2014. С. 67-69.
8. Венеціанська комісія: конституційну реформу не можна проводити без громадського обговорення / Deutsche Welle, 27.10.2014.
9. Ганущак Ю. Реформа територіальної організації влади. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». К.:ТОВ «Софія-А». 2015. 168 с.
10. Дешко Л.М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Ужгород, 2016. 486 с.
11. Забокрицький І. І. До питання основних характеристик сучасних конституцій. *Порівняльно-аналітичне право.* 2018. № 1. С. 50-54.
12. Конституційне право України: підручник / За ред. Ю.М. Бисаги. Ужгород: «РІК-У», 2020. 504 с.
13. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Голос України.* 13 липня 1997 р. №128*.*
14. Кравченко В. В. Конституційне право України: навчальний посібник. Вид. 3-тє, виправл. та доповн. Київ: Атіка, 2004. 512 с.
15. Майданник О.О. Конституційне право України: Навч. посіб. К: Алерта, 2011. 380 с.

16. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2009. 430 с.
17. Рудик П. Правові вимоги до процедури внесення змін до Конституції України. *Віче.* №12. 2014. С. 20-23.
18. Совгиря О. В. Шукліна Н. Г. Конституційне право України: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2019. 556 с.
19. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Ліра-К, 2016. 616 с.
20. Шляхтун П.П. Конституційне право України: навчальний посібник. Київ: КНТ, 2008. 592 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Поняття конституції та її матеріальне і формальне значення.
2) Класифікація Конституцій.
3) Форма, система Конституції.
4) Способи прийняття конституцій.
5) Правова охорона конституції.
6) Конституція України як основне джерело конституційного права України.

Тестові завдання:

1. У відповідях під котрими номерами правильно названо, перед ким (чим) усвідомлювала відповідальність Верховна Рада України, схвалюючи Конституцію України, як засвідчує Преамбула Основного закону?

1) перед Богом; 2) перед іншими народами; 3) перед власною совістю; 4) перед прийдешніми поколіннями; 4) перед попередніми поколіннями; 5) перед національним духом українського народу; 6) перед тривалою традицією конституціоналізму.

2. Вкажіть цифрою кількість розділів Конституції України, які можуть бути змінені без проведення всеукраїнського референдуму.

3. Вкажіть цифрою кількість розділів Конституції України, зміна яких потребує рішення, прийнятого через всеукраїнський референдум, що призначається Президентом України.

4. Вкажіть цифрою суму дати (числа місяця) прийняття Декларації про державний суверенітет України і дати (числа місяця) введення в дію Конституції України.

5. Вкажіть цифрою різницю між кількістю статей Конституції України і кількістю розділів Декларації про державний суверенітет України.

6. Вкажіть цифрою різницю між роком прийняття Конституції України і роком прийняття останньої Конституції УРСР.

7. Вкажіть цифрою суму кількості розділів Конституції України, зміна яких потребує рішення, прийняте через всеукраїнський референдум, призначений Президентом України, і кількості розділів Конституції України, які можуть бути змінені виключно рішеннями парламенту.

8. Вкажіть цифрою різницю між роком прийняття Закону України "Про внесення змін до Конституції України" і роком прийняття Конституції України.

9. Вкажіть цифрою дату (число місяця) прийняття Конституції України.

10. Вкажіть цифрою рік прийняття документу з назвою «Пакти й Конституції законів та вільностей Війська Запорізького.

11. Вкажіть цифрою суму року прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України» і кількості законів України, якими вносилися зміни до Конституції України 1996 року.

12. У відповідях під котрими номерами правильно вказані Конституція України є:

1) писаною, договірною, жорсткою; 2) неписаною, дарованою, жорсткою; 3) писаною, народною, гнучкою; 4) писаною, народною, жорсткою; 5) змішаною, договірною, гнучкою.

13. У відповідях під котрими номерами правильно вказано, що норми Конституції України є нормами:

1) прямої дії; 2) вищої дії; 3) верховної дії; 4) основної дії; 5) конкретних дій.

14. У відповідях під котрими номерами правильно вказано яка кількість народних депутатів від конституційного складу може подавати законопроєкт про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України?

1) 1/2; 2) 2/3; 3) 3/4.

15. У відповідях під котрими номерами правильно вказано яка кількість народних депутатів від конституційного складу може подавати законопроєкт про внесення змін до всіх розділів Конституції крім розділів I, III, XIII Конституції України?

1) 1/2; 2) 2/3; 3) 3/4.

16. У відповідях під котрими номерами правильно вказано хто вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України?

1) Верховна Рада України; 2) Верховний Суд України; 3) генеральний прокурор України; 4) Конституційний суд України.

17. У відповідях під котрими номерами правильно названі слова, що пропущені у наведеному положенні з чинної Конституції України: „Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути __ робити те, що не передбачено__?

1) зобов'язаний; 2) примушений; 3) договором; 4) законодавством; 5) контрактом; 6) Конституцією.

18. У відповіді під котрим номером правильно вказано слово, що пропущене у наведеному конституційному положенні: "Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні "?

1) відповідати їй; 2) не суперечити їй; 3) забезпечувати її виконання; 4) мати пряму дію.

19. У відповідях під котрими номерами правильно названі форми правової охорони Конституції?

1) конституційне спостереження; 2) конституційний контроль; 3) конституційне провадження; 4) конституційне судочинство; 5) конституційний нагляд.

20. У відповіді під котрим номером правильно вказано якою є Конституція України за способом внесення змін та доповнень?

1) писаною; 2) дарованою; 3) гнучкою; 4) жорсткою; 5) договірною.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Петрецька Н.І., Фрідманська В.І., Продан В.І.

Тема 4

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

1. ***Поняття, зміст та види правового статусу людини і громадянина.***
2. ***Структура конституційно-правового статусу людини і громадянина.***
3. ***Правові підстави обмеження прав людини і громадянина.***
4. ***Права людини в умовах особливих правових режимів надзвичайного та воєнного стану.***

1. Поняття, зміст та види правового статусу людини і громадянина

Питання правового статусу людини та громадянина є однією із центральних категорій сучасного права. Під правовим статусом зазвичай розуміють систему прав, свобод і обов'язків особи, котрі закріплені та гарантовані законодавством.

Правовий статус є самостійною категорією та характеризується такими ознаками:

- має універсальний характер, оскільки поширюється на усіх суб'єктів;
- відображає особливості особи та держави як учасників суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії;

– права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватись без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності;
– забезпечує системність прав, свобод та обов'язків;
– елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими;
– характеризується відносною стабільністю.[1]

Правовий статус є складною категорією, що включає в себе системний, універсальний, комплексний, стабільний характер та диференціюється за різними ознаками. Одним із таких видів правового статусу є конституційно-правовий.

Термін «правовий статус» відповідає загальним вимогам, встановленим правилами юридичної техніки і має широке застосування та визнання у різних нормативних актах, теоретичній та галузевій літературі, юридичних словниках. Цей термін використовується для опису стану, положення, прав та обов'язків особи, юридичної особи, групи осіб або об'єкта, які визначаються законами, регуляторними актами, угодами, або іншими правовими документами.

Правовий статус базується на юридичних нормах і визначається згідно з чинним законодавством; включає в себе сукупність прав та обов'язків, які призначені для конкретної особи або об'єкта. Термін «правовий статус» може застосовуватися до фізичних осіб, юридичних осіб, предметів, територій, соціальних груп та інших об'єктів правового регулювання.

Правовий статус є важливим поняттям у правовій науці, а також в практиці застосування права, оскільки він встановлює правовий стан суб'єкта і визначає його права та обов'язки в рамках конкрет- них правових відносин. Отже, термін «правовий статус» є ключовим поняттям у правовій техніці і засобом узгодження прав та обов'язків суб'єктів правових відносин, яке широко використовується у юридичній практиці та дослідженнях.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина – це визначені та встановлені Конституцією та законами України, іншими

[1] Панчишин А.В. Поняття, ознаки, структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права.* №2. 2010. С. 95-98.

джерелами конституційного права, місце, становище і роль людини та громадянина в суспільстві й державі. Сутність правового статусу людини обумовлюється насамперед соціальним статусом особи, а також його структурою, що склалася упродовж тривалого історичного періоду розвитку людства.

Залежно від певних обставин статус людини може бути різним, але його фундаментальну основу складає система прав, свобод, обов'язків і законних інтересів. Всі інші елементи входять до структури статусу, або є передумовами його виникнення. Зокрема, це:

- так звані передстатусні елементи, тобто елементи, що передують правовому статусу: правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність і деліктоздатність); принципи взаємовідносин людини і громадянина із суспільством і державою; громадянство. Зазначені елементи виявляють себе як передстатусні, оскільки створюють загальні передумови для фізичної особи у володінні правами й обов'язками;
- власне сам правовий статус – права, свободи та обов'язки. Ця група елементів є центральною частиною правового положення, його серцевиною, оскільки складає найважливішу частину, зміст всього інституту правового положення людини і громадянина;
- післястатусні (пост-статусні) елементи, тобто такі, що випливають із правового статусу та ним обумовлені: гарантії правового положення (механізм реалізації прав і свобод, а також механізм їхнього захисту); законні інтереси; відповідальність. Післястатусний характер зазначених елементів полягає в їх підлеглій, службовій ролі щодо правового статусу, залежності їхнього існування саме від правового статусу. [1]

Усім елементам правового положення (статусу) можна додати елементарний вид прав чи обов'язків. Так, наприклад, принцип рівноправності можна представити як право на рівноправність; громадянство – як право; конституційні гарантії правосуддя – як право захищати власні права і свободи всіма не забороненими законом способами,

[1] Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

право на захист у судовому порядку, право на одержання юридичної допомоги і т. д. Але, у такому випадку, втрачається функціональна специфіка різних елементів правового положення, і з цього погляду таке «спрощення» конструкції правового положення людини і громадянина навряд чи має який-небудь зміст. При такому підході можна, зрештою, прийти до висновку, що насправді існує лише право на життя, а все інше – лише гарантії його здійснення.

У сучасній Конституції України відведено особливе значення закріпленню місця і ролі людини в суспільстві і державі. Основні положення статті 3 Конституції України визнають людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпеку найвищою соціальною цінністю.

Конституція України визнає, що головною цінністю є людина і її права, що визначає важливість захисту життя, здоров'я, честі і гідності кожної особи у суспільстві і перед законом; визначає широкий перелік прав і свобод громадян, включаючи свободу виразу, релігії, об'єднання, право на освіту, працю, медичну допомогу та багато інших (ці права і свободи є невід'ємними складовими гідності людини); встановлює механізми гарантування прав і свобод громадян, включаючи право на судовий захист та захист від дискримінації; визначає, що зміст і спрямованість діяльності держави мають бути спрямовані на захист і забезпечення прав і свобод людини (держава має діяти у відповідності до цих принципів). Забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава зобов'язана створити умови для вільного розвитку особистості та її участі у суспільному та політичному житті.

Отже, Конституція України надає особі значуще місце і роль в суспільстві і державі, закріплюючи права та свободи, а також зобов'язання держави забезпечувати їхнє виконання і захист. Це визнається як одна з головних цінностей і принципів сучасного українського конституціоналізму.

Закріплення цих найважливіших положень у загальних засадах конституційного устрою України, а також розміщення в спеціально присвяченому правам людини другому розділі Конституції України майже третини статей від загальної їх кількості, свідчить про необхідність відрізняти різні змістовно та функціонально відособлені елементи правового положення. Відзначимо у цьому контексті, що найменування другого розділу Конституції України («Права, свободи та обов’язки людини і громадянина») не цілком точне: ця глава включає норми про правове положення людини і громадянина, а не тільки його права і свободи.

Види правового статусу:

- *За характером (змістом) правового регулювання:*

1. Загальний (конституційний). Визначається конституцією і нормами усіх галузей права. Є рівним, єдиним, стабільним для всіх суб'єктів. Цей статус є основним для решти статусів, тому він не повинен враховувати різноманітності суб'єктів права, їх спільні та відмінні риси, специфіку. Він визначає ступінь демократичності та соціальне призначення держави. Зміна цього статусу відбувається лише законодавчим шляхом. Наприклад, в Україні загальний статус – це статус особи як громадянина держави, він закріплюється Конституцією, є однаковим для усіх громадян.

2. Спеціальний (родовий) статус вказує на особливості правового становища деяких субєктів та категорій. Регулюється спеціальним законодавством, передбаченим для певної категорії суб'єктів (наприклад, держаних службовців, народних депутатів, іноземців). Наявність спеціального правового статусу, означає, що обсяг прав, свобод і обов’язків однієї особи відрізняється від обсягу прав, свобод і обов’язків іншої особи внаслідок її особливого соціального, службового, майнового, сімейного і будь-якого іншого положення. Наприклад, статус «юриста», «фермера», «дипломата», «депутата».

3. Галузевий статус відображає особливості прав та обов'язків учасників правовідносин конкретної (тої чи іншої) сфери відносин, зумовлені нормами певної галузі права (цивільного, кримінального, конституційного, адміністративного).

4. Індивідуальний статус, являє собою сукупність персоніфікованих прав і обов’язків певного конкретного суб'єкта. Він є динамічним та змінюється відповідно до змін у житті суб'єкта. Це статус конкретної особи, пов’язаний з її індивідуальними якостями (стать, вік, сімейний стан, страховий стаж, посада тощо). Індивідуальний правовий ста-

тус конкретної людини інтегрує в собі загальний статус, певну низку спеціальних статусів, проте не зводиться до них, до простої їх сукупності. Наприклад, «студент» може бути одночасно і «підприємцем», але закон забороняє «державному службовцю» бути «підприємцем». Індивідуальних правових статусів рівно стільки, скільки людей. Кожна людина може мати конкретні права і обов'язки, передбачені відповідним цивільно-правовим договором, трудовим контрактом, шлюбним контрактом тощо, яких немає і не може бути у цей час у інших осіб. Наприклад, людина як «власник індивідуально визначеної речі», що не має аналогів (картина Пікассо, скульптура Мікеланджело).

- *За обсягом можливої поведінки:*

1. Усічений – статус, який характеризується наявністю в ньому такого елементу як правові обмеження. Усічений статус виникає у конкретної людини внаслідок здійснення нею правомірної дії (елемент спеціального статусу особи). Наприклад, для державного службовця встановлюються обмеження, передбачені Законом України «Про державну службу» (елемент спеціального статусу особи). Усічений статус також може виникати у конкретної людини як результат вчинення правопорушення (негативний правовий статус).

2. Пільговий («преференційний», «привілейований» статус) – це статус, котрий є розширеним внаслідок наявності в особи певних «пільг», «преференцій», «привілеїв», «імунітетів» як спеціальних додаткових правових можливостей, притаманних правовому статусу певної особи.

- *За суб'єктами:*

1. фізичних осіб;
2. юридичних осіб;
3. держави;
4. іноземців;
5. осіб без громадянства;
6. біженців;
7. українських громадян, які перебувають за кордоном;
8. професійний та посадовий статус інших суб'єктів. [1]

[1] Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

Отже, категорія «правовий статус» по-перше, нерозривно пов'язана з доктриною природного права; по– друге, постійно розвиваються уявлення наукової спільноти про зміст основних прав і свобод особи; по-третє, права і свободи особи вийшли за межі внутрішньої компетенції держави, стали предметом міжнародного захисту.[1]

fl. Структура конституційно-правового статусу людини і громадянина

До структури конституційно-правового статусу людини громадянина належать різні елементи, які визначають місце і роль людини (особи, індивіда) в суспільстві та державі. До таких *структурних елементів конституційно-правового статусу* відносять: громадянство (підданство), правосуб'єктність, конституційні принципи, права і свободи, обов'язки, гарантії їх дотримання, юридична відповідальність.

Загалом, «правовий статус особи» є юридичною категорією, котра пов'язана насамперед із внутрішньодержавним правом даної держави. Правовий статус особи виражає міру її свободи, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою. В юридичній літературі та практиці взагалі немає терміну, який охоплює усіх правоздатних і дієздатних осіб у державі. Будь-яка особа, що перебуває у зв'язку з даною державою і внутрішньодержавним правом, будь-яка особа як суб'єкт права певної держави, учасник правовідносин, як правило, належить до однієї з категорій осіб, які визначаються спеціальними юридичними термінами: «підданий», «особа без громадянства», «іноземець».

Визначальним структурним елементом статусу особи в суспільстві і державі є громадянство (підданство). Як свідчать джерела Стародавнього Риму, вільні люди мали різний статус: громадянина (патриція) або просто людини (плебея).

Громадянство (підданство) є вихідним началом формування як правового статусу людини в цілому, так і її конституційно-правового статусу зокрема. Саме громадянство встановлює постійний правовий

[1] Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.ua.* 2015. № 3. Харківський національний університет внутрішніх справ С. 18–23.

зв'язок особи і держави. У монархіях існує інститут підданства, а в республіках – інститут громадянства. Інститут громадянства вказує на стійкий правовий зв'язок особи з державою та визначає поведінку особи з державою та поза її межами, і навпаки поведінку держави з особою як всередині країни, так і за кордоном.

Наступним структурним елементом правового статусу людини, що є пов'язаним з громадянством, є конституційна *правосуб'єктність особи*, тобто її правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.

Своєрідний каркас, основу структури конституційного статусу особи становлять його *принципи. До конституційних принципів конституційно-правового статусу людини належать:*

1) рівність;
2) невід'ємність і невідчужуваність прав;
3) пропорційність;
4) гуманістична спрямованість прав і свобод;
5) загальнодоступність;
6) пряма дія прав і свобод;
7) гарантованість;
8) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод;
9) відповідність міжнародно-правовим актам.

Центральне місце у структурі конституційно-правового статусу людини і громадянина належить *конституційним (основним) правам і основоположним свободам людини і громадянина*. Усі інші елементи правового статусу ґрунтуються і об'єднуються навколо них. *Основні права людини* – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток, та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;
2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують «дозволу» з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Вони не можуть бути відібрані (відчужені) і не можуть бути «дарунком» з боку держави чи будь-якої іншої організації, особи. Це природні, невідчужувані права;
3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;
4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені у правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.[1]

Права людини характеризуються універсальним, природним, невідчужуваним характером, що проявляється у поширенні конституційних цінностей та благ на всіх суб'єктів (людини, громадянина, особи) на ідеї рівності та справедливості, закріплених та гарантованих нормою права.

В сучасних умовах учені дійшли висновку, що право виступає «мірилом свободи», оскільки є механізмом соціальної регуляції свободи. Його суть у тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства на основі принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і засобом обмеження рівня свободи й обсягу влади, котрі не узгоджені із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість.

Наукові джерела містять положення про те, що загалом права і свободи відрізняються тим, що право, як правило, передбачає існування (наявність) якогось суб'єкта, на якого покладено обов'язок це право забезпечити. У той час свобода є більш широким поняттям, що передбачає обов'язок необмеженого кола осіб утримуватися від будь-яких порушень чи обмежень цієї свободи. Свобода – умова «соціального співіснування і соціального порядку», «умова становлення особистості», котра апріорно дана людині як один із наріжних каменів її природи.[2]

У *розумінні свободи як здатності особи до вільного вибору,* вона трактується як можливість суверенного вибору індивіда. У цьому ви-

[1] Права людини в національному та європейськомуконтекстах: підручник /кол.авт. , за заг.ред.Н.І.Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2018. 482 с.
[2] Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

падку слід зважати на масштаби вибору, оскільки йдеться про свободу певного «носія свободи» від чогось (певних перешкод) та для чогось (предмет свободи). Такий вільний вибір має об'єктивні межі, які пов'язані із відповідальністю індивіда. За таких умов моральних засад обґрунтування прав людини недостатньо. [1]

Розуміння свободи як здатності особи до відповідального вибору. Відповідальність як аспект свободи сприяє юридизації цього явища та в окремих випадках переноситься у процедурно-процесуальну площину. Вибір оптимального варіанту поведінки зумовлюється логікою колективних дій та соціальної взаємодії, на основі чого й ґрунтуються сучасні доктрини раціональної поведінки особи.[2]

Конституційні права і свободи мають свою систему й ознаки, що відрізняють їх від інших прав і свобод. По-перше, вони володіють верховенством. Усі інші права і свободи повинні відповідати їм. Вони є правовою базою для існування всіх інших прав і свобод, що деталізують їх. По-друге, конституційні права і свободи є нормами прямої дії і мають гарантований захист. По-третє, вони базуються на конституційних принципах рівності для кожного і не можуть обмежуватись чи скасовуватись.[3]

Невід'ємним елементом правового статусу людини є *основні обов'язки. Юридичний обов'язок* – гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов'язок – це перешкода на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства.

Структуру юридичного обов'язку складають чотири елементи:

1. необхідність здійснення певних дій або утримання від них;
2. необхідність суб'єкта відреагувати на законні вимоги, які були звернені до нього уповноваженою стороною;
3. необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право;

[1] Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права, Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України*, 2015, С. 67-79.

[2] Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права, Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України*, 2015, С. 67-79.

[3] Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права, Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України*, 2015, С. 67-79.

4. необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог.

Зміст юридичного обов'язку складають варіанти необхідної поведінки, що слугують гарантією використання наданих суб'єктам можливостей. Визначені у Конституції України обов'язки не мають прямої дії і вони є програмними положеннями, які конкретизуються спеціальним законодавством.

Самостійним і основним елементом структури правового статусу людини є *гарантії забезпечення конституційно-правового статусу.* Серед гарантій можна виділити: судовий захист прав і свобод людини, правову допомогу кожній людині, гарантії при здійсненні правосуддя тощо.[1]

3. Правові підстави обмеження прав людини і громадянина

Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 64). Слід погодитись із вітчизняними та зарубіжними науковцями, що обмеження прав людини може бути загальним та конкретно-індивідуальним.[2]

У першому випадку обмеження прав людини є наслідком настання певного правового режиму чи стану, пов'язаного з потреба- ми захисту національної безпеки та оборони. Задля забезпечення *національної безпеки,* в умовах реальної загрози нормального функціонування інститутам публічної влади та суспільства існує можливість обмеження деяких прав людини. Таке обмеження ґрунтується на надзвичайному характері загроз соціальним, політичним, економічним, інформаційним засадам суспільства, що несуть в собі потенційну загрозу їх сталого розвитку. Воно може здійснюватися з метою відвернення загроз від найважливіших життєвих благ людей (життя

[1] Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

[2] Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України. К., 2007. С.191.

і здоров'я, забезпечення мінімальних життєвих благ для існування тощо).

Права людини можуть бути обмежені з метою забезпечення *громадського порядку і безпеки та запобіганню масовим безпорядкам та заворушенням.* Причиною таких обмежень може служити припинення масових заворушень, якщо вони загрожують правам, здоров'ю людей, належному функціонуванню публічних служб тощо. В Україні такі обмеження застосовувалися судами щодо місця і часу проведення мітингів та зібрань з метою забезпечення упорядкованого функціонування установ та закладів, функціонування державних і муніципальних служб тощо. Даний критерій обмеження не може застосовуватися таким чином, щоб створювати істотні перепони у здійсненні суб'єктивного публічного права.

Права людини можуть бути обмежені з метою *забезпечення поваги до прав та свобод інших людей.* Досліджуючи проблематику обмеження прав і свобод людини, О. Осинська дає таке його визначення: «це законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини». [1]

Так згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року, кожна людина здійснюючи права і свободи, може піддаватися установленим законом обмеженням, зокрема «з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві». Питання моральності є завжди тісно пов'язані із релігійними питаннями, культурою, традиціями та звичаями, які є звичайними для конкретної спільноти.

Доречними з цього приводу будуть висновки з дослідження В. Четвертіна, який розмежовує категорії «обмеження» і «регулювання» прав і свобод. На його думку, законодавче встановлення меж (міри) свободи у сфері відповідних прав і свобод людини і громадянина, що забороняє все суспільно шкідливе і виключає зловживання свободою, називається регулюванням прав і свобод людини і громадянина та їхнім обмеженням. Поняття «регулювання» у цьому контексті ширше, ніж поняття «обмеження». «Регулювання» містить у собі встановлення не тільки меж свободи, але й гарантій здійснення прав і свобод людини і громадянина.[1]

[1] Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис.. канд.. юрид. наук: 12.00.0. К., 2010. 20 с.

У юридичній літературі одним із основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави, є правове регулювання (від лат. *regulare* – спрямовувати, впорядковувати). Правове регулювання забезпечується за допомогою спеціально створеного державою механізму. Головними складовими елементами цього механізму є: а) норми права; б) юридичні факти; в) правові відносини; г) акти реалізації прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин, тобто дії цих суб'єктів у межах приписів відповідних правових норм; д) правові санкції щодо порушників норм права.[2]

У другому випадку обмеження прав людини стосується *втручання у приватну автономію особи.* З точки зору систематики юридичних засобів втручання у приватну автономію здійснюється державою шляхом правового регулювання, конкретизації та інтерпретації закону. Ідея втручання як легітимного впливу у сфері приватної автономії ґрунтується на тому, що найбільш ефективним гарантом прав людини є держава, одночасно являючись найпотенційнішим їх порушником.[3]

Основні права і свободи можуть бути обмежені виключно у випадках, передбачених Конституцією України (ст. 64). Зазначене положення не містить конкретних критеріїв обмеження прав і свобод людини. Поряд з цим, лише визначається коло конституційних прав і

[2] Юридична енциклопедія: В 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. К.: Укр. енцикл., 1998 Т. 5: П С. 2003. 736 с.

[3] Савчин М. Права людини у світлі конституційної реформи. *Український часопис міжнародного права, Спеціальний випуск: Міжнародне право і Конституція України*, 2015, С. 67-79.

свобод, які не підлягають обмеженню в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Щодо гарантованості приватної автономії особи, то відповідно до ч. 2 ст. 58 Конституції ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Така норма повинна носити правовий характер і не встановлювати надмірні обмеження у реалізації прав людини, принижувати честь і гідність особи. Законом є лише той правовий акт, яким у встановленому порядку набрав чинності і не володіє зворотною силою. Варто пам'ятати про презумпцію невинуватості *(ст. 62 Конституції)* – це припущення, що особа є невинуватою у вчиненні правопорушення до тих пір, поки її вину не буде доведено судом в установленому законом порядку. Тягар доказування покладається на осіб, які на основі закону уповноважені вести кримінальне переслідування особи (дізнавач, слідчий, прокурор). Докази повинні бути отримані виключно законним шляхом. Якщо існують сумніви у законності отримання доказів (проникнення в житло особи для обшуку без судового дозволу тощо), такі докази не можуть покладатися в основу обвинувачення особи і вони не підлягають оцінці судом. Особисте зізнання особи у вчиненні злочину не має юридичної сили, оскільки виникає необхідність судової перевірки обставин отримання такого зізнання, щоб воно не викликало сумнівів щодо його вірогідності. З презумпції невинуватості випливає, що всі сумніви стосовно доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У випадку неправомірного притягнення особи до кримінальної відповідальності, вона може вимагати у судовому порядку відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Згідно ст. 61 Конституції України особа не може бути притягнута до відповідальності двічі за одне і те ж саме правопорушення. Згідно принципів права юридична відповідальність повинна мати індивідуальний характер. Притягнення до юридичної відповідальності можливе лише щодо тієї особи, яка безпосередньо вчинила правопорушення, а не членів її сім'ї, родичів та близьких. При визначенні міри покарання враховується вік, стать, особа правопорушника, час, місце вчинення правопорушення, обтяжуючі та пом'якшуючі вину обставини тощо.

4. Права людини в умовах особливих правових режимів надзвичайного та воєнного стану

Особливі правові режими, під якими будуть розумітися надзвичайний стан і воєнний стан – складні комплексні правові інститути, при проголошенні яких вносяться зміни у регулюванні багатьох сторін суспільно-політичного життя. Наприклад, в умовах воєнного та надзвичайного стану можуть вноситися тимчасові зміни в систему державних органів, може на час змінюватися статус органів місцевого самоврядування. [1]

Правовий режим воєнного та надзвичайного стану регулюється, в першу чергу, Конституцією України, а також Законом України «Про правовий режим воєнного стану» і Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану». Звернемося до норм цих законів.

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до законодавства повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. [2]

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози

[1] Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2000. № 23. Ст.176.

[2] Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2000. № 23. Ст.176.

нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. [1]

Одразу ж зауважимо, що у цьому питанні нами буде розглядатися лише один аспект застосування особливих правових режимів – вплив їх на правове положення людини і громадянина. За дужками залишимо питання процедури введення надзвичайного і воєнного стану, а також – міри, пов'язані зі зміною правового положення людини і громадянина, передбачені законодавством України. Таким чином ми розглянемо конституційні передумови застосування заходів, передбачених законами «Про правовий режим надзвичайного стану» і «Про правовий режим воєнного стану» у сфері правового положення людини і громадянина.

Крім різних елементів усередині правового положення людини і громадянина можна виділити різні рівні регулювання. Тому наша увага буде сконцентрована на конституційному рівні правового регулювання, таким чином, йтиметься про основи правового положення людини і громадянина.

Основи правового положення людини і громадянина містять у собі:

- загальну правосуб'єктність;
- конституційні принципи взаємовідносин людини і громадянина із суспільством і державою;
- конституційні принципи громадянства;
- основні, конституційні права і свободи, законні інтереси;
- конституційні обов'язки;
- конституційні гарантії правового положення;
- конституційну відповідальність.

[1] Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2000. № 23. Ст.176.

Примітно, що в Конституції України надзвичайний стан згадується саме в контексті правового положення людини і громадянина не тільки спочатку, але і найбільш розгорнуто, у ст. 64 другого розділу Конституції, присвяченій саме правовому положенню людини і громадянина. І вже після, у ст. 85 глави четвертої Конституції, присвяченої Парламенту України й у 106 глави п'ятої Конституції, присвяченої Президенту, згадується надзвичайний стан у контексті повноважень відповідних органів по його введенню і затвердженню.

Зіставимо обсяг розглянутих статей Конституції України:

Стаття 64: Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 85. Верховна Рада України ... затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Стаття 106: Президент України ... приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України. [1]

Очевидно, що більш детальна характеристика надзвичайного стану, надана в ст. 64 Конституції України, обумовлена не тільки тим, що це перше згадування про воєнний та надзвичайний стан у Конституції, що глава про правове положення людини і громадянина просто передує главам про Президента та Верховну Раду, але і тим особливим

[1] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30. Ст. 141.

значенням, що надається правам і свободам людини і громадянина в правовій системі сучасної України взагалі, і в умовах воєнного та надзвичайного стану, зокрема.

Власне, розташування глав у Конституції відображає ту ж закономірність, адже стаття 2 Конституції України про основи конституційного ладу України закріплює положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. [1]

Аналіз вищезгаданих конституційних положень дає всі підстави стверджувати, що на передстатусні елементи правового положення людини і громадянина правовий режим воєнного та надзвичайного стану не впливає. Ні правосуб'єктність, ні принципи взаємовідносин людини і громадянина із суспільством та державою, ні громадянство в умовах надзвичайного стану не змінюють свого чи змісту обсягу. [2]

Зміни стосуються, по-перше, прав, свобод та обов'язків, тобто правового статусу, по-друге – гарантій правового положення та питань відповідальності, тобто пост-статусних елементів.

Питання, пов'язані з обмеженням прав і свобод людини і громадянина, знаходять своє відображення в розглянутій ст. 64 Конституції України: частина друга цієї статті містить вказівку на ті права і свободи, а також гарантії, що не підлягають обмеженню навіть в умовах надзвичайного стану. Як відомо, такі конституційні права і свободи називаються абсолютними.

Не підлягають обмеженню положення наступних норм Конституції України:

1. Право на громадянство (ст. 25);
2. Право на життя (ст. 27);
3. Право на повагу до гідності (ст. 28);
4. Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);

[1] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30. Ст. 141.

[2] Права людини в національному та європейському контекстах: підручник /Н.І. Петрецька, Ю.М. Бисага, Д.М.Бєлов та ін. За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика». 2018. 482с.

5. Право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40);
6. Право на житло (ст. 47);
7. Право на шлюб (ст. 51);
8. Заборона насильства над дитиною (ст. 52);
9. Право знати свої обов'язки (ст. 57).

Крім того, у частині гарантій правового положення людини і громадянина не підлягають обмеженню:

1. Право на судовий захист прав і свобод (ст. 55);
2. Право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги (ст. 59);
3. Заборона двічі притягувати до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 62);
4. Заборона виконувати явно злочинні накази (ст. 60);
5. Право на відшкодування державою шкоди, заподіяного незаконними діями (чи бездіяльністю) органів державної чи влади їхніх посадових осіб (ст. 56);
6. Заборона зворотної сили закону, що встановлює чи обтяжує відповідальність (ст. 58);
7. Презумпція невинуватості (ст. 62).

Таким чином, як бачимо, найбільшою мірою Конституцією захищаються від обмежень особисті права і свободи, а також їх гарантії.

Аналізуючи норми законів «Про правовий режим воєнного стану», «Про правовий режим надзвичайного стану», робимо висновок, що в умовах цих режимів існують такі обмеження реалізації прав і свобод людини та громадянина.

І. Основні обмеження:

1. встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території;
2. обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
3. посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
4. заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;

5. заборона страйків.

II. Додаткові обмеження:

1. тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень;
2. встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій;
3. тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;
4. запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;
5. мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат;
6. зміна режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах воєнного чи надзвичайного стану продукції;
7. усунення від роботи в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб;
8. запровадження комендантської години;
9. перевірка документів у громадян (проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян);
10. обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв;

11. тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів;
12. регулювання роботи цивільних теле– та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;
13. особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;
14. порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Разом з тим, звертаємо увагу, що у разі введення воєнного стану Україна відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також дата припинення дії відповідних відхилень від зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Про зміни межі відхилень від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права або строку дії обмежень прав і свобод та причин прийняття такого рішення Україна також повідомляє Генерального секретаря ООН.

Безумовно, тільки конституційним регулюванням правове положення людини і громадянина в умовах особливих правових режимів надзвичайного і воєнного стану не вичерпується, але основи регулювання і вихідна система закладаються саме в Конституції. [1]

[1] Права людини в національному та європейському контекстах: підручник /Н.І. Петрецька, Ю.М. Бисага, Д.М.Бєлов та ін. За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика». 2018. 482с.

Перелік рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 131.
2. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 13. Ст. 65.
3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 6 квітня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 28.
4. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 23.
5. Права людини в національному та європейському контекстах: підручник /Н.І. Пертрецька, Ю.М. Бисага, Д.М.Бєлов та ін., За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2018. 482с.
6. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року.
7. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 року.
9. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 4 листопада 1950 року.
10. Нагорнова Є. А. Громадянство в Україні: правове регулювання, набуття та припинення. *Наше право.* 2013. № 7. С. 42-46.
11. Піскун І. І. Множинне громадянство: позитивні та негативні наслідки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 401-404.
12. Подима Я. В. Конституційно-правові принципи громадянства України: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Ін-т законодавства ВР України. К., 2010. 20 с.
13. Подима Я.В. Конституційно-правовий принцип єдиного громадянства України. *Держава і право:* Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. К. : Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України. 2007. Вип. 35. С. 239–245.
14. Суржинський М.І. Громадянство України як конституційно-правовий інститут: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Київ. 2009. 20 с.

15. Толкачова І. А. Подвійне громадянство в Україні та країнах СНД: конституційно-правовий аспект. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2013. Вип. 60. С. 123-127.
16. Юськів Н. В. Громадянство у системі правового статусу неповнолітніх. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 807. С. 202-206.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Поняття та складові елементи правового статусу особи.
2) Поняття громадянства, його зміст та принципи.
3) Взаємовідносини держави та особи в суспільстві.
4) Особливості статусу різних категорій громадян.
5) Обмеження прав людини та громадянина в умовах воєнного та надзвичайного станів.

Тестові завдання:

1. До структури конституційно-правового статусу людини належать наступні елементи:

1) громадянство; 2) правосуб'єктність; 3) принципи судочинства; 4) права і свободи держави; 5) кримінальну відповідальність.

2. Воєнний стан – це:

1) спеціальний правовий режим, що вводиться у разі переслідування злочинців;

2) особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі систематичного проведення збройних сутичок різних бандитських угруповань;

3) особливий правовий режим, що передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки;

4) особливий правовий режим, що передбачає обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб;

5) особливий правовий режим, що дозволяє всім громадянам України зберігати та використовувати вогнепальну зброю.

3. Каталог (перелік) прав людини не є:

1) обмеженим; 2) вичерпним; 3) виключним; 4) формалізованим.

4. Основне призначення прав і свобод людини – це:

1) реалізація прав; 2) формальна закріпленість можливостей поведінки людини; 3) розкриття змісту правового статусу людини; 4) гарантії демократичної і правової держави.

5. Інститут громадянства – це:

1) постійний зв'язок; 2) тимчасовий зв'язок; 3) зв'язок між фізичними особами; 4) зв'язок особи з державою; 5) зв'язок, що проявляється у взаємній відповідальності осіб та держави.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Петрецька Н.І., Митровка Я.В., Продан В.І.

Тема 5

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ГРОМАДЯНСЬКИХ СТАНІВ ОСОБИ В УКРАЇНІ

1. ***Поняття та способи набуття громадянства.***
2. ***Правовий статус громадянина України.***
3. ***Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні.***
4. ***Правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні.***
5. ***Гарантії прав внутрішньо переміщених осіб.***
6. ***Правове регулювання міграції в Україні.***

1. Поняття та способи набуття громадянства

Громадянство – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Громадянство служить передумовою і основою правового статусу громадянина. Надаючи людині громадянство, держава бере на себе обов'язок забезпечити реалізацію її прав та свобод у повному обсязі, а також захист в Україні та за її межами.[1]

[1] Всеобщая декларация прав человека (рос/укр). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года (Документ 995_015, поточна редакція – Прийняття від 10.12.1948).

Загальна Декларація прав людини ООН 1948 року проголошує право кожної людини на громадянство і його непорушність. Ніхто не може бути позбавлений свого громадянства чи права його змінити.

Права громадянина, на відміну від прав людини, охоплюють сферу відносин індивіда з державою, у якій громадянин розраховує не тільки на захист своїх прав від незаконного втручання, але й на активне сприяння держави в їхній реалізації. Це означає, що права громадянина хоча і тісно пов'язані з правами людини, але не тотожні їм. Права людини – це так зване «природне право в його сучасному розумінні», іншими словами «загальносоціальне» (котре виникає та існує незалежно від держави). Водночас особливим інститутом конституційного права є саме інститут громадянства, оскільки виступає одним з основних атрибутів державності.

Цікавим є питання становлення інституту громадянства, адже за часів Стародавньої Греції та Риму громадянство було особливим привілеєм, відсутність якого позбавляло інших осіб-негромадян цілого ряду особистих та політичних прав. Але водночас боротьба за можливість отримати такі права призвели до розвитку інституту громадянства. Римляни подарувавши громадянство простому народу, щоб уникнути бунту та протистоянням, не хотіли позбавляти себе особливого привілейованого стану. Звідси ми розуміємо громадянство за народженням та за походженням. Така диференціація щодо розуміння громадянства, у подальшому з розвитком цивілізації, призводить до наявності у особи двох та більше громадянств – це так звані біпатриди. В епоху феодалізму, з формуванням монар- хій, статус громадянина замінюється на статус підданого. Піддані мали обмежені політичні права, а в колоніальних країнах не мали жодних прав. В епоху перших буржуазних революцій ідеї про наці- ональну єдність та рівність відроджують принцип єдиного грома- дянства.

Сучасний інститут єдиного громадянства не обмежує, а навпаки захищає права людей на громадянство. При цьому єдине громадянство встановлюється в унітарних державах. У державах з федеративною формою устрою громадянство, як правило, є подвійним. Особа

тут є одночасно громадянином союзу і громадянином суб'єкта федерації.[1]

Філіація (від лат. filius –син) – набуття громадянства за народженням. У порядку філіації громадянство набувається на підставі двох принципів:

- громадянство за принципом *«права ґрунту» (jus soli)* означає, що дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилася. При цьому громадянство його батьків не має значення. Принцип «права ґрунту», який ще називають територіальним принципом, застосовується в основному в країнах Латинської Америки (закріплений у законодавстві 14 держав цього регіону), у тому числі й в Аргентині. Тому, наприклад, дитина, яка народилася від громадян України в Аргентині, нарівні з українським громадянством одержить і аргентинське громадянство (у такий спосіб виникає подвійне громадянство), у той час як дитина, яка народилася від громадян Аргентини за кордоном, тобто за межами території Аргентини, визнається іноземцем. Водночас слід враховувати, що принцип «права ґрунту» у чистому вигляді не застосовується; [2]
- громадянство за принципом *«права крові» (jus sangvinium)* – тут дитина набуває громадянства батьків незалежно від місця народження. Існує дві концепції «права крові». Перша з них заснована на принципі «єдності сім'ї», тобто на верховенстві в родині чоловіка. Її значення полягає в тому, що при розрізненні громадянства батьків дитина наслідує громадянство батька, і лише позашлюбна дитина набуває громадянства матері. Друга концепція заснована на рівноправності батьків, і відповідно до неї дитина при різному громадянстві батьків одержує громадянство батька або матері. [3]

[1] Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посібн. За заг. ред. А.Р. Крусян, А.А. Єзерова. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 524 с. (Проблеми сучасної конституціоналістики». Вип. 4.: Конституційне гуманітарне право)

[2] Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Національний університет Одеська юридична академія. URL: https://studfile.net/preview/5170002/page:59/

[3] Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Національний університет Одеська юридична академія. URL: https://studfile.net/preview/5170002/page:59/

До речі, набуття громадянства у зв'язку з народженням слід відрізняти від *визначення належності до громадянства.* Належність до громадянства визначається законом шляхом установлення кола осіб, які вважаються (які є) громадянами даної держави або такими, що визнаються її громадянами.

Філіація це єдиний, первинний спосіб набуття громадянства, всі інші способи є вторинними, похідними.

Натуралізація (укорінення) –це індивідуальне надання громадянства за умови прохання зацікавленої особи. Принцип натуралізації (укорінення) належить до вольових, оскільки, як правило, потребує виконання певних формальностей з боку зацікавленої особи. Є три основні види натуралізації: 1) за клопотанням особи; 2) на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акта; 3) на підставі міжнародного договору. Потрібно наголосити, що такий поділ не є однозначним, оскільки деякі види набуття громадянства можна віднести відразу до двох чи навіть трьох видів.

Надання громадянства за клопотанням особи є найбільш розповсюдженим способом натуралізації. Він передбачає, що особа, яка хоче набути громадянство, звертається до компетентних органів держави з відповідним клопотанням. При цьому вказана особа має виконати низку умов, які передбачені у національному законодавстві держави, громадянство якої вона хоче набути.

Надання громадянства на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акту, хоча і належить до вольового способу набуття громадянства, однак не завжди відбувається за ініціативою особи. Воно може бути наслідком укладання шлюбу, усиновлення, встановлення опіки, визнання батьківства, вступу на військову чи державну службу.

Надання громадянства на підставі міжнародного договору, як правило, має місце у випадку територіальних змін: обміну територіями, переходу частини території однієї держави до іншої, об'єднанні та відділенні держав. У рамках цього виду натуралізації розрізняють: оптацію, трансферт.

Оптація – це вид натуралізації, при якому особа, котра проживає на території, що переходить до іншої держави, може вибрати, або залишитися на певній території і набути нове громадянство, чи переїхати на іншу територію своєї держави, зберігши попереднє громадянство. Як приклад оптації можна назвати обмін територією між СРСР та Польщею на підставі угоди, укладеної 6 липня 1945 р.4, а також між СРСР та Чехословацькою Республікою відповідно до угоди від 29 червня 1945 р.49 Так, ст. 2 Протоколу до останнього договору передбачала, що громадяни Чехословацької Республіки, які проживають у прикордонній зоні, у разі переїзду в СРСР набувають його громадянства.

Трансферт дуже схожий на оптацію, однак у цьому випадку «вибір» громадянства відбувається примусово. Потрібно зазначити, що міжнародне право забороняє автоматичну зміну громадянства. Про це, зокрема, згадується у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. та в низці інших документів. Проте останнє не стосується правонаступництва, саме в цьому разі найчастіше має місце трансферт. Прикладом є надання громадянства ФРН усім громадянам НДР у 1990 р. під час об'єднання Німеччини.[1]

До набуття громадянства також треба віднести відновлення в громадянстві, яке може відбуватися двома шляхами: реінтеграції та репатріації.

Реінтеграція – це відновлення громадянства особи, яка його раніше втратила або вийшла з нього.

Репатріація – відновлення громадянства особи через повернення в державу громадянства, якщо вона опинилася на території іншої держави внаслідок обставин, що не залежать від її волі. Такий спосіб відновлення громадянства найчастіше застосовують стосовно біженців, військовополонених та інтернованих осіб.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 року, громадянами України є:

1. усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991року) постійно проживали на території України;
2. особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального

[1] Конституційне право зарубіжних країн: Навч. Посібник / М.С. Горшеньова, К.О. Закоморна, В.О. Ріяка та ін ; За заг. ред. В.О. Ріяка. 2-е вид., допов. і перероб. К. 2006.

походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3. особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено запис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;
4. особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

fl. Правовий статус громадянина України

Центральне місце у регулюванні громадянства в Україні займає Конституція України та Закон України «Про громадянство України», в якому визначено підстави належності до громадянства України, підстави його набуття та припинення, повноваження відповідних органів, порядок розгляду заяв і подань та виконання рішень, пов`язаних з громадянством України.

Громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

В законодавстві знайшли своє відображення такі принципи громадянства:

1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається також лише громадянином України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;
3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;
6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;
7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. [1]

Крім того, у Декларації про державний суверенітет України закріплено принцип рівності перед законом усіх громадян України незалежно від походження, соціального і майнового стану та інших обставин, а отже – і від способу набуття громадянства України. [2]

Громадянство України набувається:

1) за народженням;
2) за територіальним походженням;
3) внаслідок прийняття до громадянства;
4) внаслідок поновлення у громадянстві;
5) внаслідок усиновлення;
6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

[1] Про громадянство: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 13. Ст.65.

[2] Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1990. № 31. Ст.429.

8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Дитина, батьки якої на момент народження перебували в громадянстві України, є громадянином України незалежно від того, чи народилася вона на території України чи за її межами.

При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, дитина є громадянином України:

1) якщо вона народилася на території України;
2) якщо вона народилася за межами республіки, але батьки або один з них у цей час постійно проживали на території України.

При різному громадянстві батьків, з яких один на момент народження дитини перебував у громадянстві України, якщо в цей час обоє з батьків постійно проживали за межами України, громадянство дитини, яка народилася за межами України, визначається за письмовою згодою батьків. Дитина, один з батьків якої на момент її народження перебував у громадянстві України, а інший був особою без громадянства чи невідомим, є громадянином України незалежно від місця її народження.

Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземця і особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України. Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України. Особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження. Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18

років може відбуватися лише за їхньою згодою. Іноземні громадяни та особи без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України.

Умовами прийняття до громадянства України є:

1) визнання і дотримання Конституції України та законів України;
2) подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство (для іноземців). Іноземці, які перебувають у громадянстві (підданстві) кількох держав, подають зобов'язання припинити громадянство (підданство) цих держав; іноземці, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, замість зобов'язання припинити іноземне громадянство подають декларацію про відмову особи, якій надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, від іноземного громадянства. Подання зобов'язання припинити іноземне громадянство не вимагається від іноземців, які є громадянами (підданими) держав, законодавство яких передбачає автоматичне припинення особами громадянства (підданства) цих держав одночасно з набуттям громадянства іншої держави, або якщо міжнародні договори України з іншими державами, громадянами яких є іноземці, передбачають припинення особами громадянства цих держав одночасно з набуттям громадянства України;
3) безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад два роки, і на іноземців чи осіб без громадянства, які перебували з громадянином України понад два роки у шлюбі, що припинився внаслідок його смерті. Однак, дворічний термін перебування у шлюбі з громадянином України не застосовується до іноземців і осіб без громадянства, яким було надано дозвіл на імміграцію. Для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту надання їм статусу біженця в Україні чи притулку в Україні, а для осіб, які в'їхали в Україну особами без громадянства, – на три роки з моменту в'їзду в Україну. Для іноземців та осіб без громадянства, які в установлено-

му законодавством України порядку проходять військову службу за контрактом у Збройних Силах України, термін безперервного проживання на законних підставах на території України встановлюється на три роки з моменту набрання чинності контрактом про проходження військової служби у Збройних Силах України;

4) отримання дозволу на імміграцію. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, та на іноземців і осіб без громадянства, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України або які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» (7 серпня 2001 року) і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні.

5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);

6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

Зазначені вимоги можуть не враховуватись лише у виняткових випадках за рішенням Президента України щодо окремих осіб, які мають визначні заслуги перед Українською державою.

Спрощений порядок надання громадянства України може застосовуватись до жінок, які одружені з громадянами України, на їх прохання, і за умови відмови від іноземного громадянства.

До громадянства України не приймаються особи, які:

1) вчинили злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
2) засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;
3) вчинили на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Громадянство України припиняється:

1) внаслідок виходу з громадянства України;

2) внаслідок втрати громадянства України;
3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Вихід із громадянства України не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню.

Вихід дітей віком від 14 до 18 років з громадянства України може відбуватися лише за їхньою згодою.

Громадянство України втрачається у таких випадках:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття. Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто.

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства такі випадки:

а) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави чи держав;
б) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства своїх усиновителів унаслідок усиновлення її іноземцями;
в) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем;
г) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави.

2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Рішення про оформлення набуття громадянства України скасовується, якщо особа набула громадянство України шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набути громадянство України.[1]

Дії та бездіяльність посадових і службових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство і виконання рішень з питань громадянства, можуть бути оскаржені у судовому та адміністративному порядку.

Особи, які постійно проживають за кордоном, оскаржують неправомірні дії чи бездіяльність посадових осіб дипломатичних представництв чи консульських установ України у встановленому законом порядку до суду.

3. Засади конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні

Конституція України визнає права іноземців та осіб без громадянства в Україні. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям в Україні може надаватися статус біженця, притулок, створюватися умови для натуралізації. Здійснення іноземцями своїх прав не може завдавати шкоди національним інтересам України. [2]

Особливістю конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні є те, що, з одного боку, їм забезпечують

[1] Про громадянство: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 13. Ст.65.

[2] Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

фактичні та юридичні передумови для реалізації прав та свобод, а з іншого – встановлюють певні законодавчі обмеження, що відповідають нормам міжнародного права.

У контексті сучасної глобалізації ускладнюються міграційні потоки. У цьому процесі значна роль належить і Україні, яка є країною, з якої виїхало чимало громадян, в'їхало багато іноземців, частина з яких є біженцями, а також є транзитною країною на шляху міграційних потоків, переважно із країн Азії та Африки в країни ЄС. Все це обумовлює актуальність правового регулювання міграції в Україні та визначення правового статусу біженців в Україні.

Засади конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні визначені в Конституції України, у відповідних міжнародних договорах України та у законах України, зокрема: «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року і «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року.

Конституційно-правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні – це сукупність прав, свобод і обов'язків іноземців та осіб без громадянства на території України, які визначаються нормами внутрішньодержавного та міжнародного права України.

Поняття «іноземці» на думку деяких конституціоналістів охоплює дві категорії осіб – «іноземний громадянин» та «особа без громадянства». На думку інших конституціоналістів, поняття «іноземці» співпадає із поняттям «іноземний громадянин», а поняття «особа без громадянства» є окремим поняттям, яке не охоплюється поняттям «іноземець». Друга позиція є більш вірною, оскільки у ст. 26 Конституції України та у Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» поняття «іноземці» та поняття «особи без громадянства» є окремими, а поняття «іноземці» охоплює тільки іноземних громадян (підданих).

Згідно ст.1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» *іноземець* – це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Іноземець, який перебуває в Україні, підпадає під дію суверенної влади держави перебування і перебуває під її юрисдикцією, а також на

нього поширюється дія відповідних норм міжнародного права. Водночас іноземний громадянин зберігає правовий зв'язок зі своєю державою, дотримується її законів і користується її захистом.[1]

Особа без громадянства (апатрид) – це особа, яка не належить до громадянства жодної держави. Особи без громадянства перебувають під захистом законів держави проживання і міжнародного права. Згідно ст.1 Конвенції ООН Про статус апатридів від 28 вересня 1954 року апатрид – це особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою згідно з її законодавством.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності їх перебування, мають право на визнання їх правосуб'єктності та основних прав і свобод людини.

Іноземці та особи без громадянства зобов'язані неухильно додержуватися Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, інтереси суспільства та держави. [2]

Якщо іноземною державою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадян України, то Кабінет Міністрів України може встановити відповідний порядок реалізації прав і свобод громадян цієї держави на території України.

Здійснення іноземцями своїх прав не може завдавати шкоди національними інтересам України. Іноземці та особи без громадянства в Україні, на відміну від громадян України, не мають цілу низку політичних прав, зокрема: право бути обирати та бути обраним, право на державну службу, право на службу в органах місцевого самоврядування, право на участь в діяльності політичних партій; а також окремі економічні права, зокрема: право на безоплатну приватизацію житла та земельних ділянок. Свої права іноземці та особи без громадянства захищають шляхом звернення до суду або інших державних органів України. Також окремі свої права іноземні громадяни та піддані можуть реалізувати через консульські установи відповідних держав в

[1] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 179.

[2] Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

Україні, громадянами або підданими яких вони є. Наприклад, для реалізації іноземними громадянами або підданими їх права обирати парламент власної держави у дипломатичних і консульських установах відповідних держав в Україні створюються закордонні виборчі дільниці.

Іноземці та особи без громадянства можуть в'їжджати в Україну за дійсними паспортними документами. При цьому іноземці та особи без громадянства повинні одержати у встановленому порядку в'їзну візу, якщо інше не передбачено законодавством України. Віза – дозвіл, наданий уповноваженим органом України в установленій законодавством формі, необхідний для в'їзду або для транзитного проїзду через територію України протягом відповідного строку.

В'їзд в Україну іноземцю та особі без громадянства не дозволяється:

- в інтересах забезпечення національної безпеки України або охорони громадського порядку;
- якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні;
- якщо при клопотанні про в'їзд в Україну така особа подала про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;
- якщо паспортний документ такої особи, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають установленому зразку або належать іншій особі;
- якщо така особа порушила у пункті пропуску через державний кордон України правила перетинання державного кордону України, митні правила, санітарні норми чи правила або не виконала законних вимог посадових та службових осіб органів охорони державного кордону, органів доходів і зборів та інших органів, що здійснюють контроль на державному кордоні;
- якщо під час попереднього перебування на території України іноземець або особа без громадянства не виконали рішення суду або органів державної влади, уповноважених накладати

адміністративні стягнення, або мають інші не виконані майнові зобов'язання перед державою, фізичними або юридичними особами, включаючи пов'язані з попереднім видворенням, у тому числі після закінчення терміну заборони подальшого в'їзду в Україну.

Рішення про заборону в'їзду в Україну приймається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, Службою безпеки України або органом охорони державного кордону.

Іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні, мають право у встановленому порядку вільно залишити територію України, крім випадків, встановлених законом.

Виїзд з України іноземцю або особі без громадянства не дозволяється, якщо:

- йому повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або кримінальна справа розглядається судом – до закінчення кримінального провадження;
- його засуджено за вчинення кримінального правопорушення – до відбування покарання або звільнення від покарання;
- його виїзд суперечить інтересам забезпечення національної безпеки України – до припинення обставин, що перешкоджають виїзду.

Виїзд з України іноземця або особи без громадянства може бути за рішенням суду тимчасово відкладено до виконання ним майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України. [1]

Іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочин, адміністративні або інші правопорушення на території України, несуть відповідальність відповідно до законів України. *Особливості відповідальності іноземців в Україні, полягають у накладенні на них специфічних санкцій та застосуванні до них спеціальних заходів адміністративного примусу за порушення законодавства, які не можуть бути накладені на громадян України, зокрема:*

[1] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 179.

1. Скорочення терміну тимчасового перебування в Україні. Якщо в іноземця або особи без громадянства немає підстав для тимчасового проживання або для тимчасового перебування на території України, встановлених законом, строк їх перебування скорочується. Рішення про скорочення строку тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства на території України приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції, або органами Служби безпеки України. Порядок прийняття рішення та процедура скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України визначається Кабінетом Міністрів України. Скорочення терміну тимчасового перебування в Україні не застосовується до осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

2. Добровільне повернення іноземців та осіб без громадянства. Іноземці та особи без громадянства, які отримали повідомлення про відмову у визнанні біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, що втратили або позбавлені статусу біженця або додаткового захисту і не використали права на оскарження таких рішень, а також особи, які отримали повідомлення про відхилення скарги про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, і не використали права на його оскарження до суду, особи, які отримали рішення суду про підтвердження рішення про відмову в оформленні документів для вирішення питання щодо визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту в країні, повинні добровільно повернутися в країну походження або третю країну в установлений строк, якщо вони не мають інших законних підстав для перебування в Україні, встановлених законом.

Іноземці та особи без громадянства, які не мають законних підстав для перебування в Україні або які не можуть виконати обов'я- зок виїзду з України, не пізніше дня закінчення відповідного строку їх перебування у зв'язку з відсутністю коштів або втратою паспортного документа можуть добровільно повернутися в країну походження або третю країну, у тому числі за сприяння міжнародних організацій.

Рішення про добровільне повернення іноземців та осіб без громадянства приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції, за заявою іноземця та особи без громадянства про добровільне повернення. У разі прийняття рішення про добровільне повернення іноземцю та особі без громадянства видається довідка, яка є підставою для тимчасового перебування іноземця та особи без громадянства на території України на строк до завершення процедури добровільного повернення. У разі завершення процедури добровільного повернення така довідка вилучається або визнається недійсною. Строк здійснення процедури добровільного повернення не повинен перевищувати 60 днів.

У разі прийняття рішення про добровільне повернення іноземця або особи без громадянства, які не досягли вісімнадцятирічного віку, має бути з'ясовано, що така особа повертається до одного з членів сім'ї або опікуна.

3. Примусове повернення іноземців та осіб без громадянства. Іноземець або особа без громадянства можуть бути примусово повернуті в країну походження або третю країну, якщо їх дії порушують законодавство про правовий статус іноземців та осіб без громадянства або суперечать інтересам забезпечення національної безпеки України чи охорони громадського порядку, або якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України за рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, органу Служби безпеки України або органу охорони державного кордону (стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані ними у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України), з подальшим повідомленням протягом 24 годин прокурору про підстави прийняття такого рішення. У рішенні про примусове повернення зазначається строк, протягом якого іноземець або особа без громадянства повинні виїхати з України. Зазначений строк не повинен перевищувати 30 днів з дня прийняття рішення.

Рішення про примусове повернення іноземців та осіб без громадянства, може супроводжуватися забороною щодо подальшого в'їзду

в Україну строком на три роки. Строк заборони щодо подальшого в'їзду в Україну обчислюється з дня винесення такого рішення. Порядок виконання рішення про заборону щодо подальшого в'їзду в Україну визначає Кабінет Міністрів України. Іноземець або особа без громадянства зобов'язані самостійно залишити територію України у строк, зазначений у рішенні про примусове повернення. Контроль за правильним і своєчасним виконанням рішення про примусове повернення іноземця або особи без громадянства здійснюється органом, що його прийняв.

У разі прийняття рішення про примусове повернення в паспортному документі іноземця або особи без громадянства скасовується віза і вилучаються документи, що підтверджують законні підстави перебування в Україні.

Примусове повернення не застосовується до іноземців та осіб без громадянства, які не досягли 18-річного віку, до іноземців та осіб без громадянства, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

4. Видача іноземців та осіб без громадянства. Особа без громадянства, яка постійно проживає в Україні і вчинила злочин поза межами України, не може бути видана іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності чи для виконання вироку суду. Питання стосовно видачі іноземців, які перебувають в Україні і вчини- ли злочин поза межами України, регулюється законодавчими актами України та міжнародними договорами України, однак такі положення не застосовуються до осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

5. Передача іноземців та осіб без громадянства для відбування покарання. Іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них відповідно до законодавчих актів України, можуть бути передані для відбування покарання тим державам, громадянами яких вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України. Однак, такі положення не застосовуються до осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

6. Реадмісія – це передача з території України або приймання на територію України іноземців та осіб без громадянства на підста- вах та в порядку, встановлених міжнародними договорами України. Передача з України або прийняття в Україну іноземця або особи без громадянства здійснюється відповідно до міжнародного договору про реадмісію. Прийняття Україною іноземця або особи без громадянства відповідно до міжнародного договору про реадмісію не змінює підстав для перебування на території України, що існували до такого прийняття.

Іноземці або особи без громадянства, прийняті відповідно до міжнародного договору про реадмісію, які не мають законних підстав для перебування на території України, підлягають примусовому видворенню у разі, якщо між Україною і країною громадянської належності чи країною попереднього постійного проживання таких іноземців або осіб без громадянства відсутній договір про реадмісію.

7. Примусове видворення іноземців та осіб без громадянства. Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, органи охорони державного кордону (стосовно іноземців та осіб без громадянства, які затримані ними у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України) або органи Служби безпеки України можуть лише на підставі винесеної за їх позовом постанови адміністративного суду примусово видворити з України іноземця та особу без громадянства, якщо вони не виконали в установлений строк без поважних причин рішення про примусове повернення або якщо є обґрунтовані підстави вважати, що іноземець або особа без громадянства ухилятимуться від виконання такого рішення, крім випадків затримання іноземця або особи без громадянства за незаконне перетинання державного кордону України поза пунктами пропуску через державний кордон України та їх передачі прикордонним органам суміжної держави.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері міграції, або орган охорони державного кордону на підставі відповідного рішення з наступним повідомленням протягом 24 годин прокурора розміщує вищезгаданих іноземців

та осіб без громадянства, у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України.

Іноземці та особи без громадянства перебувають у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України, протягом строку, необхідного для виконання рішення суду про примусове видворення, але не більш як дванадцять місяців.

Рішення суду про примусове видворення іноземця або особи без громадянства виконується центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції, а стосовно іноземців та осіб без громадянства, затриманих ним у межах контрольованих прикордонних районів під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України, – органом охорони державного кордону. Контроль за правильним і своєчасним виконанням рішення про примусове видворення здійснюється органом, за чиїм позовом суд прийняв рішення про примусове видворення.

Примусове видворення іноземців та осіб без громадянства не застосовуються до іноземців та осіб без громадянства, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

Іноземець або особа без громадянства згідно чинного законодавства України не можуть бути примусово повернуті чи примусово видворені або видані чи передані до країн:

1) де їх життю або свободі загрожуватиме небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань;
2) де їм загрожує смертна кара або страта, катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання;
3) де їх життю або здоров'ю, безпеці або свободі загрожує небезпека внаслідок загальнопоширеного насильства в ситуаці- ях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини, або природного чи

техногенного лиха, або відсутності медичного лікування чи догляду, який забезпечує життя;

4) де їм загрожує видворення або примусове повернення до країн, де можуть виникнути зазначені випадки.

В Україні забороняється колективне примусове видворення іноземців та осіб без громадянства.

Іноземці та особи без громадянства, які відповідно до рішення суду підлягають примусовому видворенню за межі України, відшкодовують витрати, пов'язані з видворенням, в установленому законом порядку. Якщо зазначені іноземці та особи без громадянства не мають коштів для відшкодування витрат, пов'язаних із видворенням їх за межі України, видворення здійснюється за рахунок державного бюджету.

Іноземці та особи без громадянства, які відповідно до рішення суду підлягають примусовому видворенню за межі України, відшкодовують витрати, пов'язані з видворенням, в установленому законом порядку. Якщо зазначені іноземці та особи без громадянства не мають коштів для відшкодування витрат, пов'язаних із видворенням їх за межі України, видворення здійснюється за рахунок державного бюджету. [1]

Цікавою практикою зарубіжних країн у процедурі видворення є *інститут «терпимості»*, який можна було б ввести і в Україні для позначення тимчасового призупинення видворення.

«Терпимість» – це певний вид дозволу, що, проте, не є дозволом на перебування. Основними передумовами видачі «терпимості» є те, що видворення з правових та фактичних причин не можливе та не може бути видано дозвіл на перебування (наприклад, особа попросила статусу біженця, є неповнолітньою тощо). «Терпимість» повинна лише тимчасово призупинити видворення, оформлюється письмово та є сприятливим адміністративним розпорядженням, що засвідчує нелегальне перебування. Крім того, у ФРН правові наслідки видворення є значно суворіші, аніж в Україні. Це: заборона в'їжджати та перебувати в Федеративній Республіці; неможливість отримання дозволу на перебування; внесення даних іноземця в Шенгенську інформаційну систему та відмова в'їзду до всіх країн Шенгенської зони. Проти осіб, що депортуються, порушується кримінальна справа.

[1] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 179.

4. Правовий статус біженців та внутрішньо переміщених осіб в Україні

Правовий статус біженців в Україні визначено на основі Конституції України, Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема, Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу щодо статусу біженців 1967 р.

У міжнародному праві єдиною загальновизнаною категорією, що застосовується для означеної групи осіб, є *Internally displaced persons (IDPs) – внутрішньо переміщені особи (ВПО).* Керівні принципи щодо внутрішньо переміщених осіб Організації Об'єднаних Націй як таких визначають осіб або групу осіб, що були вимушені покинути свої домівки чи місця звичного проживання, зокрема, в результаті або для запобігання наслідків збройного конфлікту, повсюдних проявів насильства, порушення прав людини, стихійних або спричинених діяльністю людини лих, та які не перетинали міжнародно визнані державні кордони.

Згідно ст.1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» *біженець* – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

На підставі цієї дефініції можна виділити такі *ознаки категорії біженців:*

1) фізична особа;
2) не є громадянином України;
3) є громадянином іншої держави;
4) особа перебуває поза межами країни свого постійного проживання;
5) особа не бажає повертатись до країни свого постійного проживання;
6) для особи характерні побоювання стати жертвою переслідувань;
7) особа не може або не бажає користуватись захистом країни свого постійного проживання.

Змістом поняття «біженець» також *закріплено умови, за яких особа не може бути визнана біженцем або перестає ним бути* та виключається з-під дії Конвенції про статус біженців і Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. № 3671-VI. Цими умовами є такі:

1) особа добровільно повторно скористалась захистом країни своєї громадянської належності;
2) особа, втративши своє громадянство, знову добровільно набула його;
3) особа набула нове громадянство та користується захистом країни своєї нової громадянської належності;
4) особа добровільно знову влаштувалась у країні, яку вона залишила або за межами якої вона перебувала через побоювання щодо переслідувань;
5) особа більше не може відмовлятись від користування захистом країни своєї громадянської належності, оскільки обставини, за яких вона була визнана біженцем, більше не існують;
6) будучи особою без визначеного громадянства, може повернутись до країни свого попереднього звичайного місця проживання, оскільки обставини, за яких вона була визнана біженцем, більше не існують.

Інші чинники (наприклад, економічні труднощі, екологічні катастрофи, локальні військові конфлікти та низка інших обставин надзвичайного характеру, що супроводжуються масовим насиллям і порушенням прав людини) не є підставами для надання статусу біженця, оскільки жертви таких обставин можуть переміщуватись усередині країни свого громадянства чи постійного проживання.

Аналіз норм вітчизняного й міжнародного законодавства свідчить про те, що особи, яким було надано статус біженця в Україні, мають рівні права з іноземцями або особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Їм належать такі ж права, свободи й обов'язки, як громадянам України, окрім винятків, передбачених Конституцією України та іншими законами, а також міжнародними угодами, які Верховна Рада України визнала як обов'язкові (на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом, на працю, провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом, на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування, відпочинок, освіту, свободу світогляду та віросповідання, направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів тощо). [1]

На міжнародному рівні ООН приділяє значну увагу проблемі біженців. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) здійснює активну діяльність у сфері захисту прав біженців. Для того, *щоб особа могла бути визнана біженцем відповідно до міжнародного права, вона повинна відповідати таким умовам:*

1) перебування за межами країни своєї громадянської належності або постійного місця проживання (у разі, якщо особа є апатридом);
2) наявність цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознакою раси, релігії, громадянства, приналежності до певної соціальної групи, політичних переконань;

[1] Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 16. Ст. 146.

3) небажання чи неможливість користуватися захистом цієї країни;
4) не належить до категорії тих осіб, на яких не розповсюджується дія Конвенції про статус біженців 1951 р.

Правовий статус біженців в Україні потрібно розрізняти від статусу біженця. Так, правовий статус біженців в Україні – це система прав, свобод та обов'язків біженців за законодавством України. Статус біженця – визнання центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, іноземця або особи без громадянства біженцем.

У Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» поряд із поняттям «біженець» застосовуються також і поняття «особи, що потребують додаткового захисту» та «особи, що потребують тимчасового захисту».

Особа, яка потребує додаткового захисту – це особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Особи, які потребують тимчасового захисту – це іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають на території країни, що має спільний кордон з Україною, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

Особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Особи, яких визнано біженцями в Україні, вважаються такими, які постійно проживають в Україні, з дня прийняття рішення про визнання їх біженцями. Особи, яких визнано особами, які потребують додаткового захисту, вважаються такими, які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на:

- пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом;
- працю;
- провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом;
- охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;
- відпочинок;
- освіту;
- свободу світогляду і віросповідання;
- направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів;
- володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності;
- оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб;
- звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- безоплатну правову допомогу в установленому порядку.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці про-

живання, а також рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, користується іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України.

Спеціальні обов'язки особи, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту:

- повідомляти протягом десяти робочих днів центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі;
- знятися з обліку і стати на облік центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за новим місцем проживання у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється повноваження іншого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;
- проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за місцем проживання. [1]

У законодавстві Україні наявна заборона вислання або примусового повернення біженця чи особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту, до країни, з якої вони прибули та де їх життю або свободі загрожує небезпека за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що

[1] Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 16. Ст. 146.

визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Біженець чи особа, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист, не може бути вислана або примусово повернута до країн, де вони можуть зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання або з яких вони можуть бути вислані або примусово повернуті до країн, де їх життю або свободі загрожує небезпека за ознаками віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, а також з інших причин, що визнаються міжнародними договорами чи міжнародними організаціями, учасниками яких є Україна, як такі, що не можуть бути повернуті до країн походження.

Україна сприяє збереженню єдності сімей біженців та осіб, які потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист. Члени сім'ї особи, яку визнано біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту або якій надано тимчасовий захист в Україні, мають право з метою возз'єднання сім'ї в'їхати на територію України і бути визнаними біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, або отримати тимчасовий захист за відсутності умов, передбачених законом.

У разі якщо біженці та особи, які потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист, не зможуть надати офіційні документальні докази сімейного зв'язку з членами своєї сім'ї, беруться до уваги інші докази, які мають бути оцінені відповідно до законодавства України. Відмова у возз'єднанні сім'ї не може ґрунтуватися виключно на підставі відсутності документів, що підтверджують факт сімейного зв'язку. Біженці та особи, які потребують додаткового захисту або яким надано тимчасовий захист, можуть з метою возз'єднання сім'ї без перешкод залишити територію України.[1]

Близькою, проте значним чином відмінною від категорії біженців є категорія вимушених переселенців, або внутрішньо переміщених

[1] Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 16. Ст. 146.

осіб. Вимушеними переселенцями в Україні вважаються особи, які мають право на постійне проживання в Україні, проте змінили місце проживання з метою уникнення наслідків збройного конфлікту й тимчасової окупації окремих територій України внаслідок обґрунтованих побоювань за власне життя, здоров'я та захист прав та інтересів.

Конституційно-правовий статус вимушених переселенців на сьогодні можна охарактеризувати як наявність таких особливостей і відмінностей від конституційно-правового статусу інших громадян України:

1) вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням місця проживання для вимушених переселенців;
2) надання медичної допомоги вимушеним переселенцям;
3) соціальне забезпечення дітей вимушених переселенців у питаннях освіти й науки;
4) надання вимушеним переселенцям усього комплексу соціальних та адміністративних послуг державними органами у встановленому законом порядку щодо будь-яких питань, які стосуються їхніх прав та інтересів;
5) сприяння поверненню вимушених переселенців до місця проживання згідно з державною реєстрацією;
6) надання соціальних виплат і соціальної допомоги.

Основною характерною рисою внутрішньої міграції є той факт, що особи, переміщені всередині країни, – це, як правило, громадяни цієї ж держави. Міждержавні конфлікти сьогодні виникають набагато рідше, ніж внутрішні конфлікти та громадянські війни. Це привело до зменшення випадків перетину державних кордонів біженцями та до збільшення кількості осіб, які переміщаються всередині своєї країни. У більшості випадків вони опиняються в такому ж стані, як біженці.

Згідно зі ст. 6 п. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які

переселилися з тимчасово окупованої території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній

(незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, за місцем їх перебування. Всупереч цьому питаннями внутрішньо переміщених осіб займаються структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій з питань соціального захисту – від контролю за чисельністю до надання допомоги. У секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини запроваджено посаду представника Уповноваженого з питань дотримання прав внутрішньо переміщених осіб та створено відповідний структурний підрозділ. Питаннями опіки над внутрішньо переміщеними особами переважно займаються відповідні підрозділи органів державної влади та подекуди місцевого самоврядування, але не повинна залишатися осторонь Державна міграційна служба України, тому нею та Державним підприємством «Документ» було започатковано пілотний проект, спрямований на вирішення проблем людей, які були вимушені покинути свої домівки в АР Крим та м. Севастополь, Донецькій та Луганській областях.[1]

5. Гарантії прав внутрішньо переміщених осіб

Внутрішнє переміщення в Україні можемо вважати таким, що розпочалося систематично саме з часу окупації Кримського півострова і позбавлення держави України контролю на цій території. Однак, Закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», що статтею 18 передбачає гарантії прав і свобод громадян України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території (тобто, фактично внутрішньо переміщених осіб з АРК та м. Севастополя), був прийнятий лише опісля двох місяців, 15 квітня 2014 року, а Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» лише опісля восьми, 20 жовтня 2014 року. Зазначене вище не давало можливості органам державної влади та місцевого самоврядування і їх посадовим особам належно

[1] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України Закон України редакція від 02 січня 2020 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 26. Ст.892.

надавати допомогу і захист внутрішньо переміщеним особам протягом кількох місяців. Зокрема, і виходячи з того, що, відповідно до ч. 2 статті 19 Конституції України такі органи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України. Важливо наголосити, що у цей період прийнята певна кількість підзаконних нормативних актів, що врегульовують питання тимчасового розміщення та допомоги громадянам України – вимушеним переселенцям.

Враховуючи існуючу проблему гарантій прав внутрішньо переміщених осіб, важливим є виокремлення шляхів забезпечення соціального захисту та всебічної правової підтримки внутрішньо переміщених осіб в Україні. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» характеризується такими особливостями:

- ✓ визначає поняття «внутрішньо переміщеної особи»;
- ✓ врегульовує питання обліку внутрішніх переселенців, реєстрації місця їх проживання;
- ✓ містить норми, які мають забезпечити відновлення паспортів та інших документів цієї категорії осіб, реалізацію ними права на зайнятість, допомогу у зв'язку із безробіттям, пенсійне забезпечення та отримання соціальних послуг;
- ✓ визначає специфічні права та обов'язки внутрішньо переміщених осіб, джерела фінансового та матеріально-технічного забезпечення цих прав;
- ✓ передбачає допомогу внутрішнім переселенцям у добровільному поверненні до попередніх місць проживання і доступ до соціального житла або іпотечного кредитування на пільгових умовах для тих, хто хоче оселитися в іншому місці.

Громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, за певних обставин, має право на захист від примусового внутрішнього переміщення або примусового повернення на покинуте місце проживання. Оформлення документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, або документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує

державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), за місцем проживання внутрішньо переміщеної особи.

Підставою для скасування дії довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи та внесення відомостей про це в Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб є обставини, за яких внутрішньо переміщена особа:

1) подала заяву про відмову від довідки;
2) скоїла кримінальне правопорушення, тобто дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; посягання на територіаль- ну цілісність і недоторканність України; терористичний акт; втягнення у вчинення терористичного акту; публічні заклики до вчинення терористичного акту; створення терористичної групи чи терористичної організації; сприяння вчиненню терористичного акту; фінансування тероризму; вчинення кримінального правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку або військового кримінального правопорушення;
3) повернулася до покинутого місця постійного проживання. Інформацією, яка дає обґрунтовані підстави вважати, що внутрішньо переміщена особа повернулася до покинутого місця постійного проживання є:

– дані, отримані з відповідних державних реєстрів;
– дані, отримані в результаті обміну інформацією структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
– дані, отримані в результаті обміну інформацією структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад з громадськими об'єднаннями, волонтерськими, благодійними організаціями, іншими юридичними та фізичними особами, що надають допомогу внутрішньо переміщеним особам;

4) виїхала на постійне місце проживання за кордон;
5) подала завідомо недостовірні відомості.

Структурний підрозділ з питань соціального захисту населен- ня районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад на підставі прийнятого рішення невідкладно вносить до Єдиної інформаційної бази даних про внутрішньо переміщених осіб відомості про скасування дії довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи.

Упродовж строку тимчасової окупації внутрішньо переміщена особа з тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим звільняється від обов'язку погашення основної суми іпотечного кредиту та нарахованих відсотків за ним, якщо об'єктом іпотеки є майно, розташоване (зареєстроване) на території, що після укладення такого іпотечного договору була тимчасово окупована. Національний банк України приймає рішення про зміну класифікації таких іпотечних кредитів або інші рішення з метою недопущення погіршення ліквідності (фінансового стану) кредитора. Зазначена норма не поширюється на нерухоме житлове майно, загальна площа якого перевищує показники, встановлені Податковим кодексом України.[1]

Для забезпечення обліку внутрішньо переміщених осіб та створення експертно-інформаційної системи підтримки прийняття управлінських рішень створено Єдину інформаційну базу даних про внутрішньо переміщених осіб – громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України.

6. Правове регулювання міграції в Україні

Міграція фізичних осіб як складний соціальний феномен є поширеною у світі, має об'єктивні передумови та носить закономірний характер. Міграція фізичних осіб складається з міграційних потоків.

[1] Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2015. № 1. Ст.1.

Правове регулювання міграції в Україні здійснюється на основі Конституції України, Законів України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про імміграцію», «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні», Конвенції про статус біженців та Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України.

Міграцію в Україні можна поділити на наступні основні види:

1. Еміграція з України – виїзд за кордон громадян України на постійне чи тимчасове місце проживання, в тому числі з метою отримання громадянства (підданства) іноземної держави.
2. Імміграція в Україну – в'їзд в Україну іноземців на постійне чи тимчасове місце проживання, в тому числі з метою отримання громадянства України чи статусу біженця в Україні.
3. Транзитна міграція – міграція іноземців та осіб без громадянства з одних країн через територію України в інші країни. В Україні нині це в основному міграція з країн Азії та Африки в країни ЄС.

Залежно від дотримання міграційного законодавства міграція поділяється на *легальну* та *нелегальну*.

Згідно ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» *нелегальний мігрант* – це іноземець або осо- ба без громадянства, які перетнули державний кордон поза пункта- ми пропуску або в пунктах пропуску, але з уникненням прикордон- ного контролю і невідкладно не звернулися із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку в Україні, а також інозе- мець або особа без громадянства, які законно прибули в Україну, але після закінчення визначеного їм терміну перебування втратили підстави для подальшого перебування та ухиляються від виїзду з України.[1]

Україна займає 4 місце у світі серед країн, де проживають міжнародні мігранти. Чисельність мігрантів з інших країн, які проживають

[1] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 179.

на території України, за деякими оцінками досягла близько 4 млн. осіб. За повідомленнями Центру інформації ООН першу позицію в цьому списку займають США, другу – Росія, третю – Німеччина. Ці дані включають в себе міграційні потоки, що відбулися між колишніми республіками СРСР після його розпаду.

Нині у світі, за різними оцінками, нараховується від 150 до 175 млн. осіб, які проживають за межами країн свого походження, з них більше 65 млн. – мігранти. [1] Участь українців в глобальних світових процесах – значна. Серед країн пострадянського простору Україна продукує більш за все трудових мігрантів. Цей показник викликає занепокоєння особливо на фоні показників низької народжуваності та високої смертності в Україні.

В основі міграційних процесів лежить цілий комплекс причин, але головні серед них – соціально-економічні. Міграційні процеси ма- ють глибокі наслідки, один з головних – втрата висококваліфікованої робочої сили, наукових кадрів. Перебуваючи поза сферою соціального захисту своєї держави, українські трудові мігранти інвестують в Україну чималі кошти, які нині є найбільшим джерелом інвестицій із закордону в Україну. Проте, Україна не зробила все можливе для захисту прав своїх трудових мігрантів закордоном. Відсутність державної політики щодо трудових мігрантів – громадян України, пасивність у захисті та забезпеченні їх прав, недостатня кількість відповідних двосторонніх договорів, низька щільність мережі консульських установ України закордоном, особливо у країнах Африки та Азії, все це та багато іншого роблять вкрай вразливими трудових мігрантів – громадян України за кордоном.

Щорічний обсяг трудової міграції сягає від 3 до 7 мільйонів громадян України. Значна частина людей виїжджає за кордон з метою заробітку, де переважно працює нелегально, виконуючи малокваліфіковану, непривабливу, низькооплачувану роботу. Україна перетворилася на постачальника дешевої і досить кваліфікованої робочої сили для багатьох країн близького та далекого зарубіжжя.

[1] Поєдинок О. Р. Законодавство України про біженців у світлі міжнародно-правових стандартів захисту: недоліки та шляхи вдосконалення. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 453-459.

Нелегальна міграція є одним із чинників, який дедалі більше привертає увагу правоохоронних органів нашої держави. Згідно із середньоєвропейськими квотами, без негативних наслідків для держави, кількість мігрантів не повинна перевищувати 0,1 % від кількості населення в країні. Таким чином, Україна може прийняти тільки 47 тис. іноземців. За останні роки проблема нелегальної міграції вийшла за межі окремих держав і перетворилася на глобальну: вона є реальною загрозою для громадської безпеки, сприяє зростанню злочинності, поширенню небезпечних захворювань, обумовлює підпільний ринок праці. [1]

Міграційна політика України має забезпечити безпеку держави від потоків нелегальної міграції з третіх країн, забезпечити захист прав громадян України за кордоном, створити сприятливі преференційні умови для закордонних українців для їх повернення в Україну. Для України як транзитної держави, котра характеризується великою кількістю власних нелегальних мігрантів, важливим є питання щодо підписання з країнами перебування громадян України двосторонніх угод про їх тимчасове працевлаштування.

Спостерігається тенденція зростання виїзду за кордон молоді – студентів та випускників вузів. Поширеного масштабу набули такі негативні явища як нелегальна міграція, торгівля людьми. Через територію України пролягають шляхи нелегальних мігрантів, які прямують до країн Західної Європи. Значна частина з них нелегально осідає в Україні.

Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року продемонстрував помітні зміни в етнічній структурі населення України, що відбулися після останнього всесоюзного перепису 1989 року. Важливим фактором, який вливав на кількісні характеристики як титульної нації, так і національних меншин, була міграція. Особливо високим були показники зростання загалом нетипових для України етносів. Наприклад, у 9 разів зросла кількість курдів (2 тис.), у 8 разів в'єтнамців (3,9 тис.), представників народів Індії та Пакистану (1,5 тис), у 5 разів – арабів, а турків – у 35 разів більше, ніж у 1989 р. (9,2 тис.). За-

[1] Поєдинок О. Р. Законодавство України про біженців у світлі міжнародно-правових стандартів захисту: недоліки та шляхи вдосконалення. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 453-459.

лучення України до глобальних міграційних процесів у період їх значної активізації створює передумови для подальшого утворення нових «імміграційних» меншин, а отже, висуває проблему інтеграції мігрантів та налагодження міжетнічної взаємодії між місцевим населенням та іммігрантами, етнокультурні характеристики яких є досить відмінні від титульної національної спільноти.

Міграція має загальнодержавне значення і впливає на внутрішньо-економічне, політичне і соціальне становище. У зв'язку з цим, важливого значення набуває державне регулювання міграційних процесів, що має здійснюватись шляхом формування та реалізації міграційної політики.

Завдячуючи своєму геополітичному розташуванню, Україна за минуле десятиліття стала не тільки транзитною зоною на шляху міграційних потоків але й поступово перетворилася в країну тривалого перебування нелегалів. За свідченням деяких експертів, Украї- на сьогодні являє собою найбільшу транзитну зону в СНД, через яку проходить близько 40 іммігрантських шляхів, а показник кількості нелегалів, які осіли на території країни, перевищує загальновизнані європейські норми у 20-25 разів.

У міжнародній практиці широко застосовується процедура реадмісії, тобто повернення нелегальних мігрантів сусідній державі, з території якої вони прибули. Так роблять країни ЄС, з якими Україна має відповідні угоди. Економічних мігрантів Україна часто не може видворити за браком коштів. Вирішити цю проблему відразу не під силу навіть значно заможнішим країнам.

У сучасному світі мобільність населення та інтенсивність міграційних процесів значно зросли. По суті міжнародна міграція населення є однією із найважливіших складових системи міжнародних відносин, що постійно ускладнюється. Існує нагальна потреба у скасуванні візового режиму з країнами ЄС для громадян України, а також у лібералізації візового режиму щодо громадян України з боку США, Канади, Австралії, Японії.

Правовий статус іммігрантів в Україні визначається на осно- ві Закону України «Про імміграцію». Відповідно ст. 1 Закону України «Про імміграцію» *імміграція* – це прибуття в Україну чи залишення в

Україні у встановленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання. *Іммігрант* – іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання. Дозвіл на імміграцію надається в межах квоти імміграції. Квота імміграції встановлюється Кабінетом Міністрів України у визначеному ним порядку по категоріях іммігрантів. [1]

Основними перспективами розвитку правового регулювання міграції в Україні є: формування державної політики щодо трудових мігрантів – громадян України; укладання відповідних двосторонніх договорів у сфері трудової міграції; розширення мережі консульських установ України закордоном, особливо у країнах Африки та Азії.

Перелік рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. *Права людини в Україні*. Вип. 21. К., 1998. С. 31 – 36.
2. Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_110
3. Конвенція ООН Про статус апатридів від 28 вересня 1954 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_232
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
5. Концепція державної міграційної політики: Затверджена Указом Президента України від 30 травня 2011 року № 622/2011. *Урядовий кур'єр*. № 120.
6. Левковський В.Ф. Стан та шляхи боротьби з нелегальною міграцією в Україні. URL: http://mndc.naiau.kiev.ua/Gurnal/6text/6_09.htm
7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. *Права людини в Україні*. Вип. 21. К., 1998. С. 37 – 55.

[1] Про імміграцію: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 41. Ст.197.

8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. *Права людини в Україні*. Вип. 21. К., 1998. С. 59 – 68.
9. Наджафгулієв Р. І. Специфіка системних гарантій адміністративно-правового статусу біженців і вимушених переселенців. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1. С. 146-153.
10. Петров Є. Ю. До проблеми поняття «іноземець» та видів іноземців в Україні. *Право і Безпека*. 2012. № 3. С. 54-59.
11. Поєдинок О. Р. Законодавство України про біженців у світлі міжнародно-правових стандартів захисту: недоліки та шляхи вдосконалення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 453-459.
12. Порядок продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України: Затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2012 р. № 150. *Урядовий кур'єр*. № 44.
13. Прибыткова И. Миграционныетенденции 2004–2006 гг. в странахседеркопингскогопроцесса. К.: Атіка, 2007. 74 с.
14. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. №16. Ст. 146.
15. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 року. *Відомості Верховної Ради України.* № 1. Ст. 1.
16. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 1. Ст. 1.
17. Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 509. *Офіційний вісник України*. 2014. № 81. С.43. Ст. 2296.
18. Про особливості реалізації прав деяких категорій осіб на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 531. *Офіційний вісник України.* 2014. № 84. С. 12. Ст. 2372.

19. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 19-20. Ст. 179.
20. Савченко Я. А. Деякі питання визначення статусу біженців та надання їм права притулку. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 214-217.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Конституційно-правовий статус іноземців в Україні.
2) Співвідношення між поняттями «іноземець» та «особа без громадянства».
3) Права іноземців та осіб без громадянства в Україні.
4) Особливості відповідальності іноземців та осіб без громадянства в Україні.
5) Примусове видворення іноземців та осіб без громадянства.
6) Поняття «біженець», «особи, що потребують додаткового захисту» та «особи, що потребують тимчасового захисту» за законодавством Україні.
7) Права біженців в Україні.
8) Обов'язки біженців в Україні.
9) Правове регулювання міграції в Україні.
10) Імміграція в Україну.
11) Основні перспективи розвитку правового регулювання міграції в Україні.

Тестові завдання:

1. Особи без громадянства перебувають під захистом:
1) законодавства України; 2) міжнародного права; 3) іноземного законодавства; 4) Конституції України; 5) законів держави проживання і міжнародного права.

2. Якщо іноземною державою встановлено обмеження щодо реалізації прав і свобод громадян України, то який суб'єкт може

встановити відповідний порядок реалізації прав і свобод громадян цієї держави на території України:

1) Верховна Рада України; 2) Президент України; 3) Міністерство закордонних справ України; 4) Кабінет Міністрів України; 5) Міністерство внутрішніх справ України;

3. Виїзд з України іноземця або особи без громадянства до виконання ним майнових зобов'язань перед фізичними та юридичними особами в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, може бути за рішенням суду:

1) заборонено; 2) тимчасово заборонено; 3) відкладено; 4) тимчасово відкладено; 5) не дозволено.

4. Строк здійснення процедури добровільного повернення не повинен перевищувати:

1) 15 днів; 2) 30 днів; 3) 45 днів; 4) 60 днів; 5) 90 днів.

5. Реадмісія – це:

1) передача з території України або приймання на територію України біженців на підставах та в порядку, встановлених міжнародними договорами України;

2) передача з території України або приймання на територію України іноземців та осіб без громадянства на підставах та в порядку, встановлених міжнародними договорами України;

3) передача з території України або приймання на територію України громадян України на підставах та в порядку, встановлених міжнародними договорами України.

6. Іноземці та особи без громадянства перебувають у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України, протягом строку, необхідного для виконання рішення суду про примусове видворення, але не більш як:

1) три місяці; 2) шість місяців; 3) дев'ять місяців; 4) десять місяців; 5) дванадцять місяців.

7. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на:

1) пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом;

2) безоплатну приватизацію житла;

3) провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом;

4) охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування;

5) державну службу.

8. Виїзд з України іноземцю та особі без громадянства не дозволяється, якщо:

1) щодо нього ведеться справа про стягнення аліментів; 2) його засуджено за вчинення адміністративного проступку; 3) його виїзд суперечить інтересам забезпечення безпеки України; 4) його засуджено за вчинення злочину; 5) щодо нього ведеться дізнання.

9. В'їзд в Україну іноземцю та особі без громадянства не дозволяється:

1) в інтересах забезпечення безпеки країн ЄС; 2) якщо це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян Украї- ни та інших осіб, які проживають в Україні; 3) якщо при порушенні клопотання про в'їзд в Україну він подав копії необхідних документів; 4) якщо його паспорт зразка СРСР; 5) якщо встановлено факти порушення ним законодавства України під час попереднього перебування в Україні.

10. Дозвіл на імміграцію надається в межах:

1) опції імміграції; 2) реадмісії; 3) квоти імміграції; 4) міжнародних зобов'язань України; 5) міграційної ситуації.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Бєлова М.В., Джуган В.В., Петрецька Н.І., Продан В.І., Фрідманський Р.М.

Тема 6

СИСТЕМА ПРАВ, СВОБОД ТА ОБОВЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

1. ***Покоління прав людини. Концепції прав людини.***
2. ***Класифікація прав і свобод людини та громадянина.***
3. ***Основні обов'язки людини і громадянина.***
4. ***Гарантії прав та свобод людини і громадянина.***

1. Покоління прав людини. Основні концепції прав людини

Історично складно визначити точний момент, коли були чітко сформульовані концепції прав людини. У різних культурах і епохах ідеї щодо прав людини розвивалися по-різному, і вони не завжди були виражені у вигляді сучасних правових документів або теорій.

Країни Сходу (Китай, Вавилон, Єгипет). В багатьох історичних суспільствах Сходу існували закони та правила, які регулювали відносини між людьми, але вони не завжди були сформульовані як концепції прав людини, що є загальними для всіх. Більшість правових норм і звичаїв були специфічними для кожної культури та спільноти.

Антична Греція і Рим. В античних Греції і Римі існували певні форми прав і свобод громадян, але ці права часто були обмежені, і вони не розглядалися як універсальні для всіх людей. Більшість античних

філософів та політичних діячів розмірковували про права громадян, а не про права людини загалом.

З розвитком часу та впливом філософії Просвітництва в Європі, ідеї про права людини стали більш універсальними та загальними. Одним з ключових подій у формуванні концепцій прав людини була Французька революція в кінці 18 століття, яка призвела до прийняття Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Цей документ вперше визначив основні права, що належать кожній людині.

Загалом, концепції прав людини розвивалися впродовж історії та перетворювалися від обмежених прав і свобод громадян до більш загальних і універсальних принципів, які сьогодні мають широкий міжнародний визнання і захист.

У становленні та розвитку прав людини прийнято виділяти чотири хвилі (покоління) прав людини.

а) Права першого покоління. Перша хвиля лежить в основі зародження конституціоналізму. У перших конституційних актах фіксувалися ліберальні права людини, які стосувалися їх особистого та політичного статусу. Визнавалися такі права, як на гідність, свободу людини та її особисту недоторканність, а також відповідні процесуальні гарантії (habeas corpus, недоторканність житла тощо). У політичній сфері визнавалися: свобода совісті і віросповідання, слова і друку, виборче право.

б) Права другого покоління. У першій половині XX століття, як правило у країнах т.зв. «соціалістичного табору» з'являються права соціально-економічного характеру, які за своєю природою є програмними положеннями, а не керівництвом до конкретних юридично значущих дій. Хоча навряд чи їх можна назвати продуктом соціалістичного права, оскільки «фабрично-заводське» законодавство виникло в Німеччині, а також в Британській імперії. У країнах Західної Європи та Північної Америки визнається у цьому аспекті принцип соціальної держави (концепція «держави благоденства» у країнах загального права). Певними конституційними гарантіями забезпечуються окремі культурні права – доступ до освіти, право на доступ до досягнення науки і культури, право на інформацію, гарантії захисту результатів творчої та інтелектуальної діяльності тощо.

в) Права третього покоління. У силу виникнення глобальних проблем у другій половині XX ст. починають визнаватися права третього покоління, які за своєю природою є колективними. До них належать: право націй на самовизначення, національно-культурні права, право на безпечне довкілля тощо. У цей період з'являється низка міжнародно-правових актів у галузі прав людини, які засновують більшменш ефективні системи захисту прав людини.

г) Права четвертого покоління. У зв'язку із досягненнями науково-технічного прогресу, зокрема в галузі охорони здоров'я та надання соціальних послуг, поступово формується коло прав четвертого покоління. До цієї категорії прав належать права квіритів (ЛГБТІ-спільноти), права пов'язані із клонуванням, трансплантологією, трансформацією образу людини, права, пов'язані із організмами із наперед заданими властивостями тощо. Згадана сукупність прав пов'язана із складними етичними проблемами та питанням процесуальних гарантій, оскільки їхня реалізація залежить від високотехнологічної і розвиненої мережі закладів охорони здоров'я і соціальних послуг. [1]

Цікавим є той факт, що деякі сучасні дослідники у своїх науко- вих працях уже говорять і про зародження та поступовий розвиток *п'ятого покоління прав людини.* До п'ятого покоління прав людини відносять: право на любов, віру і любов до Бога, єдність з Творцем, право на народження в любові, право на звернення до Бога, право на інформацію і управління енергією, право на управління простором та часом, матерією, право на розвиток енергетичної потужності своєї душі, право на вдосконалення навколишнього світу, право на божественне вдосконалення, право на дари Бога, право людини на безсмертя, право людини на абсолютну істину, право душі на переселення та інші права, які випливають з любові і божественної енергії.[2] До цієї хвилі прав людини відносять також усе, що пов'язано із космічним правом.

[1] Бисага Ю.М.. Бєлов Д.М., Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2006. Випуск 5. С. 89-93.

[2] Ивентьев С.І. Пятое поколение прав человека: право на доверительное, бесстрашное общение и сотрудничество с Богом-творцом. URL: http://econf.rae.ru/pdf/2018/03/6868.pdf.

Сучасні концепції прав людини. Сьогодні у світі можна виділити декілька підходів щодо розуміння правового статусу особи: західний, марксистський, мусульманський та традиційний.

Західна концепція прав людини сьогодні поділяється, власне, на дві основні течії – ліберальну та соціальну. Згідно ліберальної концепції допускається мінімальне втручання держави у приватне життя індивіда. За змістом це індивідуалістична концепція прав людини. Права і свободи індивіда «переважають» над інтересами держави та можуть бути обмежені у демократичному суспільстві з мотивів суспільної необхідності з метою досягнення суспільно-значущого результату.

Згідно з ліберальною концепцією основною цінністю у суспільстві визнається свобода та гідність людини. Необхідною умовою забезпечення гідності людини є розвинуте громадянське суспільство, тобто спільнота, яка побудована на засадах самоорганізації і саморегулювання та зазнає мінімального втручання з боку держави. Права людини не даруються державою, а повинні визнаватися і гарантуватися нею. Закріплення переліку, «каталогу» основних прав у конституції лише визначає обов'язок держави захищати їх у випадку порушення та встановлює легітимні межі державного втручання у їх здійснення.

У ході еволюції ліберальна концепція трансформується у соціальну концепцію прав людини. Розвиток положень концепції прав про гарантії гідності особистості набувають зобов'язуючого характеру з урахуванням засад вирівнювальної справедливості. Згідно з концепцією соціальної держави, державні інститути не можуть залишатися осторонь вирішення гострих соціальних проблем – здійснення соціального захисту у випадку безробіття, старості, втрати працездатності тощо. У країнах Заходу не прийнято закріплювати нормативно права соціально-економічного характеру, достатньо конституційного застереження принципу соціальної держави, з якого випливають відповідні позитивні обов'язки держави.

Марксистська концепція ґрунтується на верховенстві соціально-економічних прав та провідній ролі держави у забезпеченні прав людини. На практиці це втілюється у свавільному втручанні держави у приватну сферу особи та масових порушеннях прав людини. При такій системі інтереси держави, колективу ставляться вище інтересів особи.

Права людини гарантуються особі лише в колективі, в інтересах колективу і держава може їх забезпечувати навіть у формі примусу.

Сьогодні в Україні ще відчуваються впливи марксистської концепції прав людини. Зокрема, часто права людини трактуються у позитивістському ключі. Тобто суди переважно схильні захищати лише ті права, які закріплені у законодавстві. Існують істотні труднощі застосування положень міжнародно-правових актів у галузі прав людини як результат слабкої обізнаності суддів і з нормами та загальновизнаними принципами міжнародного права, а також прецедентного права міжнародних судових установ, зокрема Європейського суду з прав людини. Також спостерігаються проблеми невизначеності критеріїв правового змісту законів, які можуть обмежувати певні основні права і свободи.

Мусульманська концепція прав людини носить персональний характер, що пояснюється приналежністю особи до релігійної громади – умми. Так, ліванський правознавець М. Афіфій зазначає, що особиста свобода індивіда, подарована людям Аллахом, обмежується свободою колективу. Індивіду гарантується свобода поведінки, насамперед в особистій сфері, пов'язаній із відносинами власності, шлюбу тощо. Свобода думки повинна бути заснована на достовірних фактах, що не носять характеру припущення або утопії, а приносять користь людям. Загальна ісламська декларація прав людини заснована на шаріаті. Декларація, закріплюючи стандартний перелік прав і свобод, ставить їх реалізацію у залежність від норм шаріату. Згідно зі ст. 24 Декларації всі закріплені в ній права і свободи обмежуються нормами шаріату, який є єдиним джерелом для тлумачення та роз'яснення положень цього документу.

Традиційне розуміння права. У звичаєвому праві правовий статус особи може залежати від її приналежності до певного колективу (племені, роду), хоча офіційно діють норми загальнодержавні. Таким чином, традиційна концепція права має персональний характер, ця система є запереченням ідеї прав людини. Поведінка особи регулюється подвійно – законодавством у її відносинах з державою та нормами звичаєвого права у громаді. При цьому законодавство часто містить застереження про перевагу законодавства над племінними звичаями та звичаєвим правом. Люди у повсякденному житті найчастіше

керуються не писаним правом, а звичаєвим. У традиційній системі прийнято вважати, що особі не належать певні права, вона є носієм колективних прав громади.

Основні сучасні тенденції розвитку прав людини. Сьогодні розвиток інституту основних прав і свобод іде шляхом зближення його концепцій, відбувається своєрідна конвергенція людських прав. На думку авторитетного вітчизняного вченого проф. П. Рабіновича, до сучасних тенденцій розвитку прав людини належать:

1) широке запровадження у суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним і головним суб'єктом невід'ємних прав, які мають соціальну природу (соціально-природний характер);
2) поширення принципу правової рівності на все більше коло людей;
3) збільшення «каталогу» цих прав (як наслідок збагачення, зростання потреб їхніх носіїв), якому, проте, не завжди відповідають реальні можливості здійснення деяких прав;
4) зростання кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання у них прав людини.

Права людини визнаються сьогодні надпозитивними цінностями, які складають фундамент конституціоналізму і сучасних конституцій. Саме права людини виступають головним критерієм при перевірці конституційними судами нормативно-правових актів на предмет їх конституційності. Власне, без надійних гарантій прав людини й основоположних свобод сучасна конституція є немислимою.

Методологічною основою визначення змісту прав людини є людська гідність, яка є багатогранною і проявляється у різноманітних сферах життя індивіда. Прийнято вважати, що фундаментальним правом є суб'єктивне право індивіда домагатися від держави захисту її матеріальних і духовних інтересів та цінностей. У свою чергу, у держави виникає позитивний обов'язок забезпечити належний захист прав людини і негативний обов'язок утримуватися від вчинення дій, якими обмежуються права людини та основоположні свободи. Інституційною гарантією цього є діяльність широкої мережі неурядових

організацій, які забезпечують громадський контроль за ефективною діяльністю уряду. [1]

fl. Класифікація прав і свобод людини та громадянина

Істотним складовим елементом конституційно-правового статусу особи є інститут прав та свобод людини і громадянина в Україні. Цей інститут визнається як фундаментальний і важливий для забезпечення гідності і свобод кожної особи в суспільстві та перед законом. Щоб краще розуміти цей інститут, слід розглядати його в органічному зв'язку з іншим важливим аспектом – інститутом громадянства, оскільки права і свободи людини і громадянина визначають сутність і зміст правових зв'язків особи і держави.

Інститут прав та свобод включає в себе широкий спектр прав і свобод, які притаманні кожній людині в Україні. Ці права і свободи включають в себе, але не обмежуються, такими аспектами, як право на життя, право на свободу і безпеку, свободу думки, слова, право на справедливий суд, право на освіту, право на працю і багато інших.

Інститут громадянства визначає юридичний статус особи перед державою. Громадянство України надає особі ряд прав і обов'язків, включаючи право голосу на виборах та право на захист держави. Громадянство також визначає суб'єктів, які мають доступ до конституційних прав і свобод у межах України.

Інститут прав та свобод людини і громадянина визначає сутність правових зв'язків між особою і державою. Він встановлює права, які захищають особу від можливих втручань держави в її життя і свободу. Цей інститут також визначає обов'язки держави перед громадянами у забезпеченні їхніх прав і свобод.

Отже, інститут прав та свобод людини і громадянина в Україні є важливим складовим конституційно-правового статусу особи, який гарантує захист і забезпечення основних прав і свобод, а інститут

[1] Права людини: навч. посібн. / Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, Д.М. Бєлов, М.М. Данканич. Ужгород : Ліра, 2003. 188 с.

громадянства визначає, хто має доступ до цих прав і обов'язків перед державою. Вони разом утворюють фундаментальний фреймворк для правових відносин між особою і державою в Україні.

Права і свободи людини і громадянина є найвищою соціальною цінністю, найважливішим об'єктом конституційно-правового регулювання.

Першими конституційно закріпленими правами і свободами людини і громадянина, як правило, були громадянські, політичні та економічні права. Після Другої світової війни у конституціях стали закріплюватися соціальні та культурні права, а в новітніх конституціях, до яких відноситься і Конституція України, поряд із розширенням системи громадянських, політичних, економічних, культурних (духовних) прав і свобод, закріплюються нові види прав і свобод – інформаційні та екологічні.

За своїм змістом права і свободи людини – це право на володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) цінностями; *за формою* – вони є видом та способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб й інтересів. [1]

Права і свободи людини є досить різноманітними і можуть бути класифікованими за багатьма критеріями. *За предметом* конституційні права і свободи людини і громадянина поділяються на політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), інформаційні, екологічні; *за суб'єктами* – це індивідуальні та колективні права; права і свободи громадян України та права і свободи іноземців, осіб без громадянства; *за походженням* – природні та позитивні (похідні); *за віковою приналежністю* – права дитини, права молоді, права людей похилого віку; *за статевою (гендерною) приналежністю* – права жінок, до прикладу. У своїй сукупності ці права і свободи утворюють *систему основних прав і свобод людини і громадянина*, ключовими елементами якої традиційно вважають громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи людини і громадянина.

[1] Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Однак, найбільш поширеним є поділ на позитивні і негативні. *Негативні права* містяться у праві особи на захист від будь-якого втручання, у т.ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися значно раніше інших прав і розвивалися як група прав за незалежність громадян від влади (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова тощо). Ці права мають назву «права свободи», «права громадянських свобод», «громадянські права і свободи». Слідом за ними з'явилися політичні права і свободи, або права на участь громадян у здійсненні державної влади (активне і пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування тощо). Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права фіксують права особи на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це економічні, соціальні та культурні права (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист тощо).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість закладів охорони здоров'я та ін.).[1]

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. *Особисті (громадянські) права* – це природні, основоположні, невід'ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших

[1] Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

людей. Ці права дозволяють людині бути собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності, а саме: право на життя, що виникає з моменту її народження (ст. 27), повагу до гідності (ст. 28), право кожної людини на свободу та особисту недоторканість (ст. 29). Саме тому їх поділяють на:

- фізичні – право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.
- духовні – право на ім'я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

2. *Політичні права* – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

Особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що за винятком права на об'єднання в неполітичні організації і права на індивідуальні та колективні звернення, вони належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності. На відміну від громадянських (особистих) прав, які за своєю природою є невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку недієздатними.

Ще однією особливістю політичних прав і свобод громадян України є високий ступінь їх гарантованості не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Рівень гарантованості політичних прав і свобод постійно піддається моніторингу з боку впливових міжнародних організацій (ООН, ЄС, Рада Європи, ПАРЄ та ін.) і свідчить про рівень демократії в Україні. У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. *Економічні права* – можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність. У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. *Соціальні права* – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя). У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. *Культурні права* – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість. У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

6. *Екологічні права* – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини. У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

З правами людини тісно пов'язані, проте не ототожнюються, *права громадянина*. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство, тобто особливий правовий зв'язок між фізичною особою і державою. Він полягає у специфічній взаємній відповідальності між ними: держава зобов'язана піклуватися про своїх громадян, де б вони перебували, забезпечувати захист їх прав і свобод, а громадяни повинні дотримуватися приписів, встановлених державою в інтересах усього суспільства. Якщо права людини закріплені у міжнародно-правових актах, то права громадянина – у конституції тої чи іншої держави.

Можливість здійснення прав людини визначається переважно їх юридичною забезпеченістю з боку держави. І саме громадянство слугує тим «каналом», через посередництво якого відбувається здійснення прав людини. В ідеальному вигляді права громадянина мали б збігатися із правами людини. Однак і на сьогодні такої ситуації досягнуто далеко не скрізь.

Поряд з цим, історія знає й протилежні варіанти розглядуваного співвідношення, коли певні можливості людини спочатку були закріплені у державному законодавстві як права її громадян, а вже згодом відображались у міжнародно-правових документах як права людини.

Взаємопов'язаність прав людини і прав громадянина виявлялася, зокрема, у тому, що у ряді випадків вони закріплювалися в єдиному акті (наприклад, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, яка й донині входить до складу конституційного законодавства Франції; у Конституції України 1996 року, другий розділ якої зветься «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»). [1]

Отже, ***різниця між правами людини і правами громадянина полягає у такому:***

Права людини:

- ✓ позатериторіальні, існують незалежно від державного визнання, закріплені в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою);
- ✓ загальносоціальні (належать людині за фактом народження як природні, невідчужувані права);

[1] Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.

- ✓ реалізуються у рамках будь-якого громадського суспільства, де б не знаходилася людина.

Права громадянина:

- ✓ територіальні (передбачають наявність громадянства, тобто особливий правовий зв'язок особи з державою);
- ✓ спеціальні (закріплені в законодавстві і перебувають під захистом держави громадянином якої є дана особа), котрі реалізуються через систему правових відносин громадянина з державою.

3. Основні обов'язки людини і громадянина

Права людини і громадянина, якими б вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому. Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини: «Кожна людина, здійснюю- чи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві».[1] Здійснення людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати та зміцнювати ці права заради самої себе та заради інших.

Для конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні характерним є їх тісний зв'язок із вимогами Міжнародної хартії прав людини і перенесення їх принципів до статей Конституції України. Частина конституційних обов'язків це, в першу чергу, морально-релігійні та морально-етичні вимоги суспільства до людини.

Вперше включення обов'язків людини і громадянина в конституцію мало місце в Конституції Французької Республіки 1795 р., складовою частиною якої була Декларація прав і обов'язків людини і громадянина. Декларація, ґрунтуючись на доктрині природного

[1] Загальна декларація прав людини. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

права, ввібрала в себе такі загальнолюдські цінності, як добро, чесність, гідність, рівність, гуманність, справедливість, доброчинність, любов і повага до ближнього. Звертаючись до моральних засад людини, вона закладала підвалини законослухняності і правопорядку в суспільстві, була своєрідним стимулом і підґрунтям до побудови правової держави. Декларація закріпила широке коло обов'язків людини, серед яких – захист і служіння суспільству, підпорядкування законам, повага до державних органів, обов'язок захищати свободу, рівність і власність, сплачувати податки та низка інших, – і стала еталоном, важливим орієнтиром для подальшого розвитку основних обов'язків.[1]

Згідно п. 2. Французької декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р.: «Всі обов'язки людини і громадянина випливають із наступних двох принципів, що містяться у всіх серцях від природи: не робіть іншому того, чого ви не хочете, щоб зробили вам. Постійно робіть іншим те добро, яке ви хотіли б отримати самі».

Отже, конституційний обовязок – це визначена нормами Конституції та законів України міра обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, соціально-економічній, інформаційній, культурній, екологічній сферах суспільного життя.

У Загальній декларації прав людини визначено, що кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості. Так як і права людини, основні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

Обов'язки можна класифікувати на такі групи:

1. *Особисті обов'язки*, які, у свою чергу, поділяються на фізичні (наприклад, утримувати неповнолітніх дітей) та духовні (поважати честь, гідність, національні почуття людини).
2. *Економічні обов'язки* – обов'язок віддавати частину свого прибутку у вигляді податку на суспільні потреби та ін.
3. *Політичні обов'язки* – дотримуватися конституції, захищати Вітчизну та ін.

[1] Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини ігромиадянина в Україні: проблеми теорії і практики. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук. Спеціальність: 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2002.

4. *Соціальні обов'язки* – обов'язок трудитися, обов'язок набуття повної загальної середньої освіти т а ін.
5. *Культурні обов'язки* – дбайливо ставитися до пам'яток історії культури людства та ін.;
6. *Екологічні обов'язки* – берегти природу, компенсувати шкоду, завдану забрудненням чи іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

У деяких конституціях до числа найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та військова повинність. У конституціях окремих держав йдеться про обов'язок трудитися (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія), турбуватися про своє здоров'я та своєчасно звертатися за медичною допомогою (Уругвай).

Отже, *Конституція України встановлює перелік обов'язків* людини і громадянина:

- обов'язок громадян захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність (ст. 65);
- обов'язок громадян шанувати державні символи України (ст. 65);
- обов'язок громадян відбувати військову службу, відповідно до закону (ст. 65);
- обов'язок кожного не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66);
- обов'язок кожного сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67);
- обов'язок громадян щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік, у порядку встановленому законом (ст. 67);
- обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття (ст.51);
- обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51);

- обов'язок кожного отримати повну загальну середню освіту (ст. 53);

- обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших громадян (ст. 68).

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

4. Гарантії прав та свобод людини і громадянина

Під гарантіями прав, свобод, обов'язків і законних інтересів особистості розуміються ті позитивно діючі умови і засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію та надійну охорону і захист для всіх і кожного. Негативні фактори не входять до числа гарантій здійснення прав, свобод і обов'язків особистості. Гарантії прав, свобод і обов'язків (правового статусу) особистості діляться на загальні (загальносоціальні) умови і спеціальні, юридичні засоби.[1]

Загальні гарантії визначаються рівнем розвитку основних сфер суспільного і державного життя (політична, економічна, соціальна тощо). Загальні гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина мають значний, а іноді й визначальний вплив на реалізацію цих прав і свобод, оскільки вони визначають готовність суспільства і держави реалізувати зазначені права і свободи. Будь-який, навіть найдосконаліший юридичний механізм реалізації конституційних прав і свобод є безсилим за умови низького рівня політичного та соціально-економічного розвитку суспільства і держави, відсутності традицій правової культури.[2]

Загальні гарантії прав і свобод людини набувають правового змісту у взаємодії зі спеціальними (юридичними) гарантіями, серед яких зазвичай виділяють: нормативно-правові; судові та позасудові гарантії прав і свобод людини; національні та міжнародні.

Юридичні гарантії поділяються на дві групи: нормативно-правові та інституційні (організаційно-правові).

Нормативно-правові гарантії прав людини й основоположних свобод складають певні вимоги-стандарти до конституційного регу-

[1] Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.
[2] Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання. Х. Право 2009. 468 с.

лювання та застосування прав і свобод людини відповідно до принципу верховенства права, одним із складових елементів якого є правова визначеність. Зокрема, існує низка вимог до законодавчої та нормотворчої техніки, які зумовлюють юридичну силу закону, його чинність та перевірку судовими установами на предмет відповідності принципу верховенства права. А отже, повинна бути забезпечена стабільність та логічність законодавства, судовий контроль за конституційністю законів, неприпустимість зворотної дії нормативних актів.

Серед вчених-конституціоналістів побутує думка про доцільність виокремлення *конституційно-процесуальних гарантій* реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. Їх вважають домінуючим фактором реалізації конституційної правосуб'єктності, передбаченої матеріальними нормами. Зміст і форма конституційно-процесуальних гарантій визначається сферою, змістом, видовою специфікою конституційно-процесуальних відносин.[1] Особливо важливу роль відіграють *публічність та гласність процесуальних процедур.* Згідно з п. 7 ч. 2 ст. 129 Конституції при здійсненні правосуддя гарантується гласність судового процесу.

Конституція встановлює загальні гарантії публічності. Важливою конституційною гарантією публічності є право особи на звернення до органів публічної влади, які зобов'язані розглядати їх звернення у встановлений законом строк і надавати обґрунтовану відповідь; право знайомитися в органах публічної влади з відомостями про себе, якщо вони лише не підпадають під режим правової охорони як предмет державної таємниці чи конфіденційної інформації. Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення такої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої її збиранням, зберіганням, використанням та поширенням (ст. 32).

Нормативно-правовими конституційними гарантіями прав і свобод людини та громадянина в Україні закріплені правові основи

[1] Приходько Х. В. Конституційний процес та права людини (про прикладні категорії в теорії конституційного суб'єктивного права). *Вісник Запорізького національного університету : Збірник наукових праць. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. Ч. І. С. 27 – 32.

діяльності органів, які беруть участь у регулюванні суспільних відносин, зокрема таких як: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, Конституційний Суд України та система судів загальної юрисдикції, правоохоронні органи, їх службові та посадові особи тощо. Це так звані, *інституційні (організаційно-правові) гарантії.*

Удосконалення нормативно-правових конституційних гарантій прав і свобод людини та громадянина в Україні передбачає пошук шляхів удосконалення організаційно-правових (інституційних) гарантій. Важлива роль у механізмі організаційно-правових гарантій відводиться судовому та позасудовому захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Відповідно до ст. 55 Конституції України, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Кожен має право після використання усіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Інститут захисту прав та свобод людини і громадянина є системою норм, принципів, умов і вимог, які у сукупності забезпечують додержання прав, свобод та законних інтересів особи. Отже, виходячи з властивостей права особи на захист, даний інститут формують конституційно-правові та інституційні механізми захисту прав та свобод людини і громадянина.

Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх законних прав та свобод – це система влади держави, функцією якої є захист прав людини, процедура такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується з допомогою держави і за цією визначеною процедурою. *Інституційний механізм захисту людиною своїх прав* – це динамічний взаємозв'язок носія права на захист та державних органів влади, що здійснюється у процесуальному режимі

реалізації правоохоронного відношення з метою захисту суб'єктивного права.

До конституційно-правових засобів захисту прав та свобод людини та громадянина, визначених Конституцією України, можна віднести таке:

- право знати свої права, обов'язки (ст.57 Конституції України);
- закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права, свободи та обов'язки громадян, але не доведені до їх відома у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57);
- закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (ст. 58);
- ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58) та ін.

До інституційно-правових засобів захисту прав людини слід віднести міжнародний та національний механізм захисту прав людини.

Систему національного механізму захисту прав людини становлять такі органи:

1. Суди загальної юрисдикції – здійснюють захист прав і свобод людини шляхом розгляду заяв та скарг громадян про порушення їхніх прав, а також шляхом відновлення цих порушених прав. [1]

Система судів загальної юрисдикції відповідно до Конституції України та законодавства будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Систему судів загальної юрисдикції складають:

1) місцеві загальні, господарські, адміністративні суди;
2) апеляційні суди;
3) Вищі спеціалізовані суди (Вищий суд з питань інтелектуальної власності; Вищий антикорупційний суд);
4) Верховний Суд. [2]

2. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України. Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
2) офіційного тлумачення Конституції України;
3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
6) вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судово- му рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано;
7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

[1] Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.

[2] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30. Ст. 141.

3. Прокуратура України – становить єдину систему, яку складають Генеральна прокуратура, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, районні в містах. У разі необхідності Генеральний прокурор України може створювати спеціалізовані прокуратури на правах обласних, міських, районних та міжрайонних прокуратур.

За прокуратурою закріплені функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;
2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. [1]

4. Адвокатура – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законом. Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

Види адвокатської діяльності:

- захист прав, свобод і законних інтересів: підозрюваного; обвинуваченого; підсудного; засудженого; виправданого; особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні; особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію); особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;

[1] Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року зі змінами і доповненнями. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст.12.

- інші види правової допомоги щодо: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; правового супроводу діяльності клієнта; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення. [1]

5. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – на якого покладається завдання здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Діяльність Уповноваженого спрямовується на:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- додержання та повагу до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу. [2]

[1] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 07 липня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27

[2] Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. № 20. *1998*, ст.99.

6. Захист прав людини здійснюють і ряд інших органів: органи внутрішніх справ, Служба безпеки України та інші правоохоронні органи.

Під терміном *міжнародний механізм захисту прав людини* розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів та організацій, які діють з метою реалізації міжнародних стандартів прав та свобод людини або їх поновлення у випадку порушення. Слід відмітити, що крім міждержавних органів та організацій, у світі існує багато т.зв. неурядових правозахисних організацій.

Особливістю міждержавних правозахисних організацій є те, що:

1) вони реально впливають на уряди тих чи інших держав;
2) їх рішення обов'язкові до виконання, а думка не може бути проігнорована;
3) вони примушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.

Всі міжнародні організації можна поділити на дві групи: універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні організації – це органи та організації, які розповсюджують свою діяльність на весь світ, незалежно від державних та регіональних кордонів. Ці механізми у тій чи іншій мірі пов'язані з діяльністю ООН. Серед таких організацій слід виділити наступні:

1. Генеральна Асамблея ООН – у 1948 році прийняла Загальну декларацію прав людини, та після цього цілий ряд міжнародно-правових актів, що стосуються різних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборони геноциду, апартеїду, расової дискримінації). Питання прав людини розглядаються у комітетах Генеральної Асамблеї та її допоміжних органах.

2. Економічна та Соціальна Рада – під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну та соціальну діяльність ООН, в тому числі готує рекомендації з метою залучення всіх до виконання прав та основних свобод.

Крім цих органів в *рамках ООН діють і спеціалізовані правозахисні організації, які поділяють на три основних види:*

1. Постійні органи, які є частиною апарату ООН: Комісія з прав людини та її експертний орган – Підкомітет з попередження дискримінації та захисту прав меншин; Комісія із становища жінок (ці органи утворені у рамках Економічної та Соціальної Ради для виконання її повноважень у галузі захисту прав людини). Також у рамках Секретаріату ООН створено Центр з прав людини, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, Верховний Комісар ООН з прав людини.

2. Органи утворені згідно міжнародних угод, укладених під егідою ООН.

Зокрема на підставі Міжнародного біля про права людини, в який входять такі міжнародні документи: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Пакт про соціальні, економічні та культурні права (1966 р.) Крім того до міжнародних документів відносяться: Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження та покарання та ін. На виконання всіх цих угод були утворені: Комітет ООН з прав людини, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань та ін.[1]

3. Спеціалізовані установи ООН. У відповідності із ст. 57, 63 Статуту ООН утворено ряд установ у галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти та ін. Спеціалізовані установи являють собою постійно діючі міжнародні організації, які працюють на підставі власних статутів та угод ООН. На даний час таких установ налічується 16. Однак, далеко не всі вони займаються захистом прав людини, а ті які здійснюють правозахисну діяльність, не мають її основною. До таких установ належать: Міжнародна Організація Праці (МОП) та Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО).

Регіональні міжнародні організації – такі організації, коли їх учасниками є держави, що знаходяться у межах певного регіону світу. На сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: Міжамериканська, Африканська, Європейська.

1. Міжамериканська система діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини та Міжамериканським судом з прав людини. Правозахисна діяльність останнього зводиться до розгляду скарг громадян та юри-

[1] Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. – К., 2000.

дичних осіб. Висновки цього суду мають значний моральний вплив та, як правило, враховуються державами.

2. Африканська система складається з Африканської комісії прав людини та народів, яка є органом Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі та інші шляхи захисту прав людини та розглядає заяви громадян і юридичних осіб про масові та систематичні порушення прав людини.

3. Європейська система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є з 1995 року, і базується насамперед на діяльності Європейського суду з прав людини. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед яких є Європейська конвенція захисту прав людини й основних свобод. Крім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія [1], Європейська конвенція прав меншин [2], Європейська конвенція прав дитини [3], Європейська конвенція запобігання катуванням [4].

Головний європейський правозахисний орган – Європейський суд прав людини – має одну відверту перевагу перед більшістю сучасних правозахисних організацій – його рішення обов'язкові для держав, що приєдналися до Конвенції захисту прав і свобод. У результаті рішення Суду впливають на формування не тільки європейських, але і світових стандартів прав людини, і навіть на відповідну законодавчу практику багатьох цивілізованих держав.

Крім суду, при Раді Європи діють: Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів по соціальних і економічних правах, Європейський комітет запобігання катуванням [5].

[1] Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N 35. Редакція від 03.05.1996, підстава 994_062. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300

[2] Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ від 01.02.1995. Ратифікація від 09.12.1997, підстава 703/97-вр. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055

[3] Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. Ратифікація від 03.08.2006, підстава 69-16. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135

[4] Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

[5] Валеев Р.М.Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник. Москва. 2011. 830 с.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Права людини в національному та європейському контекстах: підручник. За заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. Ужгород. Видавничий дім «Гельветика». 2018. 482 с.
2. Бисага Ю.М.. Бєлов Д.М., Права людини: основні напрямки сучасного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2006. Випуск 5. С. 89-93.
3. Права людини: навч. посібн. / Ю.М. Бисага, М.М. Палінчак, Д.М. Бєлов, М.М. Данканич. Ужгород : Ліра, 2003. 188 с.
4. Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.
5. Загальна декларація прав людини. 1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини ігромиадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобут- тя наук. ступ. канд. юрид. наук. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків. 2002.
7. Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.
8. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання. Х. Право. 2009. 468 с.
9. Приходько Х. В. Конституційний процес та права людини (про прикладні категорії в теорії конституційного суб'єктивного права). *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових праць. Юридичні науки.* Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. Ч. І. С. 27 – 32.
10. Конституційне право України: підручник/ Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика», 2016. 476 с.
11. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. №30. Ст. 141.

12. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року зі змінами і доповненнями. *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 2-3. Ст.12.
13. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 07 липня 2012 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 27. Ст. 282.
14. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. *Відомості Верховної Ради України* № 20. 1998. Ст.99.
15. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. К. 2000.
16. Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300
17. Рамкова конвенція про захист національних меншин: міжнародний документ від 01.02.1995. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055
18. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: міжнародний документ від 25.01.1996. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135
19. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: міжнародний документ від 26.11.1987. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Поняття прав та свобод людини і громадянина.
2) Основні види прав та свобод людини і громадянина.
3) Загальна характеристика громадянських (особистих) прав і свобод.
4) Загальна характеристика політичних прав і свобод.
5) Загальна характеристика економічних прав і свобод.
6) Загальна характеристика соціальних прав і свобод.
7) Загальна характеристика культурних прав і свобод
8) Гарантії прав та свобод людини і громадянина.

9) Національний механізм захисту громадянами своїх прав і свобод.
10) Міжнародний механізм захисту громадянами своїх прав і свобод.
11) Конституційні обов’язки людини та громадянина.
12) Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.
13) Призначення на посаду, звільнення з посади та припинення повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
14) Повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Тестові завдання:

1. До громадянських (особистих) прав належать:

1) право на життя;

2) право на безкоштовну освіту;

3) право обирати та бути обраним

4) право на соціальний захист та соціальне забезпечення;

5) право на евтаназію.

2. До національного механізму захисту прав людини належать:

1) адвокатура;

2) Міжнародна організація праці;

3) Ужгородський міськрайонний суд;

4) міліція;

5) органи самозахисту населення.

3. До міжнародного механізму захисту прав людини належать:

1) міжнародні судові інстанції;

2) прокуратура України;

3) правоохоронні органи України;

4) Європейський суд з прав людини;

5) Організація об’єднаних націй.

4. У відповіді під яким номером правильно вказано конституційні повноваження Конституційного суду України:

1) вирішення питань про конституційність правових актів Кабінету міністрів України, міністерств та відомств;

2) офіційне тлумачення Рішень Верховного Суду та законів України;

3) вирішення питань про конституційність правових актів Верховної Ради України;

4) вирішення питань про конституційність правових актів міністерств і відомств;

5) є гарантом додержання Конституції України, конституційних прав і свобод людини і громадянина.

5. В умовах введення надзвичайного стану не підлягають обмеженню наступні права громадян України:

1) право на повагу до гідності;

2) право на працю;

3) право на освіту;

4) право на житло;

5) право на заробітну плату.

6. Основні права людини класифікуються на такі види:

1) позитивні права;

2) державні права;

3) економічні права;

4) права на працю;

5) негативні права.

7. За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1) особисті; 2) індивідуальні; 3) політичні; 4) економічні; 5) міжнародні; 6) екологічні; 7) соціальні; 8) позитивні; 9) негативні.

8. До основних принципів конституційно-правового статусу людини належать:

1) рівноправність; 2) відчужуваність прав; 3) доступність лише окремим категоріям осіб; 4) безпосередню дію прав і свобод; гарантованість; 5) заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод; 6) відповідність міжнародно-правовим актам.

9. Виберіть відповідь, що розкриває повний зміст терміну «конституційне подання» Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена):

1) це акт реагування у випадку порушення прав органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб;

2) це порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина;

3) це акт порушення положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина;

4) це акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України.

10. У відповіді під яким номером правильно вказано суб'єкти права на конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом України про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість:

1) Кабінет Міністрів України;

2) не менш як сорок п'ять народних депутатів України;

3) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;

4) Президент ФРН;

5) Верховний Суд України.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Васильчук Л.Б., Джуган В.В., Сарай Р.Д., Піфко О.О., Продан В.В.

Тема 7

ВИБОРЧА СИСТЕМА УКРАЇНИ

1. ***Історія розвитку виборчої системи в Україні.***
2. ***Вибори, виборче право та загальна характеристика виборчої системи України.***
3. ***Основні принципи виборів.***
4. ***Стадії виборчого процесу.***

Сучасний етап розвитку державного управління у більшості країн світу характеризується різким підвищенням ролі виборів, як в практиці здійснення державної влади, так і в суспільній свідомості. В демократичних країнах вибори є реальним механізмом формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, і тому значення цього інституту у таких державах не викликає сумніву.

З початку 90-х років ХХ ст. в Україні відбувається перманентна конституційна реформа. Перехід нашої держави до нової політичної системи, організації державної влади, створення нових політичних та державно-правових інститутів, спричинили зміни у системі вітчизняного права в цілому. На сьогодні належне функціонування інституту виборів неможливе без проведення виборчої реформи та належної кореляції її змісту до питань, які сьогодні піднімаються в контексті децентралізації влади. Насамперед йдеться про такі ключові аспекти реформування системи виборів, як: територіальна організація виборів та порядок формування виборчих комісій; реєстрація виборців; фінансове забезпечення та передвиборна агітація на виборах; проведення голосування; порядок підрахунку голосів та встановлення результатів виборів тощо.

1. Історія розвитку виборчої системи в Україні

Зміст виборів для звичайного громадянина, як правило, розкривається у голосуванні, коли виборець здійснює своє волевиявлення на виборчій дільниці у бюлетені. Однак, таке сприйняття є далеким від реального розуміння виборів як важливого суспільно-політичного інституту, оскільки шляхом виборів у сучасних державах формуються парламенти, посади глав держав, уряди, судові органи, представницькі органи місцевого самоврядування, через які воля народу трансформується у державну.

Питання історичних витоків, становлення та розвитку виборчого права, інституту виборів, а з ними й інституту виборців в Україні, досліджувались у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких В. Гончаренко, О.Гавриленко, В. Журавський, В. Кампо, В. Копєйчиков, О.Копиленко, М.Копиленко, О. Мироненко, М. Страхов, Б. Страшун, Ю. Шемшученко, В.Шаповал, О. Ярмиш та ін. Становлення і розвиток виборчого права в історичному аспекті в Україні, як і в інших країнах світу, вітчизняні і зарубіжні учені пов'язують з виборною демократією, яка бере свій початок з далекої давнини, де регулювання її форм нормами звичаєвого права є передумовою становлення сучасного виборчого права.[1]

Процес інституціоналізації виборчого права України та формування справді демократичного виборчого законодавства України в сучасних умовах неможливо здійснити повною мірою без вивчення самобутності державно-правового розвитку України, осмислення історико-правової спадщини виборності в Україні. Досліджуючи в єдності сучасний та історичний зрізи, можна визначити якісну характеристику виборів, їхні місце та роль у системі політичних процесів в Україні, виявити об'єктивні закономірності розвитку цього інституту.

Інститут представництва за часів Київської держави. Виборність як одна із характеристик демократизму спостерігався серед слов'янських племен ще до заснування держави. Вони збиралися на «віче» – ради, де вирішували важливі питання життя племені, війни та

[1] Грабильникова О.А. Історичні етапи становлення і розвитку інституту виборців в Україні. *Право і суспільство.* 2012. № 3. С. 33.

миру. Прокопій писав, що слов'янами і антами «не править один муж, але здавна живуть вони громадським правлінням і всі справи, добрі чи лихі, вирішують спільно».[1]

Отже, до Київської держави існували елементи виборності, які були складовою частиною ранніх виявів звичаєвого права.

Початок державного життя України М. Грушевський датує VIII, а може, й VII століттям. На Сході Європи Україна-Русь відіграла надзвичайно важливу роль, бо вона перша розпочала державне життя, утворила власну правову систему. І коли на Заході Європи державне життя епохи середньовіччя характеризується державним устроєм у Німеччині, Франції та Англії, то таке саме значення для слов'янського Сходу мала давня українська Київська держава. У її політичному устрої поєднувалися принципи давнього народоправства з князівсько-дружинним порядком.

Після короткого періоду розквіту велика Київська держава почала занепадати. Внаслідок багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників з'явилися центробіжні тенденції, місцевий партикуляризм та сепаратизм. Після занепаду Великого князівства Київського центр державного життя на короткий час переноситься до Галицько-Волинського князівства. Політична ситуація, що виникла після занепаду Київської держави, призвела під кінець XIV ст. до окупації західноукраїнських земель Польщею та до приєднання всіх інших земель, у тому числі Київської, до литовських земель. Так утворилася нова держава – Велике князівство Литовське, яке звалося Литовсько-Руською державою. У період становлення цієї держави панували засади давнього звичаєвого та писаного українського права.

Виборність за часів Литовсько-Руського князівства. Державний устрій Литовсько-Руського князівства пройшов тривалий еволюційний шлях. Організація державної влади на початку розвитку цієї держави і на період занепаду з багатьох політичних і соціальних причин дуже відрізнялася. Головним чинником, що ототожнював державну владу в період утворення держави, був великий князь. У XIV ст. його влада обмежувалася Віленським уділом, з яким була зв'язана влада

[1] Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.

над удільними князями. В останні роки XIV і до середини XV ст. уся влада зосереджувалася в руках великого князя і з радою він радив- ся лише зі своєї волі. Проте з часом, за привілеями 1492 р. та 1506 р., було легалізовано правне становище Панів-Ради, вона поділила з ве- ликим князем зверхні права, позбавивши його права вести самостій- но дипломатичні зносини, видавати закони, призначати уряд. Після Люблінської унії 1596 р. усі права переносяться на загальношляхетський литовсько-польський «Сейм Вальний», що триває до занепаду Литовсько-Польської держави.

Люблінська унія 1569 р., крім об'єднання Польщі й Литви в одну державу, призвела до інкорпорації Польщею українських земель. Після Люблінської унії «Вільний Сейм» перемагає Панів-Раду, проте розпочався цей процес значно раніше. Ще з середини XV ст. князь, за прикладом Польщі, залучає до державних справ дрібну шляхту. Так, у 1440 р. уперше загал шляхти бере участь в обранні князя, що стає надалі традицією, обирають князя шляхта та Пани-Рада.

Далі «Статут Великого князівства Литовського» 1529 р. уже визнає Вільний Сейм як державну установу. У 1564 р. визначено точ- ний порядок шляхетського представництва на сеймах: шляхта мала обирати на повітових сеймиках по два посли, яким давали писану інструкцію. Таким чином, сейми ставали установами парламентарного характеру, але репрезентована в них була лише шляхта.

Як бачимо, на період Литовсько-Руської держави на території нашої країни формується певна система вищих представницьких органів та запроваджується більш чіткий порядок їхнього формування, а саме – виборів.

Виборність за часів Гетьманської держави. Існування Гетьманської держави охоплює короткий час – з часів повстання українців на чолі з Богданом Хмельницьким в 1648 р. до 1781 р., коли Російська імперія остаточно інкорпорувала Гетьманську державу і перетворила її на звичайну область-намісництво. Українська держава із початку свого існування набула характеру, притаманного державам Європи XVII ст., – характеру станової держави, хоча державотворчі процеси в Україні розгорталися не тим звичайним шляхом, що у західноєвропейських державах, які послідовно проходили шлях еволюції від однієї форми

до іншої. В історії Української держави не було такої послідовності, бо між великокнязівською добою і створенням Гетьманської держави була перерва, і в XVII ст., коли Богдан Хмельницький поклав початок новій державі, від минулого не залишилося нічого, крім спогадів. Тому держава XVII ст. творилася на «tabula rasa», на чистому місці. Творилася вона під час війни, в полум'ї пожеж. Військовий характер відбився на титулярі всіх урядовців Гетьманської держави, які до кінця існування її мали військові найменування і поєднували функції військові з державними.[1]

На Гетьманщині змагалися два типи державної влади: республіканський і монархічний. Загальновідомо, що на початку розвит- ку Гетьманщини суверенна влада належала цілому народові, яку він здійснював безпосередньо на всенародному вічі – Генеральній раді. На чолі Української держави стояв гетьман. Протягом усього часу існування Української держави гетьмани були виборні. Обирала їх Генеральна рада, але в самому порядку обрання не було твердих принципів.

Що ж до Генеральної ради, то спочатку вона була тільки зібранням козаків і мала військове значення. Загальна козацька рада відживає після смерті Богдана Хмельницького і знову відроджується у практиці суспільного життя в часи Руїни. Деякі з цих рад (наприклад, Корсунську в жовтні 1657 р. сучасники називали «сеймом», але ця назва не втрималась і рада залишилася «радою»). Процес розвитку цього політичного інституту, як зазначав Д. Дорошенко, керувався тенденцією обернення ради з суто військової, козацької установи в орган державний, який вирішує загальнодержавні справи і у якому беруть участь представники інших суспільних верств, окрім Козаччини: духовенство, міщанство, а іноді (як це було на відомій «Чорній Раді» 1663 р.) і поспільство. Проте Генеральні ради не змогли стати органами влади: на перешкоді стояли випадковість їх складу, велика кількість учасників, можливість сторонніх впливів тощо. Тому поволі Генеральні ради заступають ради старшин.

[1] Конституційне право України: підручник / [Алмаші І. М. та ін.; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.]; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», юрид. ф-т, каф. конституц. права та порівнял. правознавства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.

Рада старшин зародилася в XVIII ст. і відповідала аналогічним інститутам Західної Європи: генеральним станам у Франції, снемам у Чехії, сеймам у Польщі. Характерною ознакою цих установ було представництво, яке замінило безпосередню участь народу. Але це не було представництво народу в цілому, а тільки окремих станів. Згодом ці інститути шляхом еволюції перероджуються на палату лордів, сенат тощо. Цим установам європейського типу відповідали рада старшин і старшинські з'їзди.[1] Ці інститути викристалізувалися за часів І. Самойловича і І. Мазепи і мали замало часу для оформлен- ня. В часи Руїни за гетьмана Кирила Розумовського знову входять у звичай загальні з'їзди старшин у Глухові для обміркування найважливіших справ.

Спроба зафіксувати звичай старшинських з'їздів законом і зробити їх державною установою зроблено у так званій Конституції України 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика, коли поставлено скликати Генеральну раду на сесії тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Суттєвий характер має шостий параграф, де закладені принципи діяльності органів державної влади. Цим же розділом закріплявся порядок обрання державних осіб та органів.

З часу існування української козацької держави помалу консолідувалося і внутрішнє політичне життя Запоріжжя. Військо Запорізьке було тісно економічно, політично, культурно пов'язане з Гетьманщиною й жило спільним із нею духовним життям. Хоча Запорізька Січ й не мала ясно виробленого політичного ідеалу, але вона твердо дотримувалася своєрідних принципів про козацьку волю й берегла традиції свого демократичного устрою. Запорізька Січ сформувалась як демократична республіка, де суверенну народну волю здійснювала Генеральна рада на принципах народоправства київської доби. Представництво було широко впроваджене в політичному житті Війська Запорізького. Принципи виборності, як і на Гетьманщині, широко застосовувалися при формуванні всіх державних органів.

Отож, навіть обмежена й неповна форма власної держави, якою була українська держава кінця XVII ст., дала змогу українському наро-

[1] Конституційне право України. Підручник. Авторський колектив. 9-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Гельветика. 2018. 462 с.

дові, серед тяжких війн і спустошень, розвивати демократичні виборні засади власної державності.

Виборність за часів Російської імперії. У XVIII ст. характеризується невпинним зростанням могутності Російської імперії, що заволоділа основною частиною українських земель, втратою Україною автономних прав і перетворенням її на звичайну губернію Росії. У своїй політиці щодо скасування самостійності України всі російські самодержці були одностайні.

Упродовж тривалого часу вони систематично знищували демократичні ознаки української державності, одночасно руйнуючи основи матеріального, соціального, культурного і духовного життя в Україні. Показовим у контексті цієї політики було ставлення російського царату до інституту виборності державних органів.

Після укладення в 1711 р. Прусського миру Петро I звертається до українського народу з універсалом, де обіцяє йому милості і свободи, призначає вибори нового гетьмана. Проте своїм силовим втручанням не дає можливості обрати старшині чернігівського полковника Івана Скоропадського. Але й за умов обрання бажаної кандидатури спостерігається намір тримати гетьмана під своїм повним контролем. Тому Петро I призначає одразу ж свого міністра, який, отримавши таємну інструкцію, має постійно слідкувати за гетьманом. У 1722 р. на території України було утворено нову Установу, так звану Малоросійську колегію, яка фактично позбавляла гетьмана тієї влади, яку він мав.

Жорстка лінія суворого режиму щодо України підтримувалась упродовж царювання Катерини I, Єлизавети та Катерини II. У 1743 р. комісія правників склала кодекс законів «Права, по которим судиться малоросійський народ». В основу кодексу покладено Литовський Статут, Магдебурзьке право, почасти українське звичаєве право. Поряд з іншими кодекс містив і положення про права верховної влади. Проте цей кодекс не був офіційно затверджений.

На довгий час залишається у минулому багато демократичних інститутів української держави; разом з іншими – і інститут виборів власних вищих представницьких органів державної влади. Правда, українцям було надано можливість ще до остаточного зруйнування

самостійності України в 1767 р. обрати своїх представників до російської Законодатної комісії як своєрідного парламенту із законодавчими функціями. За інструкцією, розробленою царицею, всі верстви населення, за винятком селян-кріпаків, брали у ній участь. Крім того, після 1785 р. в Україні проводилися вибори повітових і губернських дворянських зборів та повітових і губернських маршалів. Після Земської реформи 1864 р. за Положенням про губернські повітові земські установи від 1 січня 1864 р. та після його зміни Положенням 1890 р. теж проводилися вибори місцевих органів самоврядування в Україні, як і в інших колоніальних землях Російської імперії. Після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. також було розроблено Положення про вибори до Державної думи, котре мало протягом 1905-1907 рр. декілька редакцій. Проте історико-правничий аналіз цих законодавчих актів і самого процесу виборів виходить за межі виборчого права України, тому і викладається матеріал тільки в плані інформаційному. Зазначимо лише, що загалом ці законодавчі акти можна охарактеризувати як реакційні. Вибори не були загальними, прямими і рівними. Існували матеріальні, мовні, статеві цензи тощо. В результаті цих правових підстав, наприклад у виборах до III Державної думи із населення Європейської Росії, що становило 1123 млн. людей, брало участь лише17 млн., тобто 15 відсотків.

Вибори в Українській Народній Республіці. Перші демократичні вибори в Україні відбулися за часів Української Народної Республі- ки. Для такого висновку дає підстави правовий аналіз «Закону про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» та «Інструкції для користування розділом першим Закону про вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки» від 11–16 листопада 1917 р. Проте у надзвичайних умовах, у яких перебувала Україна наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. (господарська розруха, напівголодне існування, внутрішні заворушення, війни з Петроградом, німецько-австрійська окупація, збройні напади Польщі, дезорганізація фронтів і флотів та ін.), вибори відбулися лише у частині округів.1 Аналіз нормативних документів дає загальне уявлення про наявні на той час демократичні тенденції у розвитку виборчого законодавства.

Прагнення молодої української демократії до створення сво- єї державності було знаменом Української Центральної Ради. Це знайшло відображення у Першому Універсалі Української Народної Республіки від 10 червня 1917 р. У той час досить гостро постало питання про скликання Українських Установчих Зборів. Уже в серпні VI сесія УЦР доручає спеціальній комісії їх підготовку. Було створено дві підкомісії: одна – для визначення компетенції самих Установчих Зборів, друга – для вироблення закону про вибори. До її складу входили М. Порш, М. Розенштейн і І. Чопківський. Третій Універсал УНР призначив вибори на 27 грудня 1917 р. Водночас почала діяти Головна комісія у справах виборів до Установчих Зборів УНР у складі голови і 15 членів комісії: М. Мороза (голова), П. Стефановича, М. Радченка, Г. Кириченка, О. Бутовського і О. Щербака та ін.

Згідно із Законом Установчі Збори мали складатися з членів, обраних людністю на основі загального, рівного, прямого виборчого права і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва. Встановлювалось десять виборчих округ. Виборчі округи складалися з виборчих дільниць.

Здійснення виборів доручалось: головній, окружним, повітовим і міським комісіям у справах виборів до українських установчих зборів та виборчим комісіям. Законом передбачалась досить широка компетенція системи виборчих комісій щодо організації і проведення виборів. Головна комісія мала свій видавничий орган – «вісті». Мало місце «коаліційне» членство у виборчих комісіях. До їх складу на всіх рівнях, окрім дільничних, обов'язково входили правники. Серед їх членів були представники місцевих державних владних структур та органів самоврядування, груп виборців, які подавали кандидатські списки. Також у виборчих комісіях обов'язковим було окреме представництво рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. На органи місцевої влади та місцевого самоврядування покладались обов'язки всебічної допомоги всім комісіям.

Виборче право надавалося не тільки громадянам Української Народної Республіки віком від 20 років, а й особам, які мали російське громадянство або підданство інших держав, але не пізніше того часу, коли починалося складання виборчих списків. Дещо знижений віковий ценз був для військовослужбовців: вони користувалися виборчими правами з 18 років.[1]

Обмеження активної і пасивної правосуб'єктності існували для осіб, які були визнані божевільними у встановленому законом порядку, а також для німих, що перебували під опікою.

Позбавлялася виборчого права велика кількість громадян, що відбували покарання за скоєння тільки певних категорій кримінальних злочинів і становили велику соціальну небезпеку. Позбавлення виборчої правосуб'єктності поширювалося на цих громадян і після відбуття покарання на певні терміни (від одного до трьох років з дня відбуття кари залежно від виду скоєного злочину). Позбавлялися виборчих прав і дезертири, крім тих, хто зміг довести, що їх відсутність сталась з поважних причин, або хто міг надолужити провину подальшою сумлінною службою. Не мали права обирати чи бути обраними колишні члени царського уряду, а також жінки, котрі вийшли заміж за громадян інших держав.

Скарги, заяви, протести в процесі виборів розглядалися міськими, селищними та волосними управами й адміністративними судами. У компетенції управ був розгляд оскаржень і опротестувань лише списків виборців, який допускався тільки протягом 10 днів після їх оповіщення. Усі інші скарги, а також протести оскаржувались у судовому порядку: такі справи у дводенний термін вирішувались адміністративними відділами окружних судів.

Вибори до Установчих Зборів УНР відбувалися на багатопартійній основі шляхом подання голосів за один із кандидатських списків, які подавалися до окружної комісії групами виборців не пізніше як за 14 днів до дня голосування. Кожен такий список підписувався не менш як 100 особами, котрі мали виборче право в даній окрузі.

Іншою главою закону визначається конкретна форма прийому і процедура контролю за дійсністю кандидатських списків, система застережень щодо статуту і кількості осіб, занесених до кандидатських списків, і виборців, які підписували його. Голосування проводилося

[1] Конституційне право України: підручник / [Алмаші І. М. та ін.; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.]; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», юрид. ф-т, каф. конституц. права та порівнял. правознавства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.

шляхом подання виборчих карток єдиного зразка, що встановлювався Головною комісією не пізніше як за 17 днів до початку виборів з допомогою спеціальних конвертів. Інструкція про вибори для забезпечення таємності голосування передбачала, що відгороджені кабіни мають бути добре освітлені і влаштовані так, щоб не можна було бачити навіть рук голосуючого.

Слід зазначити, що законодавчі акти про вибори за часів УНР відзначаються широкою і глибокою регламентацією всіх стадій виборчого процесу. Це свідчить, по-перше, про високий рівень фахівців, що його розробляли, по-друге, саме в цьому його демократичність. Вибори починались у визначений УНР день і тривали три дні. Передвиборна агітація під час голосування заборонялась у кімнатах для подачі карток, на сходах, у коридорах, на вулиці на відстані п'яти сажнів від входу знадвору. Підсумок конвертів (тобто підрахунок кількості осіб, що брали участь у виборах проводився відкрито у присутності всіх бажаючих. Були відпрацьовані чіткі критерії визначення дійсності виборчих карток. Усі дії, що відбувалися на виборчій дільниці під час підрахунку голосів, чітко фіксувалися дільничною комісією в протоколі. Протокол підписували не лише голова та члени комісії, а й усі присутні, якщо вони того бажали.

Згідно зі встановленим законом порядком протоколи та інші документи повітових і міських виборчих, дільничних комісій пересилалися до окружних виборчих комісій, які й робили остаточний підрахунок голосів по окрузі за кожний із кандидатських списків. Закон про вибори до Установчих Зборів УНР передбачав досить широке коло покарань за порушення встановленого порядку проведення виборів, а також за поширення свідомо неправдивих відомостей про кандидатів, за підкуп виборців. Несли кримінальну відповідальність духов- ні особи, що під час богослужіння в храмі або в іншому місці робили спроби вплинути на хід виборів. Окремо регулювався порядок виборів в армії і на флоті.

Щодо результатів виборів, то Головна комісія визнала дійсним обрання 172 депутатів навіть за таких несприятливих обставин. Незважаючи на величезну кількість партій і організацій, що висували своїх кандидатів, 69,7% голосів отримали об'єднані списки українських есерів і селянських спілок; 19,18 – більшовики; 4,65 – єврейські національні комітети; 1,74 – польські списки; 4,67 – усі інші партії і громади. Майже всі виборчі комісії наголошували на тому, що вибори до Українських Установчих Зборів відбулися за значно меншої активності, ніж аналогічні вибори до Російських Установчих Зборів. Треба зазначити, що історикам не вдалося знайти жодної волості та повіту по всій Україні, де б відбулися вибори на всіх дільницях.

Відомо звичайно, що Установчі Збори 9 січня 1918 р. не відбулися. Центральна Рада призначила скликання Зборів на 2 лютого 1918 р. перед захопленням Києва більшовиками. Проте історія розпорядилася так, що Українські Установчі Збори не зібралися ніколи.

Зазначимо, що разом з нормами Конституції Української Народної Республіки (Статуту про державний устрій, права і вольності УНР) Закон про вибори до Українських Установчих Зборів становить значну віху в історії відродження демократичних засад виборності в Україні.

Вибори в Українській Радянській Соціалістичній Республіці. З позицій сучасного розвитку політичної думки очевидно, що втілення в життя пролетарського виборчого права було кроком назад. Як відомо, в умовах диктатури пролетаріату запровадження демократичних принципів при формуванні органів державної влади було просто неможливим. «Диктатура, – писав В. Ленін, – влада, що спирається на насильство, не пов'язана ні з якими законами». Він робить висновок про те, що «формальний демократизм повинен бути підпорядкований революційній доцільності». І, оскільки політика диктатури пролетаріату натикалася на значний опір не тільки повалених класів, а й більшості селянства (принаймні в Україні), склався такий механізм державної влади, завдяки якому партія «керувала державою». За таких умов ради не могли бути представницькими.

Наслідком такого підходу став передусім украй недемократичний порядок формування державних структур, зокрема вищого органу державної влади УРСР Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Незважаючи на те, що перший нормативний акт у галузі виборчого права радянського періоду, а саме Декрет ВЦВК від 21 листопада (4 грудня) 1917 р. «Про право відкликання делегатів» проголошував необхідність запровадження пропо-

рційної системи виборів, існування інституту відкликання депутатів. Декрет не встановлював також жодних обмежень для участі у виборах.

Разом з тим, вже Конституція УРСР у 1919 р. запроваджує в життя такий порядок виборів, що ґрунтувався на принципах незагального, непрямого, нерівного виборчого права при відкритому голосуванні. Стаття 20 Конституції УРСР встановлювала залежність здійснення виборчих прав громадян УРСР, що досягли 18-річного віку, від участі їх у суспільно-корисній праці. Причому виборче право надавалося навіть іноземцям, якщо вони були причетні до робітничого класу і трудового селянства, Таким чином, для позитивного здійснення суб'єктивного виборчого права громадян і іноземців передусім існував трудовий ценз, проте не можна погодитися з О. Малицьким, який стверджував, що в радянському виборчому праві існував тільки цей єдиний ценз. Водночас були запроваджені, за вдалим висловом Б. Страшуна, «цензи колишньої діяльності», що стосувалися позбавлення виборчих прав службовців і колишніх агентів поліції, особливого корпусу жандармів і членів царського дому, що правив у Росії (п. «д» ст. 21 Конституції). Але, мабуть, найбільш точно відповідало мотивам та обсягу позбавлення цих виборчих прав існування так званого «політичного цензу».

У практиці державного будівництва в Україні було встановлено дві системи представництва на виборах до рад: виробнича – для робітничого міського населення і територіальна – для селянства. Встановлювались істотні розбіжності в нормах представництва для робітників і селян при виборах волосних, повітових, губернських з'їздів рад. У період громадянської війни упереджено великі норми представництва забезпечувалися для військових.

Існувало відкрите голосування. Як відомо, ні доконституційне законодавство про організацію центральних і місцевих органів радянської влади, ні перша Конституція не встановлювали як обов'язковий принцип відкритого голосування. Відкрите подання голосів фактично було пов'язане з традиціями створення рад ще 1905 р., коли для висування представників у члени рад використовувався спосіб публічного піднесення рук.

До 1924 р. законодавство про вибори не було систематизоване, не було і єдиної регламентації виборчих прав громадян, порядку

складання списків, роботи виборчих комісій. Затверджене 10 вересня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК «Положення про виборчі права громадян і про порядок проведення виборів» було зведеним нормативним актом, що підсумував до того чинний масив нормативних актів. Положенням 1924 р. було дещо уточнено норми виборчого законодавства в частині формування виборчого корпусу, порядку проведення виборів і процедури оскарження дій органів, відповідальних за проведення виборів. Відповідно до норм цього положення кожен робітник, незалежно від членства у профспілках, мав право голосу. Віднині особи, в тому числі селяни, що використовували найману працю, але не для отримання прибутку, теж користувалися виборчими правами. Сталися й інші зміни щодо виборчої правосуб'єктності громадян, проте перелік категорій осіб, що були позбавлені виборчих прав, знову залишився відкритим.

За результатами виборів у 1930 р. Президія ЦВК Союзу РСР приймає постанову «Про усунення порушень виборчого законодавства Союзу РСР», яка констатувала велику кількість порушень під час проведення виборів до рад усіх рівнів. Найбільша кількість порушень була пов'язана з обмеженнями виборчих прав громадян. На проведення виборчих кампаній істотний негативний вплив справила політика партії і радянського уряду, спрямована на знешкодження «куркульських господарств». На практиці це обернулось тим, що обмеження виборчих прав обтяжувалось ще і додатковими репресивними заходами, такими як виселення з осель, позбавлення медичної допомоги, виключення дітей зі школи тощо.

У 1934 р. була затверджена «Інструкція Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР про вибори до рад у 1934-1935 рр.». У цілому її зміст відповідав попереднім нормативним актам цього періоду. Характеризуючи цей нормативний акт, варто, на наш погляд, зупинитися на декількох суттєвих моментах: по-перше, продовжував існувати порядок визначення кола виборців і осіб, що позбавлялися виборчих прав, причому список останньої категорії вже вкотре було залишено відкритим; по-друге, система виборчих комісій, у тому числі й Центральна, формувалася при відповідних виконавчих комітетах, звід- си – закріплення за останніми широких повноважень з організації і

проведення виборів; по-третє, утверджувався порядок відновлення виборчих прав. Інструкцією передбачався, за загальним правилом, 5-річний термін суспільно-корисної праці, однак не був скасований виборчий ценз «лояльності до влади»; по-четверте, уперше в цій інструкції було визначено порядок, за яким, власне, відбувалися вибори. Уперше в цьому нормативному акті офіційно закріплено принцип відкритого голосування, – до цього моменту, як уже зазначалося, ніде раніше цей принцип не закріплювався. «Інструкція про вибори до рад у 1934-1935 рр.» була останнім нормативним актом періоду «диктатури пролетаріату».

З прийняттям Конституції «соціалізму, що переміг» більше не можна було відкрито і цинічно позбавляти свій народ виборчих прав. Саме в той час у політичну свідомість була привнесена подвійна стандартизація оцінки виборчого права і практики проведення виборів: одна шкала якої продекларована на весь світ – соціалістична демократія побудована на принципах загальних, рівних, прямих і таємних виборів; інша – для внутрішнього користування, класова, спрямована на забезпечення керівної ролі партії в суспільстві й державі. За таких умов справді вільних виборів до влади могли прийти люди, не пов'язані з партійним апаратом. Багато хто ще пам'ятав такі вибори до Установчих Зборів УНР. Почалися розмови про альтернативні вибори.

Проте партійний апарат вихолостив демократичну суть вільних виборів. Виборчим комісіям була дана вказівка реєструвати на кожне кандидатське місце тільки одного кандидата – від «блоку комуністів і безпартійних». Гранично спрощувався і виборчий бюлетень: виборець не міг сказати кандидату «так» чи «ні», виявивши тим свою волю, адже зазначалось тільки прізвище та колектив, який його висунув. Виборцю, який не викреслював кандидата від блоку комуністів і безпартійних, і кабіна не була потрібна. Нарешті – найголовніше, вибори до Верховної Ради СРСР передбачалося провести «після прийняття нової Конституції 1936 р.».

З часом розвиток інституту виборів в Україні пов'язується з новим «Положенням про вибори до Верховної Ради УРСР», затвердженим Президією Верховної Ради УРСР 26 листопада 1946 р. Запроваджувався віковий ценз щодо активного виборчого права. У виборах

до Верховної Ради УРСР мали право брати участь усі громадяни, які досягли 18 років. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про віковий ценз громадян СРСР, які обираються до Верховних Рад союзних і автономних республік» Президія Верховної Ради Української РСР прийняла постанову «Про віковий ценз для громадян УРСР, які обираються до Верховної Ради Української РСР», де встановлювалося, що депутатом Верховної Ради УРСР міг бути обраний кожний громадянин республіки, який користується виборчим правом і досяг 21-річного віку. На черговій сесії Верховної Ради України були внесені відповідні зміни і доповнення до ст. 115 Конституції УРСР.

У зв'язку із завершенням повноважень Верховної Ради УРСР другого скликання Президія Верховної Ради УРСР 12 грудня 1950 р. затвердила нове «Положення про вибори до Верховної Ради УРСР». Суттєвих змін у порядку проведення виборів з прийняттям цього положення і надто при його застосуванні не сталося.

Коли КПРС було проголошено повну перемогу соціалізму в країні, партійно-радянська система дала можливість своїм громадянам відкликати депутатів, хоча відомо, що номінально інститут відкликання депутатів існував з 1917 р. Згідно з цим законом запроваджувалося нове для виборчого законодавства право офіційної підтримки кандидатів у депутати і новий інститут виборчого права – окружні передвиборні наради, які скликалися тільки органами громадських організацій.

Кардинальні зрушення періоду перебудови можна вважати реформою радянської виборчої системи, яка фактично передувала і об'єктивно створила законодавчу основу для формування виборчого права України. Уперше на території СРСР фіксувалися розходження норм загальносоюзної Конституції і Конституцій союзних республік з питань регулювання виборів, а також союзного і республіканського, власне виборчого, законодавства.

Кандидатами в народні депутати УРСР висувалися громадяни, які проживали на території УРСР. Кандидати у народні депутати виступали з програмою майбутньої діяльності. Закон встановлював певні вимоги до неї. Зазнало змін нормативно-правове забезпечення організації процедури голосування. З метою забезпечення таємності

голосування законом передбачалося, щоб приміщення для голосування були обладнані так, аби виборці при підході до них обов'язково проходили через кабіни або кімнати для таємного голосування. Було запроваджено форму дострокового голосування за допомогою закритих конвертів.

Неупереджений аналіз реформованої системи виборчого законодавства і практики проведення виборів останнього, третього етапу розвитку радянської виборчої системи дає підстави для висновку, що лише деякі з інститутів радянського виборчого права були сприйняті у процесі створення виборчого законодавства України.

Вибори в сучасній Україні. Процес створення новітнього виборчого законодавства України, прийнятого після проголошення незалежності України, був розпочатий і розвивався принаймні до прийняття нової Конституції України у двох напрямах: по-перше, в контексті конституційного процесу; по-друге, через прийняття і впровадження відповідних спеціальних виборчих законів. Із здобуттям незалежності Україною вибори як форма безпосереднього народовладдя здійснюються регулярно. В Україні проводяться президентські (1991, 1994, 1999, 2004, 2010, 2014 рр.), парламентські (1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 рр.) та місцеві (1994, 1998, 2002, 2006, 2010, 2015 рр.) вибори. За цей час неодноразово змінювалося і законодавство про вибори (у т.ч. і види виборчих систем).

При дослідженні історії становлення і розвитку інституту виборів в Україні необхідно проаналізувати нормативно-правові акти минулої та сучасної практики проведення виборів. На думку О. Галуса, в історії становлення та розвитку інституту виборів у незалежній Україні можна виділити два етапи. Перший етап охоплює час здобуття Україною незалежності і до прийняття Конституції 1996 року, а другий – період часу від прийняття Конституції України і до сьогодні.

Формально початок процесу створення нового українського виборчого законодавства можна пов'язати з Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., підтвердженого Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. Проте фактично вже Декларація про державний суверенітет України, ухвалена 16 липня 1990 р., визначила фундаментальні засади безпосередньої і представницької демократії,

організації влади в Україні тощо і надзвичайно актуалізувала проблему оптимізації процесу встановлення державних інституцій і в цьо- му ключі порушила питання створення адекватної новим суспільним відносинам системи виборчого законодавства. Як відомо, на момент набуття Україною незалежності функціонувала Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання, обрана згідно з положеннями Конституції УРСР 1978 року і Закону УРСР «Про вибори народних депутатів УРСР» від 27 жовтня 1989 року, діяльність якої уже не могла задовольняти вимог досить бурхливого розвитку суспільних відносин.

Вибори Президента України. З огляду на положення Декларації про державний суверенітет України та запровадження поста Президента України, 5 липня 1991 р. було прийнято Закон України «Про вибори Президента України», який запровадив при виборах глави держави мажоритарну систему абсолютної більшості, яка залишилася і до сьогодні. На підставі цього Закону, 1 грудня 1991 року відбулися перші в історії незалежної України вибори Президента.

Протягом 1991-1993 рр. в Україні напрацьовувалось якісно нове законодавство про вибори Президента України. Після тривалого розгляду Верховна Рада України 24 лютого 1994 року ухвалила Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про вибори Президента Української РСР», який фактично був новою редакцією Закону. Новий Закон про вибори Президента України значно ширше і досконаліше виписував процес обрання Президента, попри те, що містив частину норм відсильного характеру. Доповнились також вимоги щодо реєстрації кандидатів у Президенти України – 100 тисяч підписів громадян України мали бути зібрані таким чином, щоб у кожному з 2/3 загальної кількості виборчих округів зібрати не менш як 1500 підписів громадян України, які мають право голосу.

Законом про вибори Президента 1994 року замінювався і порядок фінансування виборів. Так, кандидати у Президенти для фінансування своїх виборчих кампаній мали право утворювати особисті виборчі фонди і за рахунок власних коштів, коштів політичних партій, пожертвувань громадян України, юридичних осіб, зареєстрованих в Україні, за винятком державних підприємств, державних органів, установ і організацій, органів місцевого самоврядування, а також

іноземних громадян, юридичних осіб, підприємств з іноземними інвестиціями.[1]

У 1999 р. були проведені чергові вибори Президента України на основі нового Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. Цей Закон із численними змінами (перипетії президентських виборів 2004 р. унаочнили проблему численних вад цього Закону) діє і донині (на його основі проводилися президентські вибори у 2004, 2010 та 2015 рр.). За вимогами вказаного закону Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років. Право обирати на виборах Президента мають громадяни України, яким на день виборів виповнилося 18 років. Права голосу не мають особи, визнані судом недієздатними. З метою організації виборів утворюється відповідна система виборчих комісій. Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років. Право висування кандидата на пост Президента України належить громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізується ними через політичні партії, а також шляхом самовисування.[2]

Вибори народних депутатів України. Першими нормативно-правовими актами, що регулювали порядок проведення виборів народних депутатів та місцевих виборів в Україні, були відповідно закони УРСР «Про вибори народних депутатів Української РСР» та «Про вибори депутатів місцевих рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р., які передбачали мажоритарну систему абсолютної більшості. На основі цих законів були обрані Верховна Рада та місцеві ради.

Враховуючи надзвичайно гостре політичне та ідеологічне протистояння у 1992 р. між парламентом, його керівництвом і Президентом України, внаслідок якого було розпочато збір підписів громадян на підтримку проведення всеукраїнського референдуму про дострокове припинення повноважень тогочасного складу найвищого органу законодавчої влади України, виникло питання про прийняття та введення в дію нового Закону «Про вибори народних депутатів України» на багатопартійній основі.

[1] Про вибори Президента України: Закон України. N 3997-XII (3997-12) від 24.02.94. ВВР. 1994. N 8. Ст. 40 (втратив чинність).

[2] Про вибори Президента України: Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1999. № 14. Ст.8 (втратив чинність).

Перед початком виборчого процесу парламентських виборів 1994 р., після бурхливих дебатів Верховна Рада України 18 листопа- да 1993 р. прийняла Закон України «Про вибори народних депутатів України», який залишив мажоритарну виборчу систему абсолютної більшості. Він став одним із визначальних конституційних актів у розвитку прямої демократії в Україні на подальші декілька років. Пев- ною мірою в цьому нормативному акті акумулювалися досягнення світової наукової правової і політичної думки з питань виборів, досвід виборчих кампаній і систем з урахуванням особливостей України, ментальності, політичної і правової культури її народу.

Концептуальними положеннями законопроєкту передбачало- ся забезпечення реального народовладдя через вільні демократичні вибори вищого законодавчого органу, запровадження багатопартійності та плюралізму на виборах; забезпечення реальної змагальності на виборах, рівності виборчих прав громадян, здійснення спроби зведення до мінімуму можливостей зловживань під час виборчого процесу, що, врешті-решт, мало сприяти створенню дієздатного парламенту. На час прийняття рішення про проведення дострокових виборів та створення для цього необхідної правової бази у Верховній Раді України було представлено 10 політичних партій, але про членство в них офіційно заявили близько 10 відсотків парламентаріїв. Із 36 парламентських груп лише три були фракціями політичних об'єднань і рухів, дві – фракціями політичних партій. Отже, перед прийняттям Закону України «Про вибори народних депутатів України» у 1993 році, що був одним із найважливіших конституційних владно-установчих законів на той час, Верховна Рада виявилася політично не структурованою, з невизначеними, не чітко інтегрованими інтересами.

Новою Конституцією України, прийнятою 28 червня 1996 року, закладено основні принципи і засади проведення виборів в Україні, чим створено основу для розгортання нового післяконституційно- го етапу законодавства України і в тому числі законотворчих робіт у

сфері виборчого права. Перед черговими парламентськими та місцевими виборами 1998 року знову відбулися суттєві зміни виборчого законодавства. Так, 24 вересня 1997 року було прийнято новий Закон України «Про вибори народних депутатів України», який передбачав вибори за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою: одна половина депутатів обиралася в одномандатних виборчих округах на основі мажоритарної системи відносної більшості, а інша – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційної виборчої системи.

Нова хвиля реформування виборчого законодавства об'єктивно визріла і пов'язана з проведенням у 2002 році чергових виборів народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. Оновлення виборчого законодавства стосувалося не зміни виборчої системи, а лише удосконалення виборчих процедур. Так, 18 жовтня 2001 року було прийнято новий Закон України «Про вибори народних депутатів України».

Суттєва зміна виборчої системи для парламентських виборів відбулася у 2004 році у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України 25 березня 2004 року нового Закону України «Про вибори народних депутатів України». 7 липня 2005 року до вказаного Закону було внесено зміни, якими запроваджувалася пропорційна виборча система на виборах народних депутатів України (на основі цього Закону були проведені чергові вибори 2006 р. та позачергові вибори 2007 р.). Новий виборчий Закон у редакції 2005 року став наслідком тривалої роботи і численних політичних компромісів. Власне, його ухвалення в попередній редакції в 2004 році стало можливим завдяки конституційній реформі, до якої він був тісно припасований.

17 листопада 2011 року були зроблені останні суттєві зміни виборчої системи на парламентських виборах. Новий Закон України «Про вибори народних депутатів України» повернувся до змішаної виборчої системи, однак удосконалив низку виборчих процедур. Загалом Закон істотно розширював нормативний матеріал з організації виборчого процесу та уточнював зміст окремих його етапів, деталізував повноваження суб'єктів виборчого процесу, усуваючи їхні можливі протиправні дії

Забезпеченню виборчих прав громадян України сприяло прийняття 6 липня 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України і створення системи адміністративних судів в Україні, створення і введення в дію Державного реєстру виборців. Обґрунтуванням необхідності прийняття Закону України «Про Державний реєстр виборців» є те, що практика проведення виборів в Україні та європейський досвід переконливо свідчать про доцільність запровадження єдиного державного реєстру виборців, формування та ведення якого забезпечить гарантування прозорості та чесності проведення виборів та референдумів в Україні. Державна система реєстрації виборців створена і ефективно діє вже в багатьох країнах світу (Угорщина, Албанія, держави Балтії тощо).

Цілями та завданням прийняття цього Закону було те, що Закон передбачає створення єдиного Державного реєстру виборців, до якого заносяться персональні дані осіб, які володіють правом голосу, і використовуються при складанні списків виборців під час проведення виборів будь-якого рівня та референдумів, зокрема: 1) прізвище, ім'я, по батькові (із зазначенням попередніх прізвищ, імен, по батькові, якщо вони зазнавали зміни); 2) дата народження; 3) місце народження; 4) місце проживання; 5) дата набуття громадянства України; 6) відомості про дієздатність виборця. Єдиний реєстр складається з загальнонаціонального списку виборців, що формується шляхом об'єднання регіональних, та місцевих реєстрів виборців. Складання списків виборців базується на відомостях Державного реєстру виборців і відбувається у тісній взаємодії з органами ведення реєстру.

Участь у виборах беруть тільки політичні партії; участь блоків, які складаються з партій, не передбачено.[1]

Станом на 01 березня 2018 року до Закону України «Про вибори народних депутатів України» внесено численні змін, серед яких: розширення повноважень окружних виборчих комісій, обмеження участі

[1] Про вибори народних депутатів України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2012. № 10-11. Ст.73 (втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення проміжних виборів і заміщення народних депутатів України, обраних у загальнодержавному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України).

«технічних» партій у формуванні виборчих комісій, деталізація вимог до утворення виборчих округів, встановлення граничного розміру виборчих фондів партій та кандидатів, надання права Центральній виборчій комісії відмовляти у реєстрації кандидата на пост Президента України у разі його висування від партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». [1]

Завдяки змінам до закону розширено обмеження щодо введення передвиборчої агітації, посилено права офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій, вирішено проблеми із голосуванням на виборах народних депутатів України громадян, які проживають або перебувають в день голосування на території іноземних держав, врегульовано питання участі ЗМІ у інформаційному забезпеченні виборів тощо.

Місцеві вибори в Україні. Складним, суперечливим, але і цікавим є процес становлення та реформування місцевих виборів в Україні, який умовно можна поділити на декілька етапів.

I етап, 1994-2004 роки. Першим спеціальним актом у сфері організації та проведення місцевих виборів незалежної України став Закон України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад» від 24.12.1994 року. Вказаний нормативно-правовий акт передбачав проведення виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів за мажоритарною системою відносної більшості. Так, обраним вважався кандидат у депутати, який одержав на виборах найбільшу порівняно з іншими кандидатами кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як 10 відсотків голосів виборців, внесених

[1] Про вибори народних депутатів України: Закон України із змінами, внесеними згідно із Законами № 2475-VIII від 03.07.2018. ВВР. 2018. № 36. Ст.272 (втратив чинність, окрім окремих положень).

до списку виборців. У разі, коли по виборчому округу (території ради) балотувався один кандидат, він вважався обраним, якщо кількість голосів, поданих за нього, була більшою за кількість голосів, поданих проти нього. Кандидат на посаду голови Ради вважався обраним при додержанні вимог, передбачених для кандидата у депутати, за умови, якщо за нього проголосувало не менш як 25 відсотків виборців, внесених до списку виборців.

14 січня 1998 року було прийнято новий Закон України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», згідно якого вибори депутатів сільської, селищної, міської, районної у місті ради та сільського, селищного, міського голови також проводилися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по одномандатних виборчих округах, на які було поділено всю територію відповідно села, селища, міста, району в місті.

Цим законом встановлено порядок виборів депутатів районних та обласних рад. Так, вибори депутатів районної ради проводилися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по багатомандатних виборчих округах, межі яких збігалися з межами відповідних сіл, селищ, міст районного значення, які є адміністративно-територіальними одиницями, що входили до складу цього району. Вибори депутатів обласної ради проводилися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості по багатомандатних виборчих округах, межі яких збігалися відповідно з межами районів та міст обласного значення, що входили до складу цієї області. [1]

II етап, 2004 - 2010 роки. Враховуючи активні процеси становлення та розвитку багатопартійної системи в Україні, 6 квітня 2004 року Верховною Радою України було прийнято новий Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», за приписами якого вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, міських, районних, районних у місті, обласних рад, рад міст Києва та Севастополя уже проводилися за пропорційною системою: депутати обира-

[1] Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України. № 14/98-ВР. 1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80#Text (втратив чинність).

лися за виборчими списками кандидатів у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатних округах, межі яких збігалися з межами міста згідно з існуючим адміністративно-територіальним устроєм.

А от для виборів депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів залишилася мажоритарна система віднос- ної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділялася вся територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища.

III етап, 2010 – 2015 роки. Враховуючи всі недоліки зміненої виборчої системи, що проявилися на місцевих виборах 2006 року та неготовність суспільства до партійного представництва інтересів громади в місцевих радах, 10 липня 2010 року законодавець прийняв новий спеціальний закон у сфері організації та проведення місцевих виборів «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», яким було вперше введено мажоритарно-пропорційну виборчу систему.

Так, вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися 31.10.2010 року за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою, за якою:

1) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обиралася за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігалися з межами відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті;
2) половина від кількості депутатів (загального складу) відповідної ради обиралася за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділялася територія відповідно Автономної Республіки Крим, області, району, міста, району в місті. [1]

[1] Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2010. № 35-36. Ст.491 (втратив чинність).

Вибори ж депутатів сільських, селищних рад та сільських, селищних, міських голів проводилися за вже звичною мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділялася територія відповідно села (кількох сіл, жителі яких добровільно об'єдналися у сільську громаду), селища.

IV етап – 2015 р.- до прийняття Виборчого Кодексу України. 14 липня 2015 року Верховною Радою України було прийнято новий Закон України №595-VIII «Про місцеві вибори», який докорінно відрізнявся від закону, за яким проводилися попередні вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів у 2010 році. Серед основних характеристик цього закону можна навести наступні:

По-перше, запроваджено мажоритарну систему абсолютної більшості виборів міських голів у містах, де кількість виборців становить або перевищує 90 тисяч. Так, на місцевих виборах 25 жовтня 2015 року в тих містах, де в першому турі за жодного з кандидатів у мери не було віддано більше 50% голосів виборців, які взяли участь у голосу- ванні в день виборів, було проведено другий тур голосування, точно так само, як і на президентських виборах. Тобто в минуле відійшли вибори міських голів, коли за них віддавало голоси не більше 10-15% жителів громад.

По-друге, у минуле відійшла змішана виборча система, натомість введено пропорційну виборчу систему за відкритими партійними списками. При цьому виборець, крім голосування за партію, віддавав свій голос за кандидата, який висунутий політичною партією на територіальному окрузі. Замість двох бюлетенів виборцю видавався один бюлетень, в якому він проставляв тільки одну галочку – одночасно за політичну партію і за кандидата, висунутого на виборчому окрузі. При цьому виключено перехресне балотування, тобто, одна особа не могла бути висунута для участі у виборах до рад різних рівнів кілько- ма партіями, а також виключено можливість участі одного кандидата у виборах місцевих рад, наприклад, одночасно до Львівської і Закарпатської облради.

Крім цього, ця процедура вже не передбачає проведення проміжних виборів в разі вибуття депутата місцевого рівня у всіх міських, районних та обласних радах, за винятком сільських та селищних рад,

де вибори проходять за мажоритарною системою. Зрозуміло, що при цьому забезпечується економія державних коштів, тому що в разі вибуття депутата його місце займає наступний за списком.

По-третє, це встановлений 5-відсотковий прохідний бар'єр для політичних партій. Ця норма може забезпечити розвиток партій в Україні і зробити неможливим існування політичних проєктів-одноденок, які створюються під вибори.

Четверта новація закону – процедура відкликання депутата місцевої ради та сільського, селищного голови. Це право отримують виборці та політичні партії. Цей механізм в майбутньому може забезпечити більшу відповідальність депутатів і партій, які їх висунули.

П'ята новація – після впровадження закону про місцеві вибори було значно скорочено кількість депутатів місцевих рад всіх рівнів (220-тисячна армія депутатів усіх рівнів була скорочена приблизно на третину).

Шоста новація – обрання старост у нових територіальних громадах, що утворюються відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Оскільки перші вибори старост мають бути призначені відповідною радою об'єднаної територіальної громади, дана новація буде реалізовуватися на місцевих виборах в подальшому.

Сьома новація стосується введення поняття представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах (не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку). [1]

Даючи загальну оцінку якості цьому законові, думки експертів розділились майже порівну на тих, хто вважає, що закон загалом є кращим, і тих, хто вважає його гіршим за попередній. Оцінюючи більш предметно сильні та слабкі сторони нового закону про місцеві вибори, найбільша кількість експертів перевагою визнали запровадження двотурових виборів мерів великих міст, відкриті списки, гендерні квоти і перспективу розвитку політичних партій на місцевому рівні. Водночас

[1] Про місцеві вибори: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. №37-38. Ст.366 (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад).

основною вадою ухваленого закону називають складність виборчого процесу та процедур, обмеження можливостей для маленьких партій та самовисуванців (різке підняття виборчого бар'єру), а також те, що місцеві організації політичних партій монополізували право на висування кандидатів в усі, крім сільських і селищних місцевих рад.

Нову виборчу систему, яка раніше в Україні ніколи не застосовувалася, було протестовано на місцевих виборах 25 жовтня 2015 року. Результати місцевих виборів лише підтвердили побоювання експертів. Основним негативним моментом на нашу думку є те, що новий закон створив проблему неоднакової «вартості» депутатського мандату. Оскільки в Україні було сформовано різні за кількістю виборців територіальні виборчі округи, а дані, отримані після голосування, порівнювалися у відсотковому співвідношенні, то на етапі розподілу мандатів порівнювались відсотки, набрані партією, лідером, кандидатом, який балотувався в територіальному виборчому окрузі, з відсотками, набраними такими самими суб'єктами в інших територіальних виборчих округах. Так, якщо в одному окрузі кандидат отримав 20% голосів, але в його населеному пункті всього 2,5 тис. виборців, то це буде менше, ніж 5% голосів в населеному пункті з кількістю виборців близько 20 тис. Хоча отримав мандат той, хто мав більший відсоток. Крім цього, запропонована виборцю система організації та проведення виборів призвела до того, що деякі виборчі округи отримали по декілька представників у місцевих представницьких органах, а інші взагалі залишилися без представництва. Ці та інші проблеми, які виникли на практиці, потребують негайного вирішення на законодавчому рівні.

У етап: 11 липня 2020 року Верховна Рада України приймає Виборчий Кодекс України, згідно з яким в Україні змінено виборчу систему на виборах до парламенту: скасовано мажоритарну виборчу систему та запроваджено пропорційну виборчу систему з відкритими списками.

На місцевих виборах в Україні для обрання депутатів будуть застосовуватися дві різні виборчі системи, залежно від типу виборів та величини адміністративно-територіальних одиниць:

1) мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатних виборчих округах – для виборів депутатів

сільських, селищних, міських і районних у містах рад (в містах з кількістю виборців до 90 тисяч осіб), рад відповідних ОТГ, а також районних рад;

2) пропорційна система з відкритими партійними списками – для виборів депутатів обласних, міських рад і міських ОТГ (міста з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб), а також Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Для обрання місцевих голів також будуть застосовуватися дві різні виборчі системи, залежно від величини адміністративно-територіальних одиниць:

1) мажоритарна система відносної більшості з голосуванням в єдиному одномандатному окрузі – для виборів сільських, селищних, міських голів (до 90 тис), а також старост;

2) мажоритарна система абсолютної більшості – для виборів міських голів у містах з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб. [1]

Ще одною особливістю є обов'язок дотримання гендерної квоти під час формування виборчих списків місцевих організацій політичних партій, за якою серед кожних п'яти кандидатів у виборчому списку має бути щонайменше дві жінки.

fl. Вибори, виборче право та загальна характеристика виборчої системи України

Конституція України у ст. 69 визначає референдуми та вибори як пріоритетні форми безпосереднього народовладдя для України. Нині шляхом виборів обираються Президент України, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, представницькі органи місцевого самоврядування та сільські, селищні, міські голови.

У науковій літературі – як зарубіжній, так і вітчизняній, термін «вибори» використовується як у широкому, так і вузькому розумінні цього слова. В першому випадку мова йде про голосування громадян,

[1] Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст.48.

які проживають на певній території, по кандидатурах, висунутих до складу представницького органу загальнонаціонального або місцевого масштабу, іноді заміщення певної посади (наприклад, президента). З цього приводу німецький державознавець Г. Маєр писав, що у загальнонаціональному масштабі вибори – це найбільш масовий процес, який знає право. В другому випадку під виборами розуміють техніку голосування, що використовується в галузі публічного і приватного права з метою визначення особи, яка буде заміщати певну посаду.

В теорії конституційного права в залежності від підстав класифікації виділяють різні види виборів.

Так, *за територіальною ознакою вибори поділяють на:*

1) загальнонаціональні (загальнодержавні), що здійснюються на території всієї країни – вибори до Верховної Ради України, вибори Президента України;
2) місцеві (інколи їх ще називають локальними, комунальними) – вибори до представницьких органів місцевого самоврядування (депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних, обласних рад та сільських, селищних, міських голів).

За суб'єктами обрання розрізняють:

1) вибори народних депутатів України;
2) вибори Президента України;
3) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
4) вибори депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних,
5) обласних рад;
6) вибори сільських, селищних, міських голів.

За часом проведення вибори слід розрізняти:

1) чергові, що проводяться в період закінчення строку повноважень, передбаченого Конституцією та законами України для функціонування певного виду виборного органу чи посади;
2) позачергові або дострокові, що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень, передбаченого Кон-

ституцією України та законами України для функціонування певного виду виборного органу або посади;

3) повторні, що проводяться у випадках, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися;
4) вибори замість депутатів, голів (сільських, селищних, міських рад), які вибули;
5) вибори, що проводяться в разі утворення нової адміністративно-територіальної одиниці.[1]

Поняття «вибори» необхідно відрізняти від такого поняття як «виборче право».

Виборче право – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають в процесі реалізації громадянами права обирати та бути обраними до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Предметом регулювання виборчого права є: основні принципи виборчого права; вимоги, що пред'являються до виборців і кандидатів на виборні посади; поря- док формування та діяльності органів, які безпосередньо здійснюють організацію і проведення виборів; статус суб'єктів виборчого процесу – громадян та їх об'єднань; процедура виборчої кампанії і голосування; порядок визначення результатів виборів; способи оскарження порушень у ході виборчої кампанії і голосування та опротестування (оскарження) результатів виборів; відповідальність за порушення законодавства в сфері виборів.[2]

У вузькому розумінні виборче право прийнято також розглядати як гарантоване державою право громадян брати участь у виборах. З цієї точки зору розрізняють активне та пасивне виборче право.

Активне виборче право – право громадян, при досягненні ними встановленого законом віку, приймати участь у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Пасивне виборче право – це право громадян бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. На відмі-

[1] Конституційне право України: підручник / [Алмаші І. М. та ін.; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.]; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», юрид. ф-т, каф. конституц. права та порівнял. правознавства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.

[2] Конституційне право України. Підручник. Авторський колектив. 9-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Гельветика. 2018. 462 с.

ну від активного виборчого права, воно реалізується передусім самим кандидатом при підтримці значно меншої кількості громадян, але по більш складній процедурі і може закінчуватися обранням кандидата. Для цього у визначеній законом послідовності проводиться цілий ряд дій як самим громадянином, так і іншими учасниками виборчого процесу – починаючи з висунення та реєстрації громадянина в якості кандидата до початку проведення передвиборчої агітації, підрахунку голосів та встановлення результатів виборів. Реалізація громадянином пасивного виборчого права залежить не тільки і не стільки від даної особи, скільки від волевиявлення інших суб'єктів виборчої компанії.

Сучасне виборче право повинно відповідати певним міжнародно-правовим стандартам, виробленим переважно після Другої світової війни, коли інтенсивно розпочався процес переосмислення значення основних політичних та громадянських прав і свобод людини. Ці права стали предметом дослідження з боку міжнародних організацій і незабаром з внутрішніх справ тієї чи іншої держави переросли в справи міжнародного значення.

Основні із цих прав отримали своє закріплення в міжнародно-правових актах. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 році, проголошує, що: «Воля народу повинна бути основою державної влади; ця воля повинна знаходити своє вираження в періодичних та нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж за допомогою інших рівнозначних форм, які забезпечують свободу голосування» (ст.21). З нею перегукується Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН в 1966 році, який закріпив для кожного громадянина право «приймати участь у веденні справ держави як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; обирати і бути обраним на дійсних періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні» (ст.25).

Одним з найважливіших питань при проведенні виборів є встановлення і застосування тієї чи іншої виборчої системи, тобто способу розподілу депутатських мандатів між кандидатами в депутати. Саме

від характеру цієї системи значною мірою залежить склад осіб, обраних у представницькі органи, і кого вони там репрезентують.

Наука конституційного права, в тому числі національного, розглядає поняття виборчої системи у двох значеннях – широкому та вузькому.

В широкому розумінні виборча система – це система суспільних відносин, пов'язаних з виборами до органів публічної влади.

Однак, нас більше цікавить виборча система у вузькому розумінні цього слова. Таким чином, *виборча система* – це сукупність встановлених законом правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування.

В залежності від того, яка буде застосована виборча система, результати виборів при одних і тих же умовах голосування можуть бути зовсім різними.

У світовій практиці розрізняють такі виборчі системи: мажоритарна, пропорційна, змішана. Але деякі автори такі, наприклад, як Іванченко А.В., окремим видом виборчої системи виділяють напівпропорційну виборчу систему та систему єдиного переданого голосу.

Історично першою виборчою системою стала *мажоритарна система,* в основу якої покладено принцип більшості (від франц. Majorite – більшість): обраними вважаються ті кандидати, які отримали встановлену більшість голосів.

Розрізняють три основні види мажоритарної системи: абсолютної, відносної та кваліфікованої більшості.

При застосуванні *мажоритарної системи абсолютної більшості* для обрання вимагається абсолютна більшість поданих в окрузі голосів (50 % + 1). При цій системі встановлюється нижній поріг участі виборців у голосуванні. Якщо він не досягнутий, вибори вважаються недійсними або такими, що не відбулися.

У 43 державах світу використовується мажоритарна система *відносної більшості* (Великобританія, Індія, США та ін.). При цьому різновидові обраним вважається той кандидат (або список кандидатів),

який отримав голосів більше, ніж кожний з його опонентів окремо, навіть якщо він набрав менше половини. Цю систему ще інколи називають «хто перший прийшов – той переміг».

Досить рідкісним різновидом *є мажоритарна система кваліфікованої більшості,* відповідно до якої кандидат повинен отримати встановлену в законі кількість голосів. Так, кандидатуру на посаду Президента Коста-Рики необхідно набрати 40 % (+ 1 голос) виборців.[1]

У спеціальній літературі цілком слушно підкреслюється думка про те, що мажоритарна система має ряд переваг: вона завжди результативна і проста при застосуванні; дозволяє формувати стабільний уряд, а це має чимале значення для управління країною. Водночас вона забезпечує серйозні переваги тільки великим партіям у парламенті і не відображає плюралізму суперечливих інтересів у суспільстві, відповідно політичних сил, які вони представляють.

Уже в період становлення конституційних монархій в Західній Європі стали висуватися ідеї *пропорційного представництва політичних об'єднань*, при якому кількість мандатів, отриманих таким об'єднанням, відповідає кількості поданих за його кандидатів голосів. Такі ідеї висловив у 1793 р. відомий діяч Великої французької революції Луї Сен-Жюст, а в 40-х роках XIX ст. проєкти пропорційних виборів запропонували американець Томас Джільпін і швейцарець Віктор Консідеран. Пропорційна система вперше була застосована в 1888 р. – у Сербії та Бельгії в 1889 р. В наш час вона існує більше ніж у 60 країнах, зокрема у Австрії, Бельгії, Норвегії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії.

Для пропорційних систем найбільш характерними рисами є:

1) створення більш великих округів, від кожного з яких обирається декілька депутатів (в ідеальному випадку вся країна перетворюється в єдиний виборчий округ);
2) вибори є суворо партійними (кожна партія висуває свій список кандидатів на виборні посади);
3) використання виборчої квоти (виборчого метра), тобто найменшої кількості голосів, необхідних для обрання одного кандидата.

Практика розвинутих демократичних країн засвідчує, що для того, щоб пропорційна система виявила себе досить ефективно, необ-

[1] Конституційне право України: підручник / [Алмаші І. М. та ін.; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.]; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», юрид. ф-т, каф. конституц. права та порівнял. правознавства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.

хідні, з одного боку, багатопартійність, що склалась, а з іншого – відсутність поляризації політичних сил.

Намагання знизити негативний ефект недоліків тієї чи іншої виборчої системи призвело до виникнення змішаних виборчих систем. При цьому необхідно звернути увагу на те, що поняття *«змішана виборча система»* можна тлумачити у широкому та вузькому розумінні цього слова.

У першому значенні вона передбачає паралельне використання при формуванні парламенту (палати парламенту) різних виборчих систем (згідно з Конституцією Мексики, Палата депутатів складається з 300 депутатів, які обираються за мажоритарною системою відносної більшості, а також із 100 депутатів, які обираються за системою пропорційного представництва).

Змішана виборча система у вузькому розумінні означає схрещування елементів як пропорційної, так і мажоритарної систем. Так, наприклад, в Італії для обрання депутатів нижньої палати парламенту країна поділяється на певну кількість територіальних підрозділів. Кількість мандатів, які виділяються їм, встановлюється на основі відомостей останнього перепису населення. У кожному територіальному підрозділі 75% місць заміщаються в одномандатних округах шляхом застосування мажоритарної системи відносної більшості, а 25% на основі суперництва партійних списків за пропорційною системою.

Напівпропорційні системи – це системи, які будучи засновані на мажоритарному принципі, тобто на вимозі набрання більшості голосів для обрання, все-таки дають певні можливості для представництва і меншості виборців. Це досягається завдяки застосуванню так званого обмеженого вотуму, при якому виборець голосує не за ту кількість кандидатів, яка дорівнює кількості депутатів, що підлягають обранню, а за меншу.

Система єдиного переданого голосу. Ця система в теорії вважається самою справедливою, так як дозволяє суміщати персональний вибір із забезпеченням пропорційного представництва партій і працює вона наступним чином. В багатомандатному виборчому окрузі кожна партія може висунути стільки кандидатів, скільки вважає за потрібне, а також допускається висунення незалежних кандидатів.

Виборець обирає, як при мажоритарній виборчій системі з альтернативним голосуванням, тобто напроти прізвища найбільш бажаного кандидата ставить одиничку, потім напроти іншого кандидата двійку і так далі. Після встановлення загальної кількості дійсних бюлетенів визначається виборча квота. Потім бюлетені розкладаються по пачках із врахуванням тієї кількості голосів виборців, які надали перевагу тому чи іншому кандидату. Кандидати, які отримали квоту, вважаються обраними. Однак, як правило, такі кандидати отримують надлишок голосів. Цей надлишок передається кандидатам, які не отримали відповідної квоти, у відповідності з наступними перевагами.

Що стосується України, то необхідно сказати, що до 1997 року в нашій державі існувала мажоритарна система виборів відносної більшості, 24 вересня 1997 року Законом України «Про вибори народних депутатів України» була запроваджена змішана пропорційно-мажоритарна виборча система, а з прийняттям 19 серпня 2005 року нової редакції Закону України «Про вибори народних депутатів України» була запроваджена пропорційна виборча система. Прийнятий 17 листопада 2011 року Закон України «Про вибори народних депутатів України» передбачав, що вибори депутатів здійснюються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. У 2020 році набув чинності новий Виборчий Кодекс України, відповідно до якого вибори до парламенту відбуватимуться за пропорційною системою з відкритими партійними списками. Президент України обиратиметься громадянами України за мажоритарною системою абсолютної більшості.[1]

На місцевих виборах в Україні для обрання депутатів будуть застосовуватися дві різні виборчі системи, залежно від типу виборів та величини адміністративно-територіальних одиниць: мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатних виборчих округах та пропорційна система з відкритими партійними списками.

[1] Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст.48.

3. Основні принципи виборів

Характеристику виборчої системи України неможливо розглядати без дослідження принципів виборів, які виступають фундаментом правового регулювання електоральних відносин, опорними точками, орієнтирами всього виборчого процесу, і недотримання яких може мати наслідком визнання їх недійсними.

Принципи виборчої системи України визначають межі, в рамках яких функціонує механізм виборчих правовідносин, тобто вони є регуляторним інструментом завдяки чому окреслюється характер і напрями правового регулювання всього комплексу суспільних відносин, що складаються в процесі виборів. Також вони відіграють роль окремих правових засад для формування та розвитку виборчого права, виступають його найбільш важливими та стабільними складовими. Правова природа цих принципів полягає також і у забезпеченні збалансованості та єдності регулювання правовідносин у сфері виборів в Україні.

Тобто принципи виборів водночас окреслюють вихідні параметри, в рамках яких формується механізм правового регулювання електоральних відносин, і вони ж виступають як своєрідний вектор, що визначає розвиток самого виборчого права. Принципи виборів в Україні також віддзеркалюють ступінь демократизму організації та підготовки виборів, реалізацію конституційних прав громадян брати участь в управлінні державою, вільно обирати та бути обраними до представницьких органів державної влади тощо.

Конституційну основу правового регулювання виборів в Україні становлять основоположні принципи участі громадян у виборах, а саме: вільного, загального, рівного та прямого виборчого права, яке реалізовується через таємне волевиявлення. Необхідно сказати, що ці принципи є традиційними і загальновизнаними міжнародними стандартами, їх запровадження в законодавстві є однією з ознак демократичного режиму. Проголошення цих принципів на конституційному рівні робить їх обов'язковими для всіх видів виборів, виключаючи можливість порушення будь-якого з цих принципів або усіх принципів одночасно.

Принципи загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні є універсальними. Проте в жодній країні світу, в тому числі в Україні, право голосу не дається всім без винятку. Кожен виборець має відповідати низці вимог і не потрапляти до категорії осіб, позбавлених законодавством виборчих прав.

Принцип вільного виборчого права означає, що кожний виборець самостійно, без будь-якого зовнішнього впливу вирішує – брати йому участь у виборах чи ні, а якщо брати, то якою мірою.

Крім того, принцип вільного виборчого права забороняє будь-яке переслідування за ухиляння від участі в голосуванні (абсентеїзм), хоч би якими причинами воно було викликане – хвороба, від'їзд, незацікавленість у результатах виборів, бажанням використати свою неучасть у голосуванні як політичну демонстрацію тощо. Так, залежно від мотивів неучасті у виборах виділяють такі види абсентеїзму, як політичний, економічний, соціальний, аполітичний тощо. Наприклад, за політичного абсентеїзму виборець, ухиляючись від участі у виборах, висловлює свій протест політичним програмам і передвиборним платформам усіх кандидатів, він вважає, що жодна з них не відповідає його власним політичним поглядам. Політичний абсентеїзм може бути також пов'язаний із сумнівами виборця щодо можливості проведення чесних виборів. За економічного та соціального абсентеїзму виборець висловлює протест стосовно складної економічної чи соціальної ситуації, що склалася в суспільстві (безробіття, недостатня соціальна захищеність, кепська екологія тощо), він не вірить у бажання і здатність усіх кандидатів боротися з цими негативними явищами. Аполітичний абсентеїзм не пов'язаний із політичною демонстрацією, він полягає в байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів і політики в цілому.

Складниками даного принципу є такі положення: а) участь громадянина у виборах є вільною і добровільною. Це значить, що ніхто не вправі примусити виборця брати чи не брати участі у виборах, голосувати за або проти того чи іншого кандидата (чи список кандидатів), а також ніхто не має права впливати на волевиявлення виборця; крім того, жоден інститут (у тому числі суд) не може примусити громадянина оголосити, як він голосував на виборах або як збирається

голосувати; б) жоден кандидат чи політична партія (коаліція), інше громадське об'єднання чи організація не повинні використовувати методи психічного, фізичного, релігійного примусу або заклики до насильства чи погрози застосування насильства, чи будь-яких інших форм примусу. [1]

У юридичній літературі існують різні позиції розуміння цього принципу: свобода участі громадянина у виборах як таких, свобода прийняття рішення виборцем чи брати йому участь у виборчому процесі і якщо так, то в якій якості чи свобода у прийнятті громадяни- ном рішення про використання чи невикористання на виборах свого активного або пасивного виборчого права, неприпустимість обов'язкової участі громадянина у виборах, взяття участі у виборах добровільно, без будь-якого примусу чи насильства, коли кожний виборець самостійно вирішує, брати йому участь у виборчому процесі чи ні, а якщо брати, то якою мірою (голосуючи за того чи іншого кандидата в депутати чи голосуючи проти всіх кандидатів).

Проте, така характеристика принципу вільних виборів дещо обмежує його правову природу. Його сутність більш об'ємна, або, якщо точніше висловитися, багатоаспектна, оскільки він є проявом більш широкого принципу свободи особи.

Принцип загального виборчого права означає наступне.

По-перше,право голосу мають громадяни України Вимога належності до громадянства України пов'язана з тим, що виборче право – це найважливіша форма участі громадянина в управлінні державними справами, воно належить до політичних прав, відповідно, негромадяни, зокрема й апатриди, які проживають на території України, не наділяються виборчим правом.

По-друге, відповідно до положень ст. 24 Конституції України виборче законодавство України забороняє будь-які привілеї чи обмеження виборчих прав окремих груп громадян залежно від природних властивостей громадянина України як людини та від його громадянських рис. При цьому, до природних властивостей можуть бути віднесені раса, колір шкіри, стать, а до громадянських властивостей – політичні, релігійні та інші переконання, етнічне та соціальне походження, майновий стан, місце проживання.

[1] Конституційне право України : підручник І.М. Алмаші, М.М. Алмаші та н..; вид. 9 перероб. і допов. Ужгород: видавничий дім «Гельветика», 2018. 462 с.

По-третє, забороняються обмеження щодо участі громадян у виборчому процесі, які не передбачені Конституцією України та цим Законом. Відповідно до ст. 64 Конституції України окремі обмеження виборчих прав громадян можуть бути встановлені в умовах воєнного або надзвичайного стану. При цьому повинен бути зазначений строк дії цих обмежень.

Отже, принцип загального виборчого права означає, що суб'єктивне активне виборче право, тобто право обирати, відповідно до ст. 7 Виборчого Кодексу України мають усі громадяни України, які на день голосування досягли 18 років, за винятком осіб, визнаних судом недієздатними.[1]

Суб'єктивне виборче право, тобто право бути обраним, має свої особливості залежно від виду виборів.

Так, відповідно до ст. 76 Конституції України народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років .

Президентом України, відповідно до ст. 103 Конституції, може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна і та сама особа не може бути обрана Президентом більш ніж два строки підряд.[2]

Депутатом, сільським, селищним, міським головою, старостою може бути обраний громадяни України, який має право голосу, тобто на день виборів досяг 18 років і не визнаний судом недієздатним.

Принцип загального виборчого права полягає в тому, що суб'єктивне виборче право визнається за всіма дорослими і психічно здоровими громадянами. Важливе значення цього принципу для державотворення ще на початку XX ст. яскраво підкреслив відомий вчений-правник Б.О. Кістяківський, який говорив: «Нема нічого, що

[1] Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України. ВВР.* 2020. № 7. № 8. № 9. Ст.48.

[2] Конституція України.Відомості *Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141.

такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право».

Принцип рівного виборчого права передбачає, що всі громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Це означає, що всі виборці мають однакову кількість голосів і кожний голос має рівну з іншими вагу, тобто кожний виборець однаково впливає на результати виборів.

Рівність прав і можливостей кандидатів брати участь у виборчому процесі забезпечується:

1) правом кожного громадянина мати один голос або кілька рівних з іншими громадянами голосів і здатність здійснити на рівній основі з іншими громадянами своє право голосувати, причому його голос має таку ж вагу, як і голос інших виборців;
2) правом кожного громадянина мати рівні можливості висунути свою кандидатуру на виборах; обмеження, пов'язані з особливостями участі у виборчій кампанії кандидатів, які балотуються на виборну посаду на новий термін, регулюються конституціями та законами;
3) забороною привілеїв чи обмежень кандидатів у депутати за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками;
4) забороною втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у виборчий процес, крім випадків, передбачених виборчим законодавством;
5) рівним ставленням органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх службових і посадових осіб до кандидатів у депутати, партій – суб'єктів виборчого процесу;
6) забороною використання партією (блоком) під час фінансування передвиборної агітації, крім коштів свого виборчого фонду та коштів Державного бюджету України, інших коштів;
7) рівним доступом кандидатів у депутати, партій – суб'єктів виборчого процесу до засобів масової інформації на умовах, визначених законами України;

8) при проведенні голосування у одномандатних чи багатомандатних виборчих округах ці округи повинні утворюватися на рівній основі. Під «рівною основою» слід розуміти приблизну рівність одномандатних виборчих округів за кількістю виборців або приблизну рівність кількості виборців на один депутатський мандат у багатомандатних виборчих округах. Підставами для відхилення від середньої норми представництва можуть бути важкодоступний і віддалений характер місцевості, компактність проживання корінних малочисельних народів чи інших національних меншин і етнічних груп.1

Можна зробити висновок, що принцип рівного виборчого права вимагає існування виборчого корпусу, не поділеного на певні групи, і ґрунтується на тому, що наділені виборчим правом громадяни, беруть участь у виборчому процесі на рівних умовах. У разі порушення цього принципу громадянам гарантується рівний захист їх виборчих прав, а винні особи притягаються до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Принцип прямого виборчого права означає право громадян обирати кандидатів на виборах безпосередньо. Конституцією України передбачаються прямі вибори народних депутатів України, Президента, депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних та обласних рад та сільських, селищних, міських голів. Не може вважатися порушенням прямого виборчого права голосування на виборах народних депутатів України та на місцевих виборах за кандидатів у депутати, внесених до виборчих списків політичних партій, оскільки в цьому випадку мова може йти лише про певний спосіб голосування безпосередньо за кандидатів у депутати, а політичні партії не підміняють виборців у такому голосуванні, про що зазначається, наприклад, у Рішенні Конституційного Суду України від 26.02.1998 р. № 1 рп/98.

Тобто прямі вибори дозволяють громадянам без будь-яких посередників вручати мандат тим особам, яких вони знають та яким вони цю посаду довіряють. Таким чином здійснюється безпосереднє волевиявлення, за якого між волею виборця та депутатським мандатом відсутня будь-яка посередницька структура (виборщики, колегія виборщиків тощо).

Протилежністю прямих виборів є непрямі вибори, які характеризуються наявністю між виборцем і кандидатом (кандидатами) у депутати посередницької ланки. Непрямі вибори бувають двох видів: багатоступеневі та не прямі. Багатоступеневими називають вибори, під час яких громадяни обирають тільки низовий ступінь представницьких органів місцевого самоврядування, і члени вищестоящих органів держави обираються їх нижчестоящими колегами, або має місце інший комбінований на цій основі спосіб формування представницького органу. За не прямих виборів виборці шляхом голосування формують колегію виборщиків, яка збирається один раз з єдиною метою – обрати певну посадову особу, наприклад президента країни чи колегіальний представницький орган (парламент і т. ін.).

Слід також сказати, що непрямі вибори, незважаючи на їх меншу поширеність у світі, не виявляють тенденції до зникнення. Не передбачають вимог, щоб вибори обов'язково були прямими і міжнародно-правові акти.

Цим самим міжнародні виборчі стандарти визнають проведення непрямих виборів при демократичній побудові суспільства та держави. Тому сьогодні питання про впровадження у практику державотворення конкретних країн прямих чи непрямих виборів – це питання доцільності, яке пов'язане з функціонуючою виборчою системою, існуючими в державі та суспільстві традиціями, національними особливостями, менталітетом народу тощо.

В Україні будь-які форми непрямих виборів суперечать Основному Закону держави (ст. 71) і не можуть мати місця при формуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування.Вибори депутатів є прямими. Громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії, та за кандидатів у депутати в одномандатних округах.

Щоправда, у зв'язку з тим, що принцип прямих виборів ґрунтується на відсутності між виборцем та кандидатом (кандидатами) посередницької ланки, у науковій літературі інколи ставлять під сумнів його реалізацію за пропорційної виборчої системи.

Принцип таємності голосування означає, що голосування на виборах в Україні є таємним. Контроль за змістом волевиявлення виборців, встановлення або розголошення змісту волевиявлення конкретного виборця будь-яким чином забороняється. Членам виборчих комісій, офіційним спостерігачам, представникам засобів масової інформації, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, які дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця. [1]

У рамках виборчого законодавства це досягається тим, що кожний виборець голосує особисто: голосування за інших осіб не допускається. Виборчий бюлетень заповнюється голосуючим у кабіні або в кімнаті для таємного голосування, без присутності сторонніх осіб. Виборець, який не має можливості заповнити бюлетень особисто, може запросити в кабіну для таємного голосування іншу особу на свій розсуд, за винятком членів виборчої комісії, кандидатів, які балотуються, їхніх довірених осіб, а також уповноважених осіб, представників політичних партій, виборчих блоків партій, що беруть участь у виборах.

Реалізація принципу таємного голосування забезпечується також установленням відповідальності осіб, які порушили таємницю голосування.

Зокрема, кримінальна відповідальність за порушення таємниці голосування передбачена ст. 159 Кримінального кодексу України: «Умисне порушення таємниці голосування під час проведення виборів або референдуму, що виразилося в розголошенні змісту волевиявлення виборця або учасника референдуму, -карається штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років… Те саме діяння, вчинене членом виборчої комісії або членом комісії з референдуму, кандидатом, уповноваженою особою політичної партії, представником організації партії у виборчій комісії, уповноваженою особою суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, довіреною особою кандидата, членом ініціативної групи референдуму, офіційним спостерігачем чи службовою особою з ви-

[1] Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* ВВР. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст.48.

користанням свого службового становища, – карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк п'ять років».[1]

Сьогодні реалізація принципу таємного голосування у більшості країни світу уніфікована відповідно до міжнародних виборчих стандартів і ґрунтується, як мінімум, по-перше, на голосуванні виборців у спеціально облаштованих кабінках чи кімнатах для голосування, які не допускають стороннього контролю за волевиявленням виборця, по-друге, виготовленням стандартної форми виборчих бюлетенів, які не дають змоги виявити, хто як голосував. В Україні, як зазначалося вище, ці та інші вимоги щодо таємниці волевиявлення громадян, законодавчо гарантовані.

Окрім вищезгаданих принципів виборчого процесу України, деякі науковці галузі конституційного права України виділяють й інші принципи виборів. Так, наприклад, О. Марцеляк, нарівні з перерахованими вище принципами виборчого процесу України, виділяє й такі:

- *принцип періодичності і обов'язковості виборів:* а) вибори є обов'язковими і проводяться в строки, встановлені конституціями і законами; б) вибори мають проводитися з періодичністю, що встановлюється конституцією, законом; в) термін повноважень органів, що обираються, і виборних посадових осіб встановлюється конституцією і законами. Зміна строку повноважень повинна встановлюватися в порядку, передбаченому конституцією, законами; г) не мають вживатися дії чи поширюватися заклики до здійснення дій, що спонукають чи мають своєю метою спонукання до зриву або скасування чи перенесення терміну виборів, виконання виборчих дій і процедур, призначених відповідно до конституції, законів;
- *принцип відкритості і гласності:* а) підготовка і проведення виборів здійснюється відкрито і гласно; б) обов'язковість офіційного опублікування або доведення до загального відома іншими способами (у порядку і в строки, передбачені законами) рішень виборчих органів, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, пов'язаних із призначенням, підготовкою і проведенням виборів, забезпеченням і захистом виборчих прав і свобод громадян. В іншому разі рішення, що зачіпають виборчі права, свободи й обов'язки громадянина, не можуть застосовуватись; в) офіційне опублікування центральним виборчим органом у строки, встановлені національним законодавством про вибори, у своєму друкованому органі чи в інших засобах масової інформації про підсумки голосування, а також дані про всіх обраних осіб; г) забезпечення умов до здійснення громадського і міжнародного спостереження за виборами;
- *принцип справжності:* його суть – у правовому забезпеченні свідомого вибору виборця – дотримання принципу справжніх виборів повинне забезпечувати виявлення вільно вираженої волі народу і приведення до її здійснення безпосередньо. Основними характеристиками справжніх виборів є: 1) реальний політичний плюралізм, ідеологічне різноманіття і багатопартійність, що здійснюються через функціонування політичних партій; 2) забезпечення вільного доступу виборців до інформації про кандидатів, списки кандидатів, політичні партії (коаліції) і про процес виборів; 3) забезпечення вільного доступу кандидатів, політичних партій (коаліцій) до ЗМІ і телекомунікації; 4) визначення строків виборів таким чином, щоб учасники виборчої боротьби змогли «розгорнути повноцінну передвиборну агітаційну кампанію»; 5) забезпечення рівних і справедливих умов для реєстрації кандидатів, списків кандидатів і політичних партій (коаліцій). Реєстраційні вимоги не можуть бути дискримінаційними; б) можливість оскарження кандидатом чи політичною партією (коаліцією) результатів голосування в судах або інших законодавчо визначених органах;
- *принцип справедливості:* полягає у створенні державами рівних умов для всіх учасників виборчого процесу. Даний принцип базується на таких положеннях проведення виборів:

[1] Кримінальний Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 25-26. Ст.131.

а) загальне і рівне виборче право; б) рівні можливості кожному кандидатові чи кожній політичній партії (коаліції) для участі у виборчій кампанії, у тому числі доступу до засобів масової інформації і телекомунікацій; в) справедливе і гласне фінансування виборів, виборчої кампанії кандидатів, політичних партій (коаліцій); г) чесність при голосуванні і підрахунку голосів, повне й оперативне інформування про результати голосування з офіційним опублікуванням усіх підсумків виборів; д) організація виборчого процесу неупередженими виборчими органами, що працюють відкрито і гласно під дієвим громадським і міжнародним спостереженням; є) швидкий і ефективний розгляд судами й іншими уповноваженими на те законом органами скарг про порушення виборчих прав і свобод громадян, кандидатів, політичних партій (коаліцій) у часових рамках відповідних етапів виборчого процесу, забезпечення права громадянина на звернення до міжнародних судових органів за захистом і поновленням своїх виборчих прав і свобод у порядку, передбаченому нормами міжнародного права.

Згідно з даним принципом, у державі мають робитися кроки (насамперед, законодавчі), спрямовані на забезпечення жінкам справедливих (нарівні з чоловіками) можливостей у реалізації права вибирати і бути обраними до виборних органів чи на вибрані посади як особисто, так і в складі політичних партій чи коаліцій (що відповідає ст. 7 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок «голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути обраними до всіх публічно виборних органів»). Справедливість виборів також має досягатися через створення однакових можливостей у висуненні кандидатів шляхом самовисунення, зборами виборців, політичними партіями (коаліціями) та іншими громадськими об'єднаннями й іншими суб'єктами права висування кандидатів (чи списків кандидатів).[1]

[1] Конституційне право України : підручник Авторський колектив. К-65.; вид. 8-е перероб. і допов. Ужгород, видавничий дім «Гельветика», 2016. 241с.

4. Стадії виборчого процесу

Вибори в Україні відбуваються відповідно до порядку, передбаченого Конституцією та законами України. З огляду на це, вибори інституюються у вигляді виборчого процесу.

Виборчий процес – врегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян держави, спрямована на формування якісного та кількісного конституційного складу представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування. [1]

У виборчому процесі виділяють декілька стадій (етапів):

Перша стадія – проголошення або призначення виборів. Конституцією України передбачені передумови проведення виборів – календарна дата і, відповідно, проголошення або призначення виборів. Так, відповідно до ст. 77 Конституції чергові вибори до Верховної Ради відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради. А позачергові вибори до Верховної Ради призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Відповідно до частини 5 ст. 103 Конституції чергові вибори Президента проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. [2]

Друга стадія виборів передбачає затвердження або утворення виборчих одиниць. Ними є: виборчі округи та виборчі дільниці. Виборчі округи бувають територіальними і національно-територіальними. Якщо в основу формування представницьких органів покладені не територіальні, а інші принципи, наприклад, виробничий, то виборчими одиницями можуть виступати трудові колективи або їхні об'єднання, – даний принцип формування представницьких органів використовувався в Радянській Україні у 20-тих роках ХХ ст.

Відповідно до Виборчого Кодексу України, вибори народних депутатів України проводяться у єдиному загальнодержавному бага-

[1] Конституційне право України : підручник І.М. Алмаші, М.М. Алмаші та н..; вид. 9 перероб. і допов. Ужгород: видавничий дім «Гельветика», 2018. 462 с.

[2] Конституція України.*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141.

томандатному окрузі, який включає в себе всю територію України та закордонний округ.

Для підготовки, організації і проведення голосування та підрахунку голосів виборців на виборах депутатів використовуються звичайні, спеціальні та закордонні виборчі дільниці, утворені на постійній основі, а також спеціальні дільниці, що утворюються на тимчасовій основі

Виборчі дільниці утворюються з чисельністю від двадцяти до двох тисяч п'ятисот виборців.

Виборчі дільниці поділяються на:

1) малі – з чисельністю виборців до 500 осіб;
2) середні – з чисельністю виборців від 500 до 1500 осіб;
3) великі – з чисельністю виборців понад 1500 осіб.

Якщо на відповідній території, у відповідному закладі чи установі налічується менше 20 виборців, за рішенням Центральної виборчої комісії на відповідній території, у відповідному закладі чи установі виборча дільниця може бути утворена з меншою чисельністю виборців, ніж граничне значення. Закордонні виборчі дільниці, а у виняткових випадках – звичайні виборчі дільниці, можуть утворюватися з чисельністю більше, ніж дві тисячі п'ятсот виборців. [1]

Третя стадія – створення виборчих органів, на які за законом покладається організація та проведення виборчого процесу. У відповідності до Законів України «Про Центральну виборчу комісію», «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори» організацію та проведення виборів забезпечують: 1) Центральна виборча комісія; 2) окружні виборчі комісії – комісії, що діють у виборчих округах; 3) дільничні виборчі комісії – комісії, що діють у виборчих дільницях.

Виборчі дільниці – це виборчі одиниці, що об'єднують виборців за загальним місцем голосування. Значення виборчих дільниць у виборчому процесі надзвичайно велике і зводиться переважно до технічного забезпечення проведення головних подій виборів – процедури голосування та підбиття підсумків голосування.

[1] Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* ВВР. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст.48.

Четверта стадія виборів – це складання списків виборців. В Україні традиційно використовується публічний, так званий примусовий, порядок складання списків виборців, однаковий для всіх видів виборів.

Для підготовки та проведення голосування після утворення виборчих дільниць органи ведення Державного реєстру виборців для кожної звичайної виборчої дільниці, утвореної на території, на яку поширюються повноваження органу ведення Державного реєстру виборців, на основі відомостей Державного реєстру виборців складають попередній список виборців. Попередні списки виборців складаються за формою, встановленою Центральною виборчою комісією, у двох примірниках на паперовому носії. Кожен аркуш списку виборців підписується керівником органу ведення Державного реєстру виборців, підпис якого засвідчується печаткою цього органу.

До попереднього списку виборців на виборчій дільниці включаються громадяни України, яким виповнилося або на день виборів виповниться вісімнадцять років і які мають право голосу, та виборча адреса яких відповідно до відомостей Державного реєстру виборців відноситься до цієї виборчої дільниці. Виборець може бути включений до списку виборців тільки на одній виборчій дільниці.

П'ятою і однією із найбільш важливих стадій є стадія висування та реєстрації кандидатів на виборчі посади. Світова практика визначає кілька способів цієї процедури:

- самовисунення;
- висування групами виборців;
- висування політичними партіями або іншими громадськими об'єднаннями.

Вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Таким чином, право висування кандидатів у депутати реалізується виборцями через партії. [1]

[1] Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* ВВР. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст.48.

Водночас, для кожного виду виборів в Україні характерне своє коло безпосередніх суб'єктів висування кандидатів. Так, для виборів депутатів сільських, селищних, міських і районних у містах рад (в містах з кількістю виборців до 90 тисяч осіб), рад відповідних ОТГ, а також районних рад застосовується мажоритарна система виборів, яка дозволяє самовисування кандидатом.

Шоста стадія виборчого процесу передбачає проведення передвиборчої агітації. Законодавство України, як і законодавство інших країн, незалежно від виду виборів завершення цієї стадії пов'язане з днем перед виборами. На день виборів агітація за кандидатів заборонена. Це загальне демократичне правило, що діє в усіх країнах світу, де проводяться вибори. Однак щодо початку даної стадії, то у виборчому законодавстві більшості країн відсутня єдина позиція.

В Україні на всіх виборах початок стадії проведення передвиборної агітації за кандидатів пов'язаний з моментом реєстрації списків кандидатів відповідними виборчими комісіями.

Передвиборна агітація може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими способами, що не суперечать Конституції та законам України. Громадяни України, політичні партії, об'єднання громадян, трудові колективи підприємств, установ і організацій мають право вільно та всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, їхні політичні, ділові й особисті якості, а також платформи тих партій, які висунули кандидатів, можуть вести агітацію за або проти кандидата на зборах, мітингах, у бесідах, пресі, на радіо та телебаченні.

Сьома і найголовніша стадія виборчого процесу – стадія голосування, оскільки саме з нею пов'язаний власне акт волевиявлення. Згідно із чинним законодавством України голосування проводиться в день виборів або в день повторного голосування.

Підрахунок голосів виборців здійснюють виключно члени дільничних виборчих комісій на їхніх засіданнях. Законом також чітко визначений порядок підрахунку голосів, складання окремих протоколів дільничною виборчою комісією за результатами підрахунку голосів. Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування та протоколу Центральної виборчої комісії про підсумки голосування в межах закордонного округу не пізніш як на п'ятнадцятий день з дня голосування встановлює результати виборів депутатів, про що складає протокол. [1]

Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають кандидати у депутати, включені до виборчих списків партій, що отримали п'ять і більше відсотків голосів виборців, у відношенні до сумарної кількості голосів виборців, поданих за кандидатів у депутати, включених до виборчих списків партій.

Останньою стадією виборчого процесу є встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів та реєстрація осіб, обраних на відповідних виборах.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Виборчий кодекс України. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text
3. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
4. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 24 вересня 1997 р. № 541/972766-III. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80
5. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 18 жовтня 2001 р. № 2766-III. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2766-14
6. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25 березня 2004 р. № 1665-VI. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1665-15

[1] Виборчий Кодекс України. *Відомості Верховної Ради України.* ВВР. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст.48.

7. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/page
8. Про вибори Президента України: Закон України від 5 липня 1991 р. № 1297-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1297-12
9. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. № 474-XIV. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/474-14
10. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1932-15
11. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/698-16
12. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад: Закон України від 24.12.1994 р. № 3996-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3996-12
13. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 14 січня 1998 р. № 14/98-ВР. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/14/98-%D0%B2%D1%80
14. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 06 квітня 2004 р. № 1667-IV. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1667-15
15. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: За- кон України від 10 липня 2010 р. № 2487-VI. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2487-17
16. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19

17. Бєлов Д.М. Проблеми реформування української моделі державної влади. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки».* 2012. № 2 (Частина І) . С. 57-62.
18. Галус О.О. Становлення і розвиток інституту виборів в Україні. *Університетські наукові записки.* 2013. № 4 (48). Ст.36-41.
19. Натуркач Р., Бисага Ю., Бєлов Д. Виборче право в правовій системі України: Монографія. Ужгород: TIMPANI. 2015. 140 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Назвіть основні джерела виборчого права, які мали місце в історії розвитку виборчої системи України до 24 серпня 1991 р.
2) Охарактеризуйте розвиток виборчої системи в сучасній Україні.
3) Дайте визначення поняття виборчої системи та виборчого права.
4) Які основні джерела виборчого права в Україні?
5) Що таке «мажоритарна», «пропорційна», «змішана» виборчі системи?
6) На яких принципах будується виборча система України?
7) Вкажіть порядок призначення виборів.
8) Назвіть основні види виборів в Україні.
9) Територіальна організація виборів в Україні.
10) Назвіть основні етапи розвитку виборчого законодавства, за яким проводилися місцеві вибори в Україні.
11) Назвіть основні етапи розвитку виборчого законодавства, за яким проводилися вибори народних депутатів України.
12) Які є стадії виборчого процесу в Україні?

Тестові завдання:

1. Яким є виборче право громадян, при досягненні ними встановленого законом віку, приймати участь у виборах до органів державної влади та органів місцевого самоврядування:

1) активним; 2) пасивним.

3. Що є сукупністю встановлених законом правил, принципів і критеріїв, за допомогою яких визначаються результати голосування:

1) виборче право; 2) виборча система.

4. Яка виборча система була запроваджена в Україні 11 листопада 2013 р.:

1) мажоритарна; 2) пропорційна; 3) змішана (пропорційно-мажоритарна).

5. Яка виборча система застосовується на виборах народних депутатів України відповідно до Виборчого кодексу України 2020 року?

1) мажоритарна; 2) пропорційна 3)змішана (пропорційно-мажоритарна)

6. У відповідях під котрими номерами правильно названо принципи, які конституційну основу правового регулювання виборів в Україні:

1) принцип вільного виборчого права; 2) принцип справедливості виборів; 3) принцип загального виборчого права; 4) принцип періодичності і обов'язковості виборів; 5) принцип рівного виборчого права; 6) принцип прямого виборчого права; 7) принцип справжності виборів.

7. Який бар'єр необхідно подолати політичним партіям, на виборах народних депутатів України, щоб взяти участь у розподілі депутатських мандатів:

1) трьохвідсотковий; 2) чотирьохвідсотковий; 3) п'ятивідсотковий.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Васильчук Л.Б., Греца С.М., Джуган В.В., Пирога І.С., Продан В.І.

Тема 8

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ В УКРАЇНІ

1. ***Референдум як спосіб ухвалення принципово важливих нормативно-правових та політичних рішень.***
2. ***Референдум як політико-правовий інститут.***
3. ***Особливості законодавчого врегулювання референдуму.***
4. ***Правові умови ініціювання, призначення і проведення референдуму в Україні.***

1. Референдум як спосіб ухвалення принципово важливих нормативно-правових та політичних рішень

Слово «референдум» увійшло в широкий обіг завдяки культивуванню цього інституту у Швейцарії. У спеціальній юридичній літературі датою проведення першого референдуму прийнято вважати 1439 р. (кантон Берн, Швейцарія). Референдум в його сучасному розумінні вперше відбувся у Франції в 1793 році, коли всенародним голосуванням було прийнято Конституцію країни.

Поштовхом до поширення народного законодавства у формі референдуму та народної ініціативи стала Конституція Швейцарії 1848 р. Референдум у Швейцарії проводиться на федеральному, кантональному та комунальному рівнях та найчастіше на вимогу вибор-

ців. З 12 вересня 1848 р по 6 червня 1971 р тільки на федеральному рівні і лише з конституційних питань виборці брали участь у 157 голосуваннях. Загальне співвідношення схвалених пропозицій таке: 63% їх виходило від парламенту і 13 % – від виборців.

У Конституції Швейцарії (п. 3 ст. 89) ще в 1912 році було зафіксовано положення, відповідно до якого вимагали проведення загальнонаціонального референдуму для затвердження міжнародних договорів, укладених на невизначений термін, або на термін понад 15 років.

На поч. XX ст. референдум найбільш активно практикувався лише в Швейцарії на всіх рівнях, а також в США (на рівні штатів і місцевому рівні) і в Австралії (в конституційній сфері). Найбільшого поширення референдум отримав після Першої світової війни. Тоді поряд з демократизацією виборчого права (надання права голосу жінкам, введення в ряді країн пропорційної виборчої системи) набули поширення всі форми безпосередньої демократії (референдум, народна ініціатива, відкликання голови держави та ін.).

Інститут референдуму увійшов до більшості конституцій країн Центральної Європи і прибалтійських держав, що утворилися після Першої світової війни. Зокрема, в Конституції Австрії (ст. 41, 43, 60), Вільного міста Данцига 1922 р. (ст. 43, 47–49), Чехословаччини 1920 р. (ст. 46), Греції 1927 р. (ст. 125), Латвії 1922 р. (ст. 48, 50, 65, 72-80), Литви 1928 р. (ст.103–104). Референдум передбачався Основними законами німецьких земель: Бадена, Баварії, Бремена, Гессена, Пруссії, Саксонії, Тюрінгії, Вюртемберга.

Традиційно референдум призначався для утвердження або відхилення запропонованих актів. У деяких державах з'являється нова тенденція у використанні референдуму. З допомогою цього інституту правлячі кола обходили представницькі установи і підміняли їх рішення. Референдум розглядався як спосіб залучення виборців до розв'язання конфліктів між різними органами держави. Референдум набуває характер особливого методу вирішення конфлікту між урядом і палатою, між президентом і представниками народу, тобто парламентарями.

За відсутності опозиції референдум стає знаряддям в руках парламенту. Лише в демократичній державі і за наявності опозиції можливе закріплення волі народу, вираженої на референдумі. Істинний референдум можливий лише в умовах демократичного правового режиму, який передбачає свободу слова і волевиявлення. Положення Веймарської конституції 1919 р. про право глави держави передавати на референдум законопроєкт у випадку незгоди з парламентом послужили підставою для використання цього інституту в сучасний період, коли референдум став застосовуватися для прийняття рішень в обхід парламенту. Схожі положення містилися в Основному законі Чехословаччини 1920 г. (ст. 46).

В умовах авторитаризму референдум у його класичному розумінні неможливий. В історії застосування референдумів і плебісцитів були різні моменти і, не завжди, за їх застосуванням стояв демократичний режим. Часто цим механізмом користувалися диктатори. Референдум тричі проводився у фашистській Німеччині. На всенародні голосування виносилися такі питання: про вихід Німеччини з Ліги Націй в 1933 р.; про з'єднання поста президента з постом фюрера і рейхсканцлера в 1934 р.; про приєднання Австрії до Німеччини в 1938 р.

Але, навіть демократичні держави можуть отримувати бажані результати від референдумів за рахунок контролю часу їх проведення, формулювань питань, що виносяться на публічну оцінку, кампаній в ЗМІ і обґрунтування необхідності прийняття певного рішення.

Утвердження референдуму як форми народовладдя відбувається з середини XX ст. по теперішній час. Після Другої світової війни практика використання інституту референдуму в політичному житті і правотворчій діяльності західних країн отримала ще більше поширення. Референдум вийшов на перше місце серед інших інститутів безпосередньої демократії. Він був закріплений в Основних законах Франції 1946 року (ст. 90), ФРН 1949 року (ст. 29, 146), Італії 1947 г. (ст.75, 138), Японії 1947 (ст. 96), більшості Конституцій земель ФРН. Надано новий потужний поштовх процесу подальшого розвитку та вдосконалення референдуму практично у всіх високорозвинених у промисловому відношенні країнах.

Зараз важко назвати країну, у якій референдум в тій чи іншій мірі не застосовується. У 60–80-і роки помітно зросла інтенсивність використання цього інституту. Наприклад, в США, де законодавством пе-

редбачається проведення референдумів на рівні майже кожного штату (крім Делавера) і на місцевому рівні, а кількість звернень до даного інституту щорічно нараховує від 12 до 15 тисяч випадків. У 21 штаті він обов'язковий з конституційних питань, а в 23 передбачений референдум для розгляду петицій. За 23 роки (з 1945 по 1968 р) на рівні штатів, виключаючи дорадчі, було проведено 497 референдумів (59 по петиціях, 18 законодавчих, обов'язкових: 336 за конституційними і 84 – за іншими законами).

У країнах Західної Європи (виключаючи Швейцарію) кількість референдумів, проведених тільки на національному рівні за час їх конституційного закріплення, налічує понад сто випадків. За підрахунками швейцарських правознавців, починаючи з 1843 р., у Швейцарії відбулося більше 240 референдумів на федеральному або загальнонаціональному рівнях. Кожен референдум по своїй суті є унікальною політичною подією, яка викликає громадський резонанс.

У післявоєнній Франції, наприклад, значний інтерес викликали референдуми, що зачіпають прийняття конституції країни (в 1958 р), припинення війни в Алжирі (1961 р), зміни положення конституції щодо порядку обрання президента республіки (1962 р), реформи сенату і установ регіонів (1969 р), розширення Європейського економічного співтовариства за рахунок прийняття до нього Великобританії, Данії, Ірландії і Норвегії (1972 р.) та ін.

В Англії світову громадську увагу привернули референдуми, що стосуються вступу, а потім перебування (в 1975 р.) цієї країни в Європейському економічному співтоваристві. Референдум щодо членства Великої Британії в ЄС пройшов у Великій Британії та Гібралтарі 23 червня 2016 року. У 1979 р в Шотландії та Уельсі проводився референдум, на якому розглядалося питання про розширення місцевої автономії. В Іспанії величезний суспільний резонанс отримав загальнонаціональний референдум в 1986 р., що проводиться з питання про участь країни в структурі НАТО; референдум 1985 р. про вступ Швейцарії в ООН та ін.

Референдум активно використовується і в країнах «третього світу», де його результати закріплені в конституціях багатьох країн, зокрема Філіппін, Алжиру, Анголи, Габону, Єгипту, Кабо-Верде, Ліберії, Мадагаскару, Сан-Томе і Прінсіпі, Сенегалу, Руанди, Того, Ефіопії, ПАР,

Нікарагуа. В окремих державах інститут референдуму використовується не настільки широко на практиці. Так, в ряді країн Африки (Того, ПАР, Руанді), що мають однопартійну систему, на референдум виносилися лише питання схвалення конституцій.

Особлива увага світової громадськості фокусувалася в 80-і роки на референдумі, що проводився в Канаді. Він торкався політичного і правового статусу провінції Квебек. Питання стосувалося майбутнього всієї федерації, оскільки на порядок денний урядом провінції в черговий раз (після обговорення на виборах 1976 р.) була поставлена проблема надання суб'єктам канадської федерації права на самовизначення аж до відокремлення. Уряд Квебеку мав намір шляхом всенародного опитування, що проводилося в рамках провінції, отримати мандат на проведення переговорів з урядом Канади з метою підготовки та укладення з ним угоди про надання Квебеку статусу «суверенної асоціації». Практично це означало б встановлення між цією провінцією і федерацією такого характеру взаємовідносин, який би представляв собою «щось середнє між прямим і відкритим її відділенням як суб'єкта федерації від всієї федерації, з одного боку, і продовженням її існування як провінції Канади – з іншого». В результаті проведеного референдуму, завданням якого було виявити, чи довіряють громадяни Квебека своєму уряду вести переговори з метою укладення передбачуваної угоди між Квебеком і Канадою, більшістю голосів (59,5%) дана пропозиція була відхилена.

Норвегія не входить до Європейського Союзу, зокрема, тому, що хоча уряд цієї країни двічі (в 1972 і 1994 рр.) виносив на референдум питання про її входження в Євросоюз, обидва рази більшість тих, хто голосував на референдумі норвежців висловлювалося проти пропозиції уряду.

На референдуми, що відбулися у Франції 30 травня 2005 року і Нідерландах 2 липня того ж року виборці висловилися проти ратифікації Європейської Конституції. Замість цього документа на ратифікацію держав-членів було винесено так званий Лісабонський договір. Але з цим варіантом не погодилися виборці Ірландії. Відмовою його ратифікувати в червні 2008 р. вони заблокували прийняття Лісабонського договору.

У 2000 році у Франції пройшов референдум з питання про скорочення терміну повноважень президента країни з 7 до 5 років. Рішення про проведення референдуму було прийнято президентом Франції Жаком Шираком 6 липня 2000.

У Швейцарії в 2000 р. проводився референдум щодо введення обов'язкових квот для представництва жінок в парламенті країни. 80% населення в ході референдуму висловилося проти такого введення.

Таким чином, референдум є не тільки формою вираження громадської думки, а й способом прийняття принципово важливих нормативно-правових та політичних рішень. Однак слід зазначити, що проведення референдуму буде ефективним лише в тому випадку, якщо він буде проводитися в демократичній країні і буде правильно зрозумілий і підтриманий широкими верствами населення. Референдум стає формою вираження народовладдя тільки в умовах демократичного державного режиму з визнанням, закріпленням і дотриманням основних прав і свобод людини і громадянина. Досвід зарубіжних країн свідчить про те, що без цього поєднання референдум стає формальним актом, зміст якого направлено на зміцнення не демократичного, а антидемократичного режиму.

Використання інституту референдуму дозволяє забезпечити залучення громадян до вирішення найбільш важливих питань державного життя, а також захист інтересів народу від свавілля державної влади.

Сьогодні, конституції багатьох країн Євросоюзу передбачають проведення референдумів для вирішення найважливіших державних питань. У більшості випадків застосовуються, проведення яких жорстко фіксується в конституційних документах. Так, в ст.132 Конституції Італії в обов'язковому порядку передбачається винесення на референдум питання про створення нових провінцій і областей, а в Данії референдум обов'язковий при кожному перегляді конституції країни. При цьому необхідно відзначити, що в випадку обов'язкового референдуму його результат майже завжди є юридично зобов'язуючим для влади.

Крім обов'язкового референдуму (який обумовлений в конституціях 15 європейських держав), в переважній більшості країн-членів

Ради Європи застосовуються «факультативні референдуми». Факультативні референдуми проводяться лише тоді, коли в державі в цьому виникає потреба. Це може бути будь-яке важливе питання загальнонаціонального значення, в тому числі і за міжнародними договорами, за винятком фінансових проблем. Результати факультативних референдумів є майже у всіх країнах є юридично зобов'язуючими, за винятком референдумів у Фінляндії, Данії, Іспанії.

Умовно виділяють наступні види референдумів: за предметом, за обов'язковістю рішення референдуму, за суб'єктами ініціювання та призначення; за імперативністю проведення. Можна, можливо, виділити референдуми, проведені щодо прийняття, зміни Конституцій; за запитаннями формування органів державної влади, в тому числі недовіри керівникам органів державної влади (до можливості проведення таких); з питань адміністративного поділу, з екологічних та інших питань суспільного життя.

На жаль, на сьогоднішній день референдум як інститут прямої демократії втрачає свою актуальність для простих громадян: багато хто не бере участь у голосуванні; рішення нерідко приймається незначною більшістю голосів; громадська думка може швидко змінитися, і результати референдуму вже не будуть відповідати настроям більшої частини суспільства. Тому, в усьому світі гостро стоїть питання про можливі і необхідні зміни даного інституту.

Явище абсентеїзму серед різних груп потенційних виборців і учасників референдумів пов'язується з відмовою громадян від політичної активності. Причини відмови від політичних дій при цьому можуть бути різними: погано працює зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою; розчарування в політичних інститутах і, відповідно, байдужість до їх діяльності; неприйняття політичної системи в цілому, її бойкот як вираз ворожості до неї і відсутність реальної конкуренції в політичній сфері.

Безумовно, рівень політичної активності громадян безпосередньо пов'язаний з рівнем політичної культури суспільства, але, в той же час, і з нездійсненими очікуваннями від участі (один раз або декількох заходах) у виборчому процесі. Для держави, яка проголосила себе демократичною, правовою, з розвиненими цивільними інституту-

тами, політична активність громадян – це підтвердження проголошених цінностей, умова постійного вдосконалення механізмів зворотного зв'язку між владними структурами і громадянським суспільством.

Радянський період часу не дозволяв будь-яких форм агітації та пропаганди, що суперечили єдиній центральній ідеї, насаджуваній правлячою верхівкою. Країна Рад не потребувала порад, в тому числі і з боку її власного народу. Авторитаризм, що прийшов на зміну тоталітарному режиму, створював лише видимість підтримки демократичних інститутів.

Вперше інститут референдуму був закріплений в Конституції СРСР 1936 року. Конституція СРСР 1936 р. ототожнювала референдум з всенародним опитуванням. Статті 5 і 108 Конституції СРСР 1977 року передбачали винесення на всенародне голосування (референдум) найбільш важливих питань державного життя. Закони могли бути винесені на референдум тільки за рішенням Верховної Ради СРСР.

Референдум неправомірно ототожнюється зі «всенародним опитуванням» і «всенародним обговоренням», оскільки вони різні не тільки за формою, але і за цілями та змістом.

Метою всенародного опитування є виявлення думки громадян з винесеного питання. *Метою всенародного обговорення* є широка участь громадян у законотворчому процесі, внесення зауважень і пропозицій до винесеного на обговорення законопроєкту чи питання, які мають бути враховані при напрацюванні остаточного рішення. *Метою референдуму* є ухвалення остаточного рішення по винесеному законопроєкту (питанню). Рішення референдуму мають найвищу юридичну силу, що визначено положеннями ст. 4 Закону України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (далі Закон про референдум) ухвалений Верховною Радою 26 січня 2021 року.

Помилковим є уявлення про референдум як всенародне голосування, оскільки голосування є способом, засобом реалізації волевиявлення громадян. Всесоюзний референдум про збереження СРСР – єдиний в історії СРСР референдум, що відбувся 17 березня 1991 року. Одночасно з цим референдумом в Україні за наполяганням Народного Руху України було проведене республіканське консультативне опитування: «чи згодні ви, що Україна має бути у складі Союзу Радянських

суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України». Позитивно на нього відповіло більше 80 % опитаних.

1 грудня 1991 року відбувся всеукраїнський референдум щодо незалежності України. Бюлетень референдуму містив текст Акта проголошення незалежності України, ухваленого Верховною Радою 24 серпня 1991 року. Український народ підтвердив прагнення жити в незалежній державі – 90,32% учасників референдуму відповіло: «Так, підтверджую».

Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»[1] не містив механізмів, що забезпечують обов'язкову імплементацію результатів референдуму. Свідченням цього є всеукраїнський референдум 2000 року. Всі чотири питання, що були винесені на народне волевиявлення, здобули переконливу підтримку громадян[2]: 81,68 % голосів – за необхідність формування двопалатного парламенту; 84,69 % – за необхідність розширення підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України; 89,00 % – за необхідність обмеження депутатської недоторканності; 89,91 % – за необхідність зменшення загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300. Незважаючи на те, що, відповідно до статті 41 Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», рішення вважається ухваленим громадянами, якщо за нього було подано більшість голосів громадян від числа тих, хто взяв участь у референдумі, парламент не вніс відповідних змін до Конституції України. Серед причин, що унеможливили імплементацію результатів цього референдуму, слід виокремити як нечіткість процедури набуття чинності рішень, схвалених всеукраїнським референдумом, так і те, що референдум проводився в період загострення політичного протистояння між Главою держави і парламентом.

Прийняття Закону України «Про всеукраїнський референдум»[3] не вирішило більшість проблем реалізації конституційного права

[1] Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 33. Ст. 443.

[2] Повідомлення центральної виборчої комісії про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року. URL: http://www.cvk.gov.ua/ows-doc/doc-ref/rez.htm

[3] Про всеукраїнський референдум: Закон України від 3 листопада 2013 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5475-17 (визнано неконституційним згідно з рішенням Конституційного Суду від 26.04.2018).

народу на волевиявлення через всеукраїнський референдум. А Конституційний Суд України визнав Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475–VI зі змінами неконституційним.

fl. Референдум як політико-правовий інститут

Дж. Локк ще в XVII ст. (раніше Гегеля), розбираючись в доленосних заворушеннях, що відбулися в Англії того часу, прийшов до висновку про те, що не держава, а громадянське суспільство є джерелом влади. У схемі суспільного устрою Дж. Локка у пріоритеті громадянське суспільство, а не держава. Держава є інститутом громадянського суспільства. Громадянське суспільство як єдине джерело влади засновує державу, наділяє її повноваженнями і залишає за собою право контролю над тим, наскільки держава (по суті, виконавча влада) здійснює свої функції від імені і в інтересах громадянського суспільства, яке її утворило. Згідно з ученням Дж. Локка «влада законодавця, демократично обрана народом, не може виходити за межі мандата, отриманого ним від народу». [1] Представницька демократія неповна, незавершена і завжди потребує підтвердження владного мандата. З цієї точки зору опитування, референдуми та інші форми прямого волевиявлення народу є абсолютно необхідними умовами, які доповнюють законодавчу владу і одночасно надають їй легітимного характеру.

Протилежної точки зору притримувався Ж.-Ж. Руссо, який виступав за пріоритетність законодавчої влади, оскільки громадяни за умовами «соціального контракту» передали державній владі право вирішувати важливі суспільні справи і тому повинні повністю покладатися на законодавців. Відповідно до цього підходу пряма демократія відноситься до ранньої додержавної історії.

Вирішальною умовою для забезпечення демократичного розвитку суспільства є ефективний соціальний контроль над діяльністю

[1] История политических и правовых учений: учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. 3-е изд., стереотип. М.: Норма, 2001. С. 456.

влади. Ефективна діяльність інститутів громадянського суспільства неможлива без демократичної, правової держави. У країнах західної демократії застосовується широкий спектр форм, методів, прийомів і засобів соціального контролю за діяльністю інститутів влади. Однією з таких форм є інститут референдуму (всенародного голосування). Інститут референдуму є найбільш поширеною формою безпосереднього народовладдя після виборів.

Витоки референдумного права лежать в первісному суспільстві, а прообразом референдуму можна вважати збори дорослих членів спільноти того далекого періоду: у них більш-менш подібна мета – сформулювати, а в деяких випадках і сформувати загальну волю, переконатися в достатній мірі згоди членів спільноти з того чи іншого життєво важливого питання. Збігаються і методи, з допомогою яких прихильники домінуючої точки зору намагаються схилити до неї тих, хто сумнівається і незгодних (роз'яснення, переконання, психічний примус тощо). Древнє народне правління виробило досконалі механізми досягнення згоди між повноправними членами спільноти, учасниками народних зборів.

Референдум як політико-правовий інститут займає особливе місце в системі сучасної демократії. Хоча референдум істотно відрізняється від форм виявлення загальної згоди в стародавньому суспільстві, його можна назвати їх історичним наступником. Референдум з самого початку виникає як електоральний інститут; він передбачає формальне голосування, а також індивідуальний вибір передбачуваних рішень і позицій. Первинною метою референдумів – імперативних і консультативних, конституційних і законодавчих, обов'язкових і факультативних – є прийняття державних рішень на основі єдності думок громадян в умовах, коли інші форми прямої демократії застосовуються обмежено або не дають належного результату.

Основна відмінність процедури виборів від процедури референдуму полягає в об'єкті волевиявлення виборців. При референдумі об'єктом волевиявлення є не людина (кандидат), а певне питання, з якого проводиться референдум, – закон, законопроєкт, конституція, поправка до конституції, будь-яка проблема, що стосується міжнародного статусу країни, внутрішньополітична проблема. Результати

референдуму можуть бути визначені тільки на основі принципів мажоритаризму (простої більшості).

У своєму класичному вигляді інститут референдуму виник в рамках політико-юридичних відносин між законодавчою владою (парламентом) і виборчим корпусом країни (електоратом). Тому ініціаторами референдуму можуть бути як парламент, так і виборчий корпус, який діє у вигляді народної ініціативи.

У XX сторіччі ця модель зазнала певної еволюції: інститут референдуму вийшов за рамки відносин парламенту з електоратом, він поступово перетворювався в інструмент організації зв'язків держави з громадянським суспільством, що знаходиться в рамках не тільки законодавчої, але й виконавчої влади або президента. Парламент у багатьох країнах втратив монополію на ініціювання та призначення референдуму, скоротилося число законодавчих референдумів, а в деяких країнах референдуми такого виду взагалі не призначаються.

У сучасному світі є демократичні держави, в яких інститут референдуму на загальнонаціональному рівні ніколи не був передбачений. Так, загальнонаціональні референдуми не передбачені законодавством Нідерландів, Ізраїлю, США. Вважається, що закріплення в установчих актах права громадян на участь у загальнодержавному референдумі є однією з найсерйозніших проблем, оскільки вирішення питань загальнодержавної значущості вимагає великого професіоналізму, в більшій мірі залежить від доступу до спеціальної інформації.

У політичній і державно-правової теорії та практиці референдум трактується по-різному. Нерідко він ототожнювався зі всенародним опитуванням та плебісцитом і використовувався для утвердження того чи іншого державного рішення шляхом народного голосуван- ня. Сутність юридичного поняття – волевиявлення народу, як прояв його суверенності, несе за собою обов'язкову імперативність прийня- тих ним рішень. Імперативність рішень, прийнятих на референдумі, характерна для референдумів у Швейцарії. Згідно демократичної доктрини, ухвалене на референдумі рішення набуває остаточний і обов'язковий характер.

Енциклопедичні словники описують плебісцит і референдум як правові форми народного голосування, причому більшість із них

вказують на те, що плебісцит проводиться при визначенні державної приналежності будь-якої території, тобто використовується в міжнародному праві. Деякі енциклопедії та словники плебісцит і референдум ототожнюють як один інститут. Інші – плебісцит і референдум представляють як два самостійних інститути права: плебісцит – міжнародного, референдум – державного. [1] І у плебісциту, і у референдуму може бути міжнародно-правовий аспект, але він не є обов'язковим, а факт його наявності недостатній для обґрунтування віднесення даного інституту до міжнародного права. [2] Відсутність в українському законодавстві терміна «плебісцит» дозволяє стверджувати, що існуюча різниця між поняттям референдуму і плебісциту не достатня для визнання їх неоднорідними.

Аналізуючи результати народних голосувань, проведених у Франції в 60-і роки, Жак Дюкло визначає їх як «референдуми плебісцитного характеру». [3]

Плебісцит можна вважати різновидом референдуму, який застосовується для легітимізації того чи іншого державного лідера або дій органів влади. *Плебісцит* – голосування, що проводиться для виявлення думки виборців з важливих питань державного значення з метою прийняття відповідними органами державної влади раціональних рішень на основі врахування інтересів виборців. За своєю процедурою плебісцит нічим не відрізняється від референдуму.

Головна ознака, яка відрізняє референдум від близьких за змістом інститутів державного права, – імперативний характер рішень, прийнятих на референдумі. За правовими наслідками виділяють два види референдумів: *імперативні і консультативні.* Незважаючи на формально необов'язковий характер, консультативний референдум має морально зобов'язуючу силу. Влада в демократичній державі зазвичай зважає на думку виборців, виражену на референдумі.

До консультативного референдуму зазвичай вдаються, якщо для прийняття значущих рішень недостатньо рішення державного органу і потрібно його схвалення громадянами. Яскравим прикладом є

[1] Волова Л.И. Плебисцит в международном праве. М. Юрист, 1972. С. 53.

[2] Комарова В.В. Референдум в системе народовластия в Российской Федерации. М.: Манускрипт, 1995. С. 15.

[3] Дюкло Ж. Будущее демократии. 1963. С. 162.

консультативний референдум, що відбувся 23 червня 2016 року у Великій Британії, на який було винесено питання: «Чи потрібно Сполученому Королівству залишитися членом Європейського Союзу або покинути Європейський Союз?» За припинення членства Сполученого Королівства в ЄС проголосували 52% британців (17,41 млн чоловік), проти – 48% (16,14 млн чоловік). Незважаючи на своє позитивне ставлення до євроінтеграції, офіційна влада Великобританії погодилася з думкою більшості. З 1 січня 2020 року Велика Британія вийшла з ЄС.

Заслуговує на увагу класифікація референдумів за часом їх проведення. Розрізняють референдуми, які передують прийняттю закону або проводяться після його ухвалення. Перші за правовими наслідками є *консультативними*, другі – *легітимаційні (стверджуючі) або скасовувальні*. Варто відзначити, що більшість референдумів, передбачених в установчих актах різних країн, носять характер легітимаційних. Наприклад, стаття 75 Конституції Італії допускає проведення референдуму тільки для вирішення питання про повне або часткове скасування закону або нормативного акта, що має силу закону.

Наступною підставою для класифікації референдумів є ініціатори. Аналіз законодавства і практики застосування референдумів у сучасному світі дозволяє зробити висновок про те, що найчастіше ініціаторами проведених референдумів є глава держави або парламент, які є суб'єктами призначення референдуму. Крім них, суб'єктами ініціювання референдумів можуть бути уряд, групи депутатів парламенту, регіональні органи влади, групи виборців.

Державні органи вдаються до референдуму для вирішення конфліктів між ними; для прийняття державних рішень, що вимагають обов'язкового референдуму; для надання авторитету своїм рішенням. Право ініціативи груп депутатів парламенту дає можливість опозиційним партіям звернутися до народу для розв'язання суперечки з правлячими партіями. Право ініціювання референдуму за народною ініціативою надає групі виборців можливість реалізувати свій політичний інтерес всупереч висловленому або мовчазному опору державних інститутів, надавши йому силу інтересу загальнонаціонального.

Досвід проведення референдумів в нашій країні і за кордоном виявив не тільки їхні переваги, але і недоліки. Головний з них – запрограмованість можливих відповідей. Учасник референдуму може або погодитися із запропонованим рішенням, відповівши «так», або відхилити його, сказавши «ні». Громадянин не може в ході референдуму запропонувати інше рішення, яке видається йому оптимальним, або зумовити свою відповідь будь-якими застереженнями. Тим часом саме активності в вираженні своїх потреб, інтересів і оригінальних точок зору на проблему чекає законодавець від населення в результаті всенародного обговорення. У цьому полягає головна суспільна цінність останнього.

Інститут референдуму забезпечує найвищу ступінь легітимності політичних рішень. Пряме голосування гарантує збереження суверенітету народу у найважливіших сферах політичного життя. Можливість проведення референдуму дисциплінує законодавчий орган, заставляє його діяти відповідальніше. Якщо в законодавстві передбачений і ретельно опрацьований механізм проведення всенародного голосування, то представницький орган змушений враховувати інтереси народу при ухваленні рішень. При іншому підході у народу є реальна можливість здійснення «прямого правління». Пряме голосування на референдумі наближує політичне рішення до народу. Воля народу, виражена без посередництва (без партій і представницьких установ), – найбільш адекватна потребам і бажанням народу.

Незважаючи на очевидні переваги, інститут референдуму має і негативні аспекти. Пряма законотворчість послаблює представницький орган і, отже, державу як інститут, роблячи участь законодавців в ухваленні рішень менш відповідальною. За наявності закріпленої законом можливості проведення всенародного референдуму у членів представницького органу виникає спокуса передати виборцям прийняття найбільш відповідальних рішень. Такий підхід не завжди правильний, оскільки для ухвалення правильного рішення необхідний доступ до інформації, закритої для рядового виборця.

До недоліків інституту референдуму можна віднести неможливість забезпечення однакової достовірності різних референдумів. Достовірність референдуму висока у випадках, коли громадянам пропонується висловити свою думку з одного конкретного питання або вибрати одну з кількох відповідей, наприклад, чи потрібно скасувати

повністю смертну кару. Значно нижча достовірність референдумів, коли опитування населення проводиться з абстрактних політичних або організаційних питань, наприклад, про компетенцію того чи іншого державного органу і т. п.

Проведені за кордоном соціологічні дослідження свідчать, що число голосуючих різко зростає в тих випадках, коли виноситься на референдум питання, яке в тій чи іншій мірі зачіпає особисто громадянина або несе йому безпосередню вигоду (або збиток). Виявлено в ході соціологічних досліджень і коло проблем, особливо чутливих до впливу пропаганди. До них відносяться всі абстрактні опитування, перш за все референдуми про реформу конституції.

Юридична сила рішення, прийнятого на референдумі, пов'язана, по-перше, з тим, що референдум є вищим безпосереднім виражен- ням влади народу. Внаслідок цього рішення референдуму – загальнообов'язкові, не потребують додаткового затвердження, можуть бути скасовані або змінені не інакше як шляхом прийняття рішення на новому референдумі. Юридична сила рішення референдуму залежить від виду закону, питання про який винесено на референдум, від положення цього закону в ієрархії нормативно-правових актів. Так, рішення, прийняті на місцевому референдумі, можуть бути скасовані або змінені внаслідок визнання їх недійсними у судовому порядку.

В основі інституту референдуму лежать політичні права і свободи людини і громадянина. Проведення референдуму передбачає реалізацію цілого комплексу конституційних прав і свобод. А отже, інститут референдуму можна визначити як сукупність правових норм, що регулюють відносини в зв'язку з призначенням, проведенням і визначенням результатів референдуму. Правове регулювання цього інституту випливає з конституційного права громадян на участь у референдумі, яке закріплене в ст. 69 Конституції України (КУ) в такій формі: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії». «Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення» (стаття 71 КУ).

Загальне виборче право і право на участь у референдумі – це самостійні, але взаємопов'язані конституційні права. Загальне виборче право включає активний і пасивний елементи – право обирати і бути обраними, а право на участь у референдумі носить цілком активний характер. Що стосується активного виборчого права і права брати участь у референдумі, то юридично (за характером правомочності, типу гарантій, форм захисту і т. д.) вони тотожні: суб'єкт активного виборчого права є водночас суб'єктом права на участь в референдумі, і в обох випадках здійснюється пряме волевиявлення шляхом таємного голосування, діє принцип «один виборець – один голос», не допускаються будь-які спеціальні вікові, статеві або інші обмеження, крім тих, які встановлені як для виборців, так і для учасників референдуму. Право на участь у референдумі, як і активне виборче право, є рівним і прямим для всіх громадян. Громадянин держави бере участь у референдумі на основі принципу свободи та добровільності.

Законодавство про референдум займає особливе місце в системі виборчого права і являє собою сукупність законодавчих актів, що встановлюють право громадян на участь у референдумі і регулюють порядок його здійснення. Втілюючи приписи Конституції України щодо законодавчого регулювання, Верховна Рада України має дотримуватись міжнародних стандартів проведення референдумів, зокрема, позиції Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії). У Висновку, ухваленому Венеціанською Комісією від 11 липня 2001 року № 190/2002 «Керівні принципи референдумів на національному рівні» зазначено: «Застосування референдумів повинно бути підпорядковане юридичній системі в цілому, а особливо нормам, які регулюють перегляд Конституції. Зокрема, референдум не може бути проведений, якщо Конституція не передбачає його, наприклад, коли конституційна реформа є предметом виключної юрисдикції парламенту».

Основоположна роль у механізмі правового регулювання правовідносин, пов'язаних з референдумом, надається конституційним нормам. Положення ст. 5 КУ визначають: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого са-

моврядування». «Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами». Народ, маючи суверенну прерогативу щодо здійснення установчої влади, здійснює її у порядку, визначеному Конституцією України. Будучи результатом здійснення установчої влади народу, Основний закон визначає процедурні межі здійснення влади самим народом, визначаючи порядок внесення змін до Основного Закону України, установленого нормами розділу XIII «Внесення змін до КУ. Відповідно до ч. 2 ст. 151 КУ: «Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою».

Інститут референдуму сьогодні адекватним чином вписується в систему виборчого законодавства як самостійний інститут конституційного права, який надзвичайно активно розвивається.

Законодавство про референдум слід відрізняти від законодавства про вибори. Вибори і референдум об'єднують ряд загальних інститутів і процедур, а також подібний організаційний механізм їх проведення, основу якого становить система колегіальних органів: виборчих комісій – комісій референдуму. У цих двох інститутів виборчого законодавства є і загальні нормативні джерела, найважливіший з яких – Виборчий кодекс України і Закон України ««Про народовладдя через всеукраїнський референдум».

Однак, порядок підготовки і проведення референдумів відрізняється від порядку підготовки і проведення виборів, що обумовлено принциповими особливостями цих самостійних інститутів безпосередньої демократії, які мають різне соціальне значення.

Конституція України є основним джерелом законодавства про референдум. Її роль визначається таким:

1. У Конституції дається політико-правова характеристика інституту референдуму: «Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії».

2. У Конституції встановлюється конституційне право громадян України брати участь у референдумі.
3. На конституційному рівні забезпечено загальні гарантії прав громадян на призначення референдуму.

До нормативно-правових гарантій виборчих прав громадян належить система конституційних та законодавчих норм, які визначають та закріплюють загальні принципи функціонування інститутів прямого народовладдя, коло суб'єктів здійснення безпосередньої демократії, цілі, яких вона має досягнути.

Приписи конституційно-правових норм охоплюють всі стадії виборчого процесу, впливають на всіх його суб'єктів та учасників. Відповідно до ст. 71 Конституції України, вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Основна частина нормативно-правових гарантій міститься в нормах законів, які врегульовують проведення референдуму (Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум») і в Законі України «Про Центральну виборчу комісію». *Норми виборчого права врегульовують різні виборчі правовідносини і класифікуються за різними критеріями.*

За цільовим призначенням вони можуть бути поділені на регулятивні та охоронні. У виборчому праві переважна більшість регулятивних норм спрямовані на врегулювання суспільних відносин, які визначають діяльність суб'єктів виборчого процесу. Регулятивні норми визначають правову регламентацію та практичну основу виборчих правовідносин, також умови та порядок призначення референдуму, порядок формування виборчих комісій, утворення виборчих окру- гів, порядок голосування та ін. Охоронні ж норми мають забезпечи- ти примусове виконання визначених в регулятивних нормах вимог при невиконанні їх суб'єктами та учасниками виборчого процесу. Такі примусові дії забезпечуються застосуванням заходів кримінальної, адміністративної та іншого виду відповідальності, розглядом спірних питань виборчими комісіями та судами.

Для сучасного національного виборчого законодавства стає характерним те, що у ньому є *норми-гарантії.* Ці норми посідають самостійне місце в механізмі правового регулювання виборчих правовідносин, пов'язаних із забезпеченням реалізації суб'єктами виборчого процесу своїх прав. Фактично гарантійні норми виконують правозабезпечуючу функцію в механізмі правового регулювання всіх видів виборів. Введення до виборчого права інституту організаційних, інформаційних і процесуальних гарантій реалізації та захисту суб'єктивного політичного права громадян – якісно новий крок на шляху розвитку сучасного виборчого права.

Залежно від ролі в механізмі правового регулювання виборів, виборчі правові норми поділяються на матеріальні та процесуальні. Матеріальні норми виборчого права визначають зміст діяльності суб'єктів виборчого процесу, їхні права та обов'язки, обсяг та межі реалізації. Процесуальні норми виборчого права врегульовують порядок реалізації виборчих прав та обов'язків, визначають форми та процедури, якими керуються суб'єкти виборчого процесу, визначають послідовність виконання виборчих дій. Вони визначають необхідні умов для реалізації матеріальних норм.

За засобом впливу на поведінку суб'єктів виборчого процесу норми виборчого права можна поділити на зобов'язуючі, забороняючі та уповноважуючі. Названі групи норм є нормами-гарантіями реалізації виборчих прав та обов'язків. До нормативно-правових гарантій також належать норми, які передбачають юридичну відповідальність за порушення норм виборчого законодавства в разі порушення їх суб'єктами та учасниками виборчого процесу.

Юридичну відповідальність суб'єктів виборчого процесу залежно від того, якими нормативно-правовими актами вони передбачені, можна поділити на такі види: кримінально-правова, адміністративно-правова, цивільно-правова. Отже, конкретна галузь права передбачає вид та міру юридичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу за порушення ними виборчого законодавства.

Джерелами законодавства про референдум є законодавчі акти, що встановлюють право громадян на участь у референдумі і регулюють порядок його здійснення. Метою референдуму є реалізація права громадян на участь в управлінні справами держави або здійсненні місцевого самоврядування шляхом безпосереднього прийняття владних рішень.

Процедура проведення референдуму включає кілька стадій і етапів:

1) підготовка референдуму: народна ініціатива (ініціатива інших суб'єктів, наділених правом ініціювати проведення референдуму); формування і витрачання коштів фонду для участі в референдумі; інформування громадян; агітація з питань референдуму; обговорення питання (законопроєкту), що виноситься на референдум;
2) проведення референдуму: реєстрація ініціативної групи референдуму; призначення референдуму; формування комісій референдуму; організація референдуму; голосування на референдумі; встановлення результатів голосування на референдумі; підведення і опублікування підсумків голосування на референдумі;
3) реалізація прийнятого на референдумі рішення: вступ в силу рішення, прийнятого на референдумі; прийняття правового акта органами влади, якщо відповідно до прийнятого на референдумі рішення прийняття такого акта обов'язкове.

На стадіях і етапах проведення референдуму реалізуються наступні групи прав:

1) право громадян при висуванні ініціативи проведення референдуму і його реалізації;
2) права, пов'язані з участю в референдумі (право громадян на участь у формуванні та діяльності комісій референдуму, право громадян у сфері інформаційного забезпечення референдуму, право громадян у сфері фінансування референдуму; право громадян на голосування на референдумі);
3) права, пов'язані з реалізацією прийнятого на референдумі рішення.

Та обставина, що ці етапи не закріплені чинним вітчизняним законодавством, не означає їх відсутності в змісті даного правового інституту. Як самостійної групи прав, що реалізуються на будь-якій стадії референдуму, можна виділяти право на захист порушених або

оспорюваних прав громадян, пов'язаних із висуненням ініціативи проведення референдуму і участю в референдумі. Права, що включаються до цієї групи, у зміст права на референдум не входять.

Будучи самостійною формою реалізації права громадян на участь в управлінні державою і здійсненні місцевого самоврядування, референдум може бути призначений як з ініціативи представників громадян (органів державної влади і місцевого самоврядування, виборних посадових осіб), так і за ініціативою самих громадян, вираженою в установленому порядку.

Очевидно, що дії громадян з висунення ініціативи проведення референдуму, вчинені до реєстрації ініціативної групи, також є реалізацією права громадян на референдум, однак до встановленого законом часу початку кампанії референдуму ці права не можуть бути охарактеризовані як пов'язані з участю в референдумі. Ця сукупність прав характеризує тільки петиційні референдуми. При обов'язковому референдумі процедура висунення ініціативи його проведення відсутня.

3. Особливості законодавчого врегулювання референдуму

В об'єктивному сенсі референдум необхідно розглядати як: а) основне право народу, б) конституційно-правову форму безпосереднього правління народу і в) як одну зі складових конституційного правопорядку. Визнання цих обставин породжує конкретні юридичні наслідки. Вони полягають у тому, що, з одного боку, народ вправі вимагати від держави заходів щодо створення умов реалізації права на референдум, а, з іншого боку, на державу покладається обов'язок забезпечити врегулювання права народу на референдум, його охорону і захист.

У суб'єктивному сенсі референдум належить розглядати як систему юридичних гарантій права кожного правосуб'єктного громадянина на участь у референдумі – ініціювання, підготовку, голосування та інші дії, пов'язані з його проведенням. Право на участь у референдумі є одна з наданих Конституцією України суб'єктивних можливостей

громадян в управлінні справами держави. Ця конституційна можливість, як суб'єктивне право, обмежує державну владу і зобов'язує її.

Поряд із безпосередньою актуалізацією конституційних положень законодавець регулює об'єктно-предметну сферу референдуму, визначає спеціальну мету і основи участі громадян України в голосуванні.

Предмет референдуму. При визначенні предмета будь-якого референдуму необхідно виходити з того, що на референдум можуть бути винесені тільки ті питання, які перебувають у віданні України (всеукраїнський референдум) або місцевої влади (для місцевого референдуму).

Народовладдя (або суверенітет народу) трансформується в право народу тільки у випадку свого конституційно-правового оформлення. До конституційно-правового закріплення суверенітет народу, як вираз його верховної волі, поширюється на всі сфери життєдіяльності суспільства. У результаті конституційно-правового закріплення обсяг і зміст даної сфери визначається самим сувереном у тій мірі і в тих межах, у яких це передбачено Конституцією як актом вищої юридичної сили.

Окремі питання суспільного значення, які охоплюються сферою політичного життя, не пов'язані безпосередньо з веденням державних справ. До них належать, наприклад, питання громадянського суспільства, віднесені до недержавної сфери суспільного життя: політичні партії, громадські об'єднання громадян, публічно-масові заходи. Водночас в широкому політичному контексті громадянське суспільство, пов'язане з державною владою і її інститутами, впливає на державні рішення. Тому питання взаємодії держави і громадянського суспільства можуть виноситися на референдум. За змістом Конституції України рішення зазначених проблем безпосередньо народом є основний спосіб народоправства.

Метою референдуму є прийняття рішень. Ці рішення слід розглядати як конституційно-правову форму безпосереднього вираження загальної волі народу. Рішення референдуму мають основні ознаки юридичного акта: виходять безпосередньо від народу як суб'єкта влади і суб'єкта правотворчої діяльності, регулюють суспільні відносини, приймаються в установленому порядку, мають вищу юридичну силу в

системі правових актів органів влади, можуть бути скасовані або змінені шляхом прийняття іншого рішення на референдумі, якщо інше не передбачено в самому рішенні.

Рішення референдуму виражають загальну волю і загальні інтереси народу і є похідними суб'єктивних колективних намірів учасників референдуму. Учасники референдуму – громадяни, яким право участі в референдумі надано законами, виступають у процесі голосування як колективний суб'єкт правовстановлюючої діяльності. Основним завданням цієї діяльності громадян (учасників референдуму) є адекватне оформлення в актах референдуму загальної волі і спільних інтересів багатонаціонального народу України.

Загальна воля визначається в літературі як результат узгодження, поєднання приватних або специфічних інтересів. І. Кант вважав: «... загальна воля народу є не тільки узгоджена, але й об'єднана воля всіх в тому сенсі, що кожен по відношенню до всіх і всі щодо кожного приймають одні і ті ж рішення. Отже, тільки об'єднана спільна воля народу може бути законодавчою». [1] Загальна воля не тотожна поєднанню (сукупної) волі приватних осіб. На цю обставину звертав увагу Ж. Ж. Руссо: «Загальна воля незмінно спрямована прямо до однієї мети і прагне завжди до користі суспільства, але з цього не випливає, що рішення народу має завжди такий же вірний напрям. Люди завжди прагнуть до свого блага, але не завжди бачать, в чім воно. Народ не підкупиш, але часто його обманюють і притому лише тоді, коли здається, що він бажає поганого». [2]

Рішення з питань референдуму приймаються шляхом голосування учасників референдуму. Учасники референдуму – це ті особи, які володіють суб'єктивним правом голосу. Згідно зі статтями 5–13 Закону про референдум, *громадяни України беруть участь у голосуванні на референдумі на основі принципів:*

1) загального права голосу;
2) рівного права голосу;
3) прямого волевиявлення;
4) вільної участі у всеукраїнському референдумі;

[1] Кант И. Сочинения: в 8 т. М.: ЧОРО, 1994. Т. 6. 613 с.
[2] Руссо Ж. Ж. Трактаты. М.: Наука, 1969. 709 с.

5) добровільної участі у всеукраїнському референдумі;
6) таємного голосування;
7) особистого голосування;
8) однократного голосування;
9) публічності та відкритості процесу всеукраїнського референдуму.

Виходячи з вчення про конституційний лад і його основи, законодавчо визначені принципи референдуму включаються у сферу більш загальних вимог – вимог демократичної правової держави і основного правопорядку з організації і проведення референдуму (референдумного процесу) відповідно. Принципи загальної і рівної участі громадян у референдумі, на відміну від принципів прямого і таємного голосування, застосовуються не тільки на стадії голосування, а й на всіх інших стадіях референдумного процесу.

Принципи загальної і рівної участі в референдумі забезпечують регулювання статусу учасників референдуму (громадян України), а також інших суб'єктів референдумного процесу – комісій референдуму, ініціативної групи, органів громадських об'єднань та ін.

Системний зв'язок принципів референдуму визначається тим, що застосування одного принципу повинно посилювати дію іншого (інших) принципів. І навпаки, обмеження дії того чи іншого принципу негативного позначається на дії інших принципів. У системній єдності принципи референдуму, як і принципи виборчого права (процесу), знаходяться в ієрархічному зв'язку. У цьому сенсі універсальним є принцип рівного права громадян на участь у референдумі, який є різновидом конституційно-правового принципу рівності кожного у своїй гідності та правах і видом загальноправового (родового) принципу формальної рівності.

Принцип рівного права на участь у референдумі означає рівне волевиявлення громадян – учасників референдуму при голосуванні і рівне право громадян на участь в інших діях з підготовки та проведення референдуму. Рівне право громадян на участь у референдумі визначається як рівність підстав участі громадян у референдумі і виражається в однаковій кількості голосів учасників (один учасник – один голос), яке забезпечується однаковою вагою всіх голосів.

Участь громадян в інших діях з підготовки та проведення референдуму на рівних підставах виражається у встановленні рівного порядку і рівності процедур здійснення дій на всіх стадіях референдумного процесу, що забезпечується рівністю прав учасників референдуму (громадян України) і інших суб'єктів – комісій референдуму, органів громадських об'єднань, членів ініціативної групи, спостерігачів.

Поряд із принципом рівного права громадян на участь у референдумі розглядається рівність статусів суб'єктів референдумного процесу (громадян, комісій референдуму, органів громадських об'єднань відповідно). Рівність статусів визначається рівним правовим становищем (прав і обов'язків), рівністю підстав залучення до відповідальності, загальної політичної правосуб'єктності.

Беручи до уваги, що у правозастосовній та судовій практиці поняття «референдум» використовується як у вузькому (волевиявлення при голосуванні), так і в широкому (референдумний процес) значенні, слід підкреслити, що законодавча дефініція принципу рівного права громадян на участь у референдумі, як участь у референдумі на рівних підставах, виходить з рівного права громадян на участь у всьому референдумному процесі на всіх його стадіях, а не тільки в голосуванні.

Кінцевою метою дій, пов'язаних з організацією та підготовкою референдуму, є проведення голосування. Треба розрізняти основні права громадян – право на участь в голосуванні і додаткові права громадян – право на вчинення інших дій в організації і підготовці референдуму. Тому вищенаведена законодавча дефініція встановлює рівність як основних прав (право на голосування), так і додаткових (право на вчинення інших референдумних дій), а також рівність можливостей їх реалізації на всіх стадіях референдумного процесу.

Основні і додаткові права учасників референдуму (громадян України), інших суб'єктів референдумного процесу характеризуються системною єдністю. Недотримання рівності додаткових прав веде до обмеження основних прав. Рівне право на участь у референдумі забезпечується, насамперед, встановленням рівного порядку його реалізації і захисту. Рівність гарантується однаковим правовим регулюванням основних референдумних відносин. Цю функцію виконує Закон про референдум.

Законодавцем не визнається, що принцип рівного права громадян на участь у референдумі означає наділення громадян політичною правосуб'єктністю. Остання включається в сферу дії принципу загального права на участь у референдумі. Законодавцем визнається, що принцип рівного права на участь у референдумі встановлює тільки рівність прав громадян. Рівність інших суб'єктів референдумного процесу є додатковою (забезпечувальною). Ця рівність не обумовлена принципом рівності прав громадян і регулюється відповідно до принципу рівності громадських об'єднань.

Слід виділити три специфічні риси принципу рівного права громадян на участь у референдумі (референдумному процесі):

1. Цей принцип встановлюється конституційним правом України відповідно до основоположних міжнародних правових актів як обов'язкова вимога основного правопорядку проведення референдуму.

2. Принцип рівного права громадян на участь у референдумі є різновидом галузевого конституційного принципу рівності кожного у своїй гідності і правах, висхідного з загально-правового принципу формальної рівності. Цей родовий зв'язок обумовлює ключове положення цього принципу в системі інших принципів референдумного процесу; тому положення принципу рівного права громадян на участь у референдумі безпосередньо пов'язані з положеннями інших принципів проведення референдуму (наприклад, загальне право на участь у референдумі).

У зазначеному сенсі принцип загального права на участь у референдумі є конкретизуючим. Кожний із приписів принципу загальності прав громадян на референдум зумовлює визнання їх рівності в праві на референдум. Так, положення принципу загальності, який полягає у тому, що громадяни України мають право брати участь у референдумі незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, міс- ця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань та інших обставин, є основою принципу рівного права громадян на участь у референдумі як спеціального принципу в співвідношенні з загально-конституційним принципом рівності особистості в своїй гідності і правах.

Принцип особистого голосування конкретизує принцип рівності. Відповідно до принципу особистого голосування, забороняється голосування батьків за своїх дітей, а також голосування по довіреності. Ця вимога виключає «подвійне голосування» і тому закріплюється одна з гарантій рівності голосів громадян у голосуванні з питань референдуму.

3. Принцип рівного права громадян на участь у референдумі в матеріальному сенсі (наприклад, рівну кількість голосів) забезпечується процесуальними гарантіями – встановленням порядку і процедур реалізації права кожного учасника брати участь у голосуванні і недопущення подвійного голосування. З цією метою закріплюється особливий порядок складання списків учасників референдуму, формування дільничних виборчих комісій референдуму, роботи комісій референдуму та ін.

Основні конституційно-правові положення конкретизуються в залежності від видів референдумів. Виходячи з принципу поділу державної влади по вертикалі на державну і регіональну, законодавець встановлює два види референдумів: а) всеукраїнський і б) місцевий. Як види родового поняття, названі субінститути володіють основними загальними рисами, розглянутими вище, а також специфічними особливостями.

Процедура референдуму повинна забезпечувати можливість широким народним масам брати активну участь на всіх стадіях підготовки та проведення референдуму, у тому числі і в ході винесення на референдум найбільш значущих питань державного та суспільного життя. Доцільність винесення питання на референдум можна з'ясувати при попередньому опитуванні і попередньому обговоренні широкою громадськістю таких питань (проєктів рішень).

Попереднє виявлення ставлення населення до винесених питань (опитування) і загальне розуміння суті поставленого питання (обговорення) є необхідною умовою формування і вираження загаль- ної волі народу в його рішеннях. Після попереднього опитування та подальшого обговорення питань референдуму не менше ніж у двох третинах областей України, повинні починатися передбачені законом процедури внесення питань на референдум.

Обмеження державою права участі громадян у референдумі заборонено. Одночасно надане Конституцією України право на участь у референдумі дає можливість його захисту від неправомірного обмеження. Виходячи з цього, державні органи і посадові особи зобов'язані вживати заходів щодо захисту статусу громадянина і як особи, що є носієм суб'єктивного конституційного права, і як особи, що реалізує це право.

Конституювавши основне право на референдум, народ офіційно закріплює свій статус абсолютного суб'єкта установчої влади і єдиного її суверенного носія. Народ (суверен), здійснюючи установчу владу, може передати окремі владні функції і повноваження конституційно визначеним особам, у тому числі щодо здійснення або скасування основного установчого акта (Конституції). Однак, внаслідок такого делегування повноважень суверен не перестає бути засновником і не втрачає своєї установчої влади. Уповноважена влада діє від імені (або ім'ям) народу в межах і порядку, встановленому самим народом. Ця влада не є установчою (навіть вторинною), однак вона безпосередньо здійснює відповідні повноваження. Визнання деякими вченими «вторинної» установчої влади загрожує порушенням Конституції. Так, нерідко орган державної влади наділяється повноваженнями установчої влади не безпосередньо засновником, а за замовчуванням. Йдеться про такі повноваження, за якими «первинний» засновник не висловив своєї безпосередньої думки і не прийняв відповідного рішення. Звісно ж, передача установчих повноважень за замовчуванням не може здійснюватися ні парламентським законом, ні актом органу конституційного контролю. В іншому випадку матиме місце привласнення законодавцем і / або контрольною інстанцією статусу засновника, що призведе до порушення Конституції. Оскільки «замовчування» не дає однозначної відповіді на конституційно-правове питання, що виникає, остільки останнє може бути вирішене тільки засновником, яким виступає безпосередньо народ (суверен).

Повноваження установчої влади можуть здійснюватися органом державної влади з волі суверена, якщо це прямо передбачено Конституцією і якщо склад уповноваженого органу в основі визначено самою Конституцією або безпосередньо народом. Це обумовлено тим, що за-

сновник не може передати повноваження щодо здійснення функцій установчої влади конституційно не визначеним особам – суб'єктам права, в тому числі державним органам, статус і склад яких самим засновником не встановлений.

В Україні установчі повноваження – право внесення змін до Конституції передано Верховній Раді України (ст. 154–156 Конституції України). Однак, Законопроєкт про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України (ст. 156 Конституції України).

4. Правові умови ініціювання, призначення і проведення референдуму в Україні

Інститут референдуму в суворій відповідності з його конституційними основами повинен бути врегульований Законом про референдум, яким визначаються вимоги до форми і змісту питань, що виносяться на референдум, до його організації та проведення, однак при цьому законодавець не має права скасувати або применшити право на участь у референдумі, яке належить громадянам, або невідповідно його обмежити.

Референдум, поряд з виборами, є одним із начал народовладдя як невід'ємної складової демократизму, атрибутивним елементом розвиненого громадянського суспільства. Політичне значення референдуму полягає в тому, що з його допомогою громадяни набувають можливість імперативного вирішення певних питань і ефективного впливу на формування політики державних та інших органів влади, а останні в свою чергу – можливість звіряти свої рішення з думкою народу або окремої його частини.

Референдум як інструмент народовладдя характеризується відомими недоліками: обмежує прояв народного суверенітету, підриває основи парламентаризму, виражає спотворену думку виборців та ін. Зазначені недоліки обумовлюють необхідність встановлення правових умов, що обмежують випадки застосування референдуму для вирішення питань суспільного і державного значення. Без використання таких правових механізмів стирається грань між прямою демократією і популізмом, що загрожує дезорганізацією суспільства.

Ухвалюючи Закон про референдум, законодавець вирішує складне юридичне завдання: встановлює правові рамки, які обмежують необґрунтоване застосування інституту референдуму, не спричиняючи ліквідацію правового поля для реалізації права громадян на участь у референдумі. Встановлюючи обмеження, законодавець має враховувати, що референдум відображає загальні тенденції демократизації суспільства.

Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (далі Закон про референдум), ухвалений Верховною Радою 26 січня 2021 року, визначав умови ухвалення публічно-владних рішень на референдумі: обмежує коло питань, які можуть бути винесені на всеукраїнський референдум; встановлює особливий порядок висування ініціативи проведення референдуму; визначає часові рамки для його проведення і можливості повторного винесення на референдум відкинутих пропозицій та ін.

Правові умови, які обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення референдумів, можуть бути такі:

1) обмеження предмета референдуму (встановлення кола питань, які можуть бути винесені на референдум, і вимог до них, а також переліку питань, що не підлягають винесенню на референдум);
2) обмеження відведеного часу ініціювання, призначення і проведення референдумів, в тому числі повторних (встановлення часових періодів, протягом яких застосування референдуму не допускається);
3) встановлення порядку реалізації права громадян на ініціювання референдуму, а також обмеження цього права.

Виявлені обмеження характеризуються такими ознаками:

- виступають важливим елементом інституту референдуму;
- встановлюються законодавством про референдуми;
- виражаються в формі певних вимог, що пред'являються до

питань референдуму, термінів його ініціювання, призначення і проведення, а також порядку реалізації права громадян на ініціювання референдуму;

- мають на меті стримати необґрунтоване використання референдуму (зокрема в популістських цілях).

Виходячи з виявлених ознак, можна визначити правові умови, що обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення референдумів як елемента інституту референдуму, який представляє собою встановлені законодавством про референдуми вимоги, що пред'являються до питань референдуму, термінів його ініціювання, призначення і проведення, а також порядку реалізації права громадян на ініціювання референдуму, що мають на меті стримати необґрунтоване використання референдуму для вирішення питань державного і суспільного значення.

Систематизація правових умов, що обмежують можливість застосування референдумів, дозволяє точніше визначити їх правову природу і особливості. За рівнем проведення референдуму досліджувані умови поділяються на умови, що обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення: всеукраїнського референдуму; місцевого референдуму. Залежно від стадій процесу зазначені умови діляться на ті, що обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення референдумів.

Досліджувані умови також групуються в загальні, властиві для референдумів всіх рівнів, і спеціальні, властиві референдуму конкретного рівня. Спільними обмеженнями предмета референдуму є: вимога на відповідність питань, що виносяться на референдум, Конституції і законодавству країни:

- референдум не може бути використаний в цілях прийняття рішень, що суперечать Конституції України;
- питання референдуму суб'єкта (АР Крим) не повинні суперечити законодавству держави;
- питання місцевого референдуму не повинні суперечити законодавству держави;
- вимога дотримання прав і свобод людини і громадянина та гарантій їх реалізації: питання референдуму не повинні обмежувати або скасовувати загальновизнані права і свободи людини і громадянина, конституційні гарантії реалізації таких прав і свобод;
- вимоги щодо формулювання питання: питання референдуму має бути сформульовано таким чином, щоб виключалася можливість його множинного тлумачення, тобто на питання референдуму можна було б дати тільки однозначну відповідь;
- вимога, що виключає невизначеність правових наслідків прийнятого на референдумі рішення.

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання, визначені п.1 ст. 3, а зміст питань референдуму визначено ст. 19 Закону про референдум. На місцевий референдум виносяться тільки ті питання, що знаходяться у віданні суб'єкта. На всеукраїнський референдум не можуть бути винесені питання, визначені п. 2 ст. 3 Закону про референдум, зокрема щодо законопроєктів з питань податків, бюджету та амністії тощо. Пунктом 5 ст. 19 визначено: «питання загальнодержавного значення – це питання, вирішення якого впливає на долю всього українського народу та має загальносуспільний інтерес».

Спільними для всіх рівнів референдуму обмеженнями щодо часу ініціювання, призначення і проведення референдумів є:

- воєнний або надзвичайний стан, введений на території держави або на території, на якій передбачається проводити референдум, або на частині цієї території, а також період протягом певного часу після їх скасування;
- часовий період, протягом якого не допускається проведення повторного референдуму з того ж питання.

Право громадян на ініціювання референдуму також характеризується певними обмеженнями. Суб'єкти призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму визначені ст. 15, 16 Закону про референдум. Пунктом 2 ст. 16 Закону про референдум визначено умови призначення референдуму: «Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як 3 мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення всеукраїнського референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області».

З числа загальних обмежень слід виділити загальноприйняті цензи. За своєю правовою природою ценз – це встановлені правовими нормами умови допуску людини до реалізації прав на участь у виборах і референдумах. Виходячи з теорії правоздатності, права, у тому числі виборчі, належать людині від народження, але реалізувати їх вона може з набуттям дієздатності, у цьому випадку – електораль- но-правової дієздатності, яка пов'язана з категорією виборчих цензів, різних для активного і пасивного виборчого права. Цензи визначають умови, з наявністю яких закон допускає реалізацію виборчих прав: не мають право голосувати на референдумі, брати участь в діях з підготовки і проведення референдуму громадяни, які не досягли віку 18 років, а також громадяни, визнані судом недієздатними (п.1 ст. 6 Закону про референдум).

Спеціальні обмеження права громадян на ініціювання референдуму встановлені лише щодо всеукраїнського референдуму і пов'язані з певними часовими періодами. Обмеження щодо призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму в разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях визначені ст. 20 Закону про референдум.

Систематизація правових умов, що обмежують можливість ініціювання, призначення і проведення референдумів дозволяє зробити висновок, що чим вищий рівень референдуму, тим жорсткіші обмеження цього інституту встановлюються законодавством, особливо це характерно для референдуму всеукраїнського рівня.

Обмеження предмета референдуму. У науковій та навчальній літературі коло питань, що виносяться на референдум, визначається як предмет референдуму.[1] Аналіз зарубіжного конституційно-правового регулювання предмета референдуму, а також суджень вчених з цієї проблематики дозволяє констатувати наявність двох підходів до визначення його змісту, сприйнятих і українським законодавством.

Суть першого підходу полягає у відсутності будь-яких обмежень предмета референдуму, який передбачає рішення всенародним голосуванням будь-якого суспільно значущого питання. Конституції ряду зарубіжних держав сприйняли такий підхід: згідно зі ст. 3 Конституції Азербайджану [1] «на референдум можуть бути винесені будь-які питання, що зачіпають права та інтереси народу Азербайджану», Конституцією Польщі [2] передбачається винесення на референдум питань, що мають особливе значення для держави (ч. 1 ст. 125).

[1] Конституционное право государств Европы: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / Отв. ред Д. А. Ковачев. М.: Волтерс Клувер. 2005. С. 122; Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник: В 4 т. Т. 1 – 2 / Отв. ред Б. А. Страшун. М.: БЕК, 1995. С. 388.

Такий підхід відображений в законодавстві про референдуми із застереженням – допускається голосування на референдумі з питання, але в рамках конституційно визначених предметів відання: на всеукраїнський референдум можуть виноситися питання, віднесені Конституцією України до відання держави; на референдум суб'єкта (АР Крим) можуть бути винесені тільки питання, що знаходяться у віданні суб'єкта України або в спільному веденні держави і суб'єкта, якщо зазначені питання не врегульовані Конституцією України; на місцевий референдум можуть бути винесені тільки питання місцевого значення.

Представники другого підходу вважають за доцільне законодавче встановлення переліку питань, які обов'язково виносяться на референдум. Так, конституції європейських країн передбачають обов'язкове винесення на референдум головним чином питань про прийняття або перегляд Конституції (її частини) та законодавчих актів (ст. 140 Конституції Швейцарії від 18 квітня 1999р.[3]; ст. 111, 112 Конституції Вірменії[4]). Обов'язковому голосуванню на референдумі найбільш часто підлягають і проблеми вирішення розбіжностей між конституційними органами влади, а також важливі міжнародно-правові питання.

Розглянутий підхід реалізований в положеннях ст. 16, ст. 17 Закону про референдум, які передбачають обов'язкове затвердження всеукраїнським референдумом законопроєкту, який передбачає внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України та Закону про ратифіка-

[1] Конституция Азербайджана (Азербайджанской Республики) от 12 ноября 1995г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864863.htm

[2] Конституция Польши (Республики Польша) от 2 апреля 1997г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864857.htm

[3] Конституция Швейцарии (Швейцарской Конфедерации) от 18 апреля 1999г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864915.htm

[4] Конституция Армении (Республики Армения) от 5 июня 1995г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864869.htm

цію міжнародного договору про зміну території України, ухваленого Верховною Радою України в порядку, встановленому Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України. На відміну від європейських конституційних актів, Конституція України не передбачає обов'язкового винесення на референдум проєкту нової Конституції.

Конституціями більшості держав ставиться вимога до формулювання питань, що виносяться на референдум, суть якого полягає в тому, щоб таке питання припускало однозначну позитивну або негативну відповідь учасника референдуму (ст. 49b Конституції Австрії[1], ст. 115 Конституції Португалії [2]). Аналогічна вимога до формули референдуму встановлена і українським Законом про референдум у ст. 19. Необхідність цієї вимоги обумовлена тим, що за відсутності в законодавстві таких вимог до формули це може призвести до того, що ухвалене на референдумі рішення не відповідатиме істинному волевиявленню громадян.

Найважливішим правовим обмеженням предмета референдуму є закріплення питань, винесення яких на референдум не допускається: як правило такі питання вимагають «або швидкого оперативно- го професійного втручання (застосування збройних сил, введення надзвичайного стану), або спеціалізованого професійного рішення, яке повинно бути розроблено у встановлені конституцією терміни фахівцями відповідної кваліфікації і схвалено вищим представницьким органом державної влади (прийняття бюджету, зміна державних кордонів)». [3] Подібне обмеження предмета референдуму передбачено і українським законодавством; зокрема, згідно з п. 2 ст. 3 Закону про референдум, на всеукраїнський референдум не можуть виноситися питання:

1) що суперечать положенням Конституції України, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;
2) що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;
3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
4) щодо питань податків, бюджету, амністії;
5) віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

[1] Федеральный конституционный закон Австрии от 10 ноября 1920г. *Конституция Австрийской республики*. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864861.htm

[2] Конституция Португалии (Португальской Республики) от 2 апреля 1976г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864859.htm

[3] Конституционное право государств Европы: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / Отв. ред Д. А. Ковачев. М.: Волтерс Клувер, 2005. С. 123–124.

Необхідність подібного обмеження обумовлена тим, що кожна форма безпосередньої демократії має власне призначення в систе- мі народовладдя, і реалізація однієї з них не повинна перешкоджа- ти здійсненню інших, необґрунтовано заміщати їх. Референдум не може бути спрямований на заперечення законних, вільних виборів, що відбулися, оскільки фактично це призводило б до перегляду їх підсумків.

Беручи до уваги той факт, що чинною Конституцією України і законодавством можливість відкликання депутатів не передбачаєть- ся, натомість введена пропорційна система їх обрання, яка виключає можливість відкликання парламентаріїв, стає очевидним, що на рівні законодавчої влади відсутня конституційно-правова відповідальність посадових осіб. При розгляді даного обмеження предмета референдуму важливо відзначити, що конституції окремих європейських держав і держав-учасниць СНД передбачають можливість винесення на референдум питань про довіру органу державної влади або посадовій особі, хоча подібні питання як предмет референдуму являють собою швидше виняток, ніж правило. Так, конституціями Австрії (абз. 6 ст. 6), Ісландії [1] (ст. 11), Молдавії [2] (ст.89) передбачається можливість відсторонення глави держави від посади на підставі народного голосування;

[1] Конституция Исландии (Республики Исландия) от 17 июня 1944г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864827.htm

[2] Конституция Молдавии (Республики Молдова) от 29 июля 1994г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864849.htm

ст. 64 Конституції Туркменістану [1] закріплює, що Меджліс (парламент) може бути достроково розпущений за рішенням референдуму.

Застосування в українській політико-правовій практиці інституту всеукраїнського референдуму для оцінки довіри громадян до виборних органів державної влади або посадових осіб цілком допустимо. Закон про референдум дозволяє включити питання про дострокове припинення повноважень Президента України, депутатів парламенту до переліку питань, дозволених для голосування на референдумі. Однак, зазначені питання доцільно внести до списку заборонених для винесення на референдум. Заборона може бути обґрунтована з точки зору принципів виборчого права в цілому і принципів обов'язковості та періодичності проведення виборів зокрема. З цим пов’язані також заборони винесення на всеукраїнський референдум питання про обрання, про призначення на посаду, дострокове припинення, призупинення або продовження повноважень осіб, що заміщають державні посади України. Персональний склад органів державної влади також не може бути предметом референдуму, оскільки відповідно до Конституції і законодавства України призначення на державні посади здійснюється відповідними органами державної влади.

До числа заборонених для включення до питань всеукраїнського референдуму слід віднести питання, які належать до відання Державної служби України з надзвичайних ситуацій і пов’язані із забезпеченням здоров'я та безпеки населення. Беручи до уваги надзвичайний і терміновий характер заходів, їх ефективне здійснення можливе лише спеціалізованим органом, у зв'язку з чим заборона винесення дано- го питання на референдум видається обґрунтованою. Для уникнення розширювального тлумачення поняття «прийняття надзвичайних і термінових заходів щодо забезпечення здоров'я і безпеки населення» слід забезпечити його законодавче визначення.

Як показує аналіз конституційних положень про референдум держав Європи, предмет останнього становлять головним чином «питання конституційного і законодавчого регулювання, які стосуються компетенції вищого представницького органу» (наприклад, в

[1] Конституция Туркменистана (с изм. и доп. от 27 декабря 1995 г.). URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_41300.htm.

Угорщині предметом всенародного голосування може бути питання, що входить в компетенцію Державних зборів – законодавчого органу влади (ст. 28 / В Конституції). [1]

Проведений аналіз положень закону, що забороняють винесення на референдум окремих питань, дозволяє зробити висновок про те, що мета їх встановлення – гарантування конституційних прав і свобод громадян, запобігання прийняття на референдумі рішень, що суперечать Конституції.

Обмеження за часом ініціювання, призначення і проведення референдумів в Україні. Референдум характеризується певними обмеженнями за часом його ініціювання, призначення та проведення. Зазначені обмеження характерні лише для деяких європейських держав. Як показує аналіз зарубіжних конституцій, обмеження референдуму часового характеру пов'язані:

1) з термінами призначення референдуму (ст. 177 Конституції Албанії [2]; ст. 95 Конституції Словаччини [3]). «Всеукраїнський референдум не може проводитися одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами (п. 2 ст. 5).
2) з встановленням заборони на проведення референдуму в певні періоди часу, пов'язані головним чином з введенням надзвичайного чи воєнного стану (конституції Киргизстана [4] – ст. 10, Польщі [5] – ст. 228). Український Закон про референдуми також містить аналогічну заборону – ст. 20;
3) з встановленням терміну, протягом якого не допускається проведення повторного референдуму (ст. 151, 177 Консти-

[1] Конституция Венгрии (Венгерской Республики) от 18 августа 1949г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864883.htm

[2] Конституция Албании (Республики Албания) от 21 октября 1998г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864865

[3] Конституция Словакии (Словацкой Республики) от 1 сентября 1992г. № 460/1992Z.z. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864901

[4] Конституция Кыргызской Республики (принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 г., изменена и дополнена законами Кыргызской Республики от 16 февраля 1996 г. № 1, от 21 октября 1998 г. № 134). URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_41100.htm

[5] Конституция Польши (Республики Польша) от 2 апреля 1997г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864857.htm

туції Албанії [1]). Згідно п. 2 ст. 4 Закону про референдум проведення повторного референдуму може призначатися через три роки (з питань, що раніше були підтримані на всеукраїнському референдумі) і один рік (з питань, що раніше не були підтримані на всеукраїнському референдумі.

Конституціями ряду зарубіжних держав передбачається і заборона на проведення референдумів в період виборчої кампанії. Так, ст. 115 Конституції Португалії [2] забороняє призначення і проведення референдумів в період між датою призначення і датою проведення загальних виборів в органи державної влади, в правлячі органи автономних областей і місцевої влади, а також до Європейського парламенту. У Словаччині забороняється проводити референдум протягом 90 днів, які безпосередньо передують виборам до Національної ради (ст. 97 Конституції [3]).

Законодавство України також містить заборону на проведення всеукраїнського референдуму – всеукраїнський референдум не може проводитися одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами (п. 2 ст. 5 Закону про референдум).

Заборона на проведення референдумів в період виборчої кампанії видається обґрунтованою. Заборона спрямована на недопущення збігу агітаційних періодів в ході підготовки виборів до державних органів та референдуму. Протягом виборчої компанії кандидати можуть недобросовісно використовувати предмет референдуму в своїх егоїстичних цілях. Тому проведення референдуму в такі періоди може негативно відбитися на об'єктивності його результатів, дестабілізувати політичну обстановку і в кінцевому результаті призвести до зниження ефективності діяльності державного механізму.

Заборона на проведення всеукраїнського референдуму в період виборчої кампанії вбачається раціональною лише частково: гіпотетично можливе використання референдуму і його результатів в популістських цілях, але за умови, що голосування на референдумі відбудеться раніше голосування на виборах і його результати вплинуть на волевиявлення виборців. Разом з тим слід визнати, що народ гідний більшої поваги і довіри. Він в змозі не спотворити своє волевиявлення на референдумі і виборах.

[1] Конституция Албании (Республики Албания) от 21 октября 1998г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864865

[2] Конституция Португалии (Португальской Республики) от 2 апреля 1976г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864859.htm

[3] Конституция Словакии (Словацкой Республики) от 1 сентября 1992г. № 460/1992 Z.z. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864901

Періодичність референдуму, а також будь-які терміни його проведення Конституцією України безпосередньо не передбачаються, обставин, що перешкоджають цьому українська Конституція також не містить. У Конституції України подібних положень немає остіль- ки, оскільки передбачається, що до всеукраїнського референдуму як вищої форми безпосереднього вираження влади народу застосування поняття «періодичності» неприпустимо. Народ повинен мати можливість висловити свою вирішальну думка у будь-який, а не у вільний від проведення виборів проміжок часу. Ці законоположення відповідають рекомендаціям ПАРЄ, викладених у Резолюції № 1121 «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії» [1] 1997 р., про необхідність розширення можливостей для безпосередньої участі громадян у політичному житті. До того ж більшість вчених-конституціоналістів схиляються до думки про те, що часове обмеження фактично тягне абсолютну заборону на реалізацію конституційного права громадян на референдум. [2]

У зв'язку з цим актуальним є судження І. Г. Тимошенко: «Не можна виключити ймовірність використання обмежень щодо термінів проведення референдуму в політичних цілях у випадках, коли очікувана і відома думка суспільства не збігається з позицією або політикою діючого уряду. І тут необхідна особливо ретельна і зважена регламента-

[1] Об инструментах участия граждан в представительной демократии: Резолюция Парламентской Ассамблеи Совета Европы от 22 апреля 1997г. № 1121 (11 заседание). URL: http://www.assembly.coe.int

[2] Курячая М. М. Проблемы реализации права граждан на референдум. *СПС «Консультант Плюс. Версия Проф.»*; Лучин В. О., Мазуров А. В. Референдум в России: Конституционно-правовое регулирование и практика. *Право и политика*. 2003. № 9. С. 51; Невинский В. В. Общероссийский референдум: Содержание и значение конституционно-правовых новелл 2002 и 2004 гг. *СПС «Консультант Плюс. Версия Проф.»*; Нудненко Л. А. Конституционное право гражданина Российской Федерации на референдум и международные стандарты. *СПС «КонсультантПлюс. Версия Проф.».*

ція відповідних обмежень, з тим щоб не допустити ситуації, коли під виглядом забезпечення стабільності державного механізму вводяться заборони призначення референдуму саме в ті періоди, коли назріла суспільна потреба в їх проведенні». [1]

Стосовно всеукраїнського референдуму обставини часового характеру, що виключають його призначення і проведення, Закон про референдум визначає лише умови воєнного чи надзвичайного стану, введеного на території України або на території, на якій передбачається проводити референдум, або на частині цієї території (п. 1, 2 ст. 20). Процес всеукраїнського референдуму, припинений у зв'язку з введенням воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, розпочинається спочатку через 30 днів з моменту припинення чи скасування воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях (п. 3, ст. 20).

Через 30 днів після припинення чи скасування воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях строк 90 днів, відведений для збору підписів ініціативною групою, продовжується з урахуванням днів, використаних для збору підписів до дня набрання чинності відповідним указом Президента України.

Дослідження обмежень за часом ініціювання, призначення та проведення референдумів в Україні дозволяє зробити висновок про те, що в цілому їх встановлення у вітчизняному законодавстві базується на схемі, яка використовується в зарубіжних країнах. Українське законодавство про референдуми характеризується властивими зарубіжним державам часовими періодами, протягом яких можливість використання референдуму виключена.

Обмеження і порядок реалізації права громадян України на ініціювання референдуму. Надання та гарантування права громадян ініціювати референдум має величезне значення для демократизації суспільства і держави, оскільки в результаті його реалізації народ набуває можливість в імперативній формі забезпечити свої інтереси. Крім цього, саме народна ініціатива проведення референдуму є найбільш демократичною, з точки зору сутності та цілей останнього. Беручи до

[1] Конституционное право государств Европы: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и фак. / Отв. ред Д. А. Ковачев. М.: Волтерс Клувер, 2005. С. 136 (автор главы – И. Г. Тимошенко).

увагу дані обставини, конституції більшості зарубіжних країн (Білорусії 1[1] – ст. 74, Грузії 2[2] – ст. 74. Литви [3] – ст. 9 та ін.) передбачають народну ініціативу щодо референдуму. Однак в зарубіжній конституційно-правовій практиці право громадян на ініціювання референдуму обмежується певними цензами: як правило, ініціювати референдум мають право особи, що володіють виборчим правом (Литва, Португалія, Туркменістан), або «правом голосу» (Ліхтенштейн, Росія), який передбачає наявність у учасника референдуму громадянства цієї держави і досягнення ним повноліття.

Вітчизняне законодавство наділяє правом участі у висуванні ініціативи проведення референдуму збори громадян України, в яких беруть участь не менш як триста виборців. Організаторами зборів можуть бути виключно виборці (п.1, 2 ст. 30). Виборці – це громадяни України, які досягли віку 18 років і які не визнані у встановленому законом порядку недієздатними. На зборах виборців створюється ініціативна група всеукраїнського референдуму за народною ініціативою з числа учасників зборів виборців. Ініціативна група складається не менше як із шістдесяти громадян України, які на день її утворення мають право голосу. Центральна виборча комісія може зареєструвати тільки одну ініціативну групу. З моменту реєстрації в Центральній виборчій комісії ініціативна група розпочинає збір підписів, який триває 90 днів.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менше 3-х мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення всеукраїнського референдуму, зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тисяч підписів у кожній області. Підписи в підтримку ініціативи проведення референдуму можуть збиратися виключно членами ініціативної групи. Встановлені норми збору підписів у двох третинах областей забезпечує єдність держави і обґрунтовує державне значення питання, що виноситься на референдум.

[1] Конституция Белоруссии (Республики Беларусия) от 24 ноября 1996г. URL: http://constitution.garant.ru/DOC_3864871 .

[2] Конституция Грузии (Республики Грузия) от 24 августа 1995г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864889.

[3] Конституция Литвы (Литовской Республики) от 25 октября 1992г. URL: http://constitution.garant.ru/ DOC_3864839.htm

Видається, що ініціативна група у мінімальному складі 60 осіб (п. 9 ст.30), фізично не зможе зібрати 3 млн підписів за 90 днів, оскіль- ки кожен член ініціативної групи повинен щодня збирати по 555 підписів. Треба врахувати положення п.12. ст. 32 Закону про референдум, яким встановлена заборона збору підписів « … в органах державної влади, органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування, Збройних Силах України та інших утворених відповідно до закону військових формуваннях, органах правопорядку, дитячих закладах, закладах освіти, закладах охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунальних підприємствах та установах» та «…у місцях видачі заробітної плати, пенсії, допомоги, стипендії, інших соціальних виплат, надання благодійної допомоги». Щоправда, закон не обмежує число членів ініціативної групи, тому перешкод для ініціювання референдуму за народною ініціативою Закон про референдум не створює.

Центральна виборча комісія здійснює перевірку і підрахунок підписів на підтримку ініціативи проведення всеукраїнського референдуму упродовж чотирнадцяти днів із дня закінчення встановленого Законом про референдум строку для збирання підписів. За підсумками перевірки Центральна виборча комісія приймає постанову про підсумки збору підписів під ініціативою проведення всеукраїнського референдуму (п. 6 ст. 35). Якщо підписів достатньо, Центральна виборча комісія зазначає це у своєму рішенні про підсумки збору підписів під ініціативою проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою з такого питання, яке не пізніше наступного дня після прийняття рішення передає його Президенту України (п. 1 ст. 36). Відповідно до п. 3 ст. 21 Закону про референдум, Президент України не пізніше як на п'ятнадцятий день після отримання рішення Центральної виборчої комісії про підсумки збирання підписів громадян України під ініціативою про проведення всеукраїнського референдуму видає указ про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою.

Конституційний Суд України за зверненням суб'єкта права на конституційне подання в порядку, встановленому Законом, здійснює перевірку питання, яке пропонується для винесення на всеукраїнський

референдум, на відповідність Конституції України. Відкриття провадження у справі Конституційним Судом України зупиняє процедури проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою до ухвалення Конституційним Судом України відповідного акта у справі. Конституційний Суд України зобов'язаний надати висновки про відповідність Конституції України (конституційності) питання, яке пропонується для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою не пізніше як на тридцятий день з моменту отримання Конституційним Судом України відповідного звернення.

Підхід вітчизняного законодавця до визначення умов, що обмежують випадки прийняття громадянами публічно-владних рішень на референдумі, в цілому аналогічний європейському і виражається у встановленні вимог до предмета референдуму, термінів його проведення, а також закріпленні порядку його ініціювання громадянами. Конституційно-правова теорія і практика визнають необхідність встановлення обмежень щодо референдуму, але законодавець, регламентуючи рамки практичного використання інституту референдуму, повинен бути особливо відповідальний у виборі відповідних прийомів і засобів, а будь-яке таке обмеження повинно бути виправданим, необхідним і пропорційним.

Визнання державою права громадян на участь у референдумі, як форми реалізації влади народом, покладає на державу обов'язок зі створення правових, фінансових та інших умов для здійснення підготовки і проведення референдуму. *Гарантії права громадян на участь у референдумі* можна розділити на дві групи: до першої відносяться економічні, політичні, соціальні; до другої – правові, міжнародно-правові.

Економічні гарантії забезпечують матеріальні можливості забезпечення реалізації проголошеного права на участь у референдумі.

Політичні гарантії передбачають демократизм суспільного ладу, політичний плюралізм, активну участь громадян в управлінні державними справами та ін. Політичні гарантії – це вся політична система суспільства. Головна роль належить державі, яка є найважливішим засобом задоволення інтересів народу.

Соціальні гарантії являють собою високу правову культуру як громадян, так і органів влади, соціально-політичну активність грома-

дян. Особлива роль належить громадським організаціям і об'єднанням, засобам масової інформації, недержавним утворенням із забезпечення прав громадян на участь у референдумі.

Правові гарантії включають законодавство, що закріплює право громадян на участь у референдумі, міри, що сприяють виявленню порушень законодавства в цій царині, способи правового захисту громадян, різні форми нагляду і контролю, профілактичні заходи.

Міжнародно-правові гарантії права громадян на участь у референдумі реалізуються через інститут міжнародних спостерігачів, які присутні при підготовці і проведенні референдуму.

Гарантією прав і свобод громадян служить відповідальність за порушення прав громадян на участь у референдумі: конституційна, адміністративна і кримінальна відповідальність. Різниця між ними полягає у правових, фактичних і процесуальних підставах їх застосування, санкціях, суб'єктивному складу.

Конституційна відповідальність є ключовим інститутом публічного права; вона спрямована на захист Конституції; має яскраво виражений політичний характер; обмежене коло суб'єктів, на яких поширюється відповідальність; специфічні засоби впливу; вона наступає як за правопорушення, так і за їх відсутності (затримка у прийнятті рішення, прийняття неефективного рішення і ін.). Прикладами конституційної відповідальності можуть бути: відсторонення від посади Президента, відставка Уряду, відкликання депутата або іншої посадової особі; розпуск партії або громадського руху тощо. У Великобританії, наприклад, існують такі заходи конституційно-правової відповідальності, як позбавлення активного виборчого права, заборона займати посади у виборних органах влади на певний термін. Підставами застосування можуть виступати такі дії, як підкуп виборців, неодноразове використання посадового становища; витрачення на проведення виборчої кампанії суми, що перевищує встановлену законом норму. Мірою конституційно-правової відповідальності кандидатів є також визнання результатів виборів недійсними та скасування рішення виборчої комісії про підсумки голосування і результати виборів.

Адміністративна відповідальність за порушення прав громадян, пов'язаних з участю в референдумі, передбачені главою 15-А Кодексу

України про адміністративні правопорушення (ст. 212-7 – ст. 212-24). Адміністративна відповідальність стосується колективних і індивідуальних суб'єктів. Індивідуальна відповідальність поширюється на суб'єктів, що володіють «спеціальним статусом», – зареєстровані кандидати в депутати представницьких органів, члени виборчих комісій. Як показує статистика, найбільше число виборчих правопорушень здійснюється саме названими суб'єктами.

Адміністративна відповідальність юридичних осіб (до числа яких відносяться і політичні партії) за порушення законодавства про вибори та референдум має значні особливості. Як відомо, однією з ознак адміністративного правопорушення є наявність вини – без неї неможливо притягнення до відповідальності. До юридичних осіб не може бути застосована свідомо-вольова концепція провини як психічного відношення порушника до своєї поведінки. У цьому випадку застосовується досить специфічне визначення провини як невжиття всіх залежних від юридичної особи заходів щодо дотримання правил і норм, за порушення яких передбачена адміністративна відповідальність.

Кримінальна відповідальність із правопорушеннями у сфері організації і проведення референдумів стосується більш злісних посягань на суспільні відносини. Кримінальна відповідальність за порушення прав участі в референдумі передбачена Розділом 5 Кримінального кодексу України (ст. 157, 158, 158-1, 158-2, 158-3, 159, 159-1, 160).

Волевиявлення на референдумі може вважатися вільним, тільки якщо громадянам реально гарантовані права на отримання і поширення інформації та свобода вираження думок. Основне призначення інформаційного забезпечення виборів і референдумів полягає у сприянні усвідомленому волевиявленню громадян і гласності виборів і референдумів. Можна виділити дві складові частини інформаційно- го забезпечення виборів і референдумів: 1) інформування виборців, учасників референдуму і 2) передвиборна агітація, агітація з питань референдуму.

Важливою гарантією прав громадян є виконання рішень, прийнятих на референдумі, що передбачає контроль і відповідальність за невиконання чи неналежне їх виконання.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Бєлов Д.М. Проблеми реформування української моделі державної влади. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Юридичні науки».* 2012. № 2 (Частина І) . С. 57-62.
2. Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2020. № 7, № 8, № 9. Ст.48.
3. Європейська хартія місцевого самоврядування. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
4. Конституційне право України: підручник І.М. Алмаші, М.М. Алмаші та ін..; вид. 9 перероб. і допов. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика»,2018. 462 с.
5. Конституційне право України: підручник. Авторський колектив. К-65.; вид. 8-е перероб. і допов. Ужгород, Видавничий дім «Гельветика»,2016. 410 с.
6. Конституційне право України: підручник/ За ред. О.Ф. Фрицького. Київ. Юрінком Інтер. 2002. 536 с.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
8. Натуркач Р.П., Бисага Ю.М., Бєлов Д.М. Виборче право в правовій системі України: Монографія. Ужгород: TIMPANI, 2015. 140 с.
9. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 3 листопада 2013 року. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5475-17 (визнано неконституційним згідно з рішенням Конституційного Суду від 26.04.2018).
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80
11. Рішення Конституційного Суду України у справі N 1-5/2005 від 5 жовтня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05#Text

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Сформулюйте мету опитування, обговорення і референдуму.
2) Назвіть джерело влади демократичної, правової держави.
3) Які засоби соціального контролю за діяльністю інститутів влади?
4) Які форми здійснення безпосереднього народовладдя?
5) Які можливі правові наслідки референдумів?
6) Хто є носієм суверенітету в Україні?
7) Хто є єдиним джерелом влади в Україні?
8) Яка основна відмінність виборів від референдуму?
9) Які політичні права і свободи людини і громадянина реалізуються на референдумі?
10) Кому належить право визначати і змінювати конституційний лад в Україні?
11) У який спосіб народ може здійснювати владу в українській державі?
12) Яким є головний обов'язок держави відповідно до Конституції України?
13) Відповідно до Конституції України найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються: ?
14) Хто має право голосу на виборах і референдумах в Україні?
15) Які питання найчастіше є предметом «обов'язкових референдумів»?
16) Які питання є предметом «факультативних референдумів»?
17) Перелік питань, які можна виносити на референдум в Україні.
18) Перелік питань, які не можна виносити на референдум в Україні.
19) За яких умов згідно до Конституції України проголошується всеукраїнський референдум?;
20) Як мають формулюватися питання референдуму?
21) Які часові обмеження на проведення референдуму в Україні?
22) Який порядок внесення змін до розділів І, ІІІ, ХІІІ Конституції України?
23) Яким чином згідно до Конституції України має вирішуватися питання про зміну території України?
24) Законопроєкт про внесення змін до розділів І, ІІІ, ХІІІ Конституції України затверджується:?

25) Хто призначає всеукраїнський референдум для затвердження законопроєкту про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України?

Тестові завдання:

1. Поняття референдуму включає в себе наступні положення:
1) референдум є однією з пріоритетних форм безпосередньої демократії, яка дає змогу трансформувати волю народу в державну;
2) референдум є самостійним інститутом кримінального права України;
3) рішення референдуму носять імперативний характер;
4) рішення референдуму потребують санкціонування з боку державного органу, якого вони стосуються.
2. За територією проведення референдуми поділяються на:
1) всеукраїнський;
2) міжрайонний;
3) загальноукраїнський;
4) місцевий;
5) міжнародний.
3. За характером рішень референдуми поділяються на:
1) спеціальний;
2) обов'язковий;
3) рішення яких є обов'язковими для правоохоронних органів;
4) факультативний;
5) рішення яких мають дорадчий характер і набувають обов'язковості лише у разі їх нормативного закріплення.
5. Законом визначаються такі види референдуму:
1) імперативний;
2) загальний;
3) консультаційний;
4) законодавчий.
6. Конституція України містить положення про форми безпосередньої демократії у таких розділах:
1) I; 2) II; 3) III; 4) IV; 5) V.

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 9

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

1. ***Верховна Рада – парламент України.***
2. ***Конституційний склад та структура Верховної Ради України.***
3. ***Законодавчий процес та інші парламентські процедури.***
4. ***Конституційно-правовий статус народного депутата України.***

1. Верховна Рада – парламент України

Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки до її повноважень належить право представляти громадян України всіх національностей, тобто, висловлювати волю всього українського народу.

Сучасному українському парламенту, Верховній Раді, притаманні такі ознаки:

по-перше, це загальнодержавний орган, наділений верховною законодавчою владою, його діяльність поширюється на всю територію держави. Парламент – єдиний орган держави, спроможний видавати акти вищої юридичної сили – закони;

по-друге, парламент діє в системі колективного прийняття рішень – це обов'язково колегіальний орган, що складається з парламентарів;

по-третє, як представницька установа парламент провадить діяльність згідно з належними йому правилами, а не на підставі яких-небудь розпоряджень, наданих йому ким-небудь іншим;

по-четверте, формується парламент на виборних засадах – шляхом вільних виборів, які проводяться на основі дотримання загальновизнаних демократичних принципів виборчого права, що забезпечує його легітимний характер;

по-п'яте, парламент – це орган загальної компетенції, до його відома віднесено широке коло питань, які потребують законодавчого регулювання, він бере участь у реалізації практично всіх функцій держави. [1]

Колегіальний характер Верховної Ради як парламенту України полягає насамперед у її складі і порядку роботи. Верховна Рада складається з 450 народних депутатів (ст. 76 Конституції) і є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу (ст. 82 Конституції). Рішення Верховної Ради приймаються на її пленарних засіданнях шляхом голосування (ст. 84) більшості від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 91). [2]

Виборний характер українського парламенту, як і парламентів інших країн, полягає в тому, що він формується виключно шляхом виборів народних депутатів. Ці вибори є, як правило, вільними і демократичними. Вони проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. [3]

Однією з істотних особливостей українського парламенту є його *однопалатний характер.* Така структура не є типовою для великих і середніх держав, але вона має вагомі причини об'єктивного і суб'єктивного характеру. Однопалатна структура українського парламенту зумовлена насамперед тим, що Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції). [4]

[1] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С. 133-134.

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[3] Завгородня Ю. С. Конспект лекцій з дисципліни «Державне будівництво та самоврядування в Україні». Дніпро, 2016. С.39-40.

[4] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Верховна Рада – парламент України

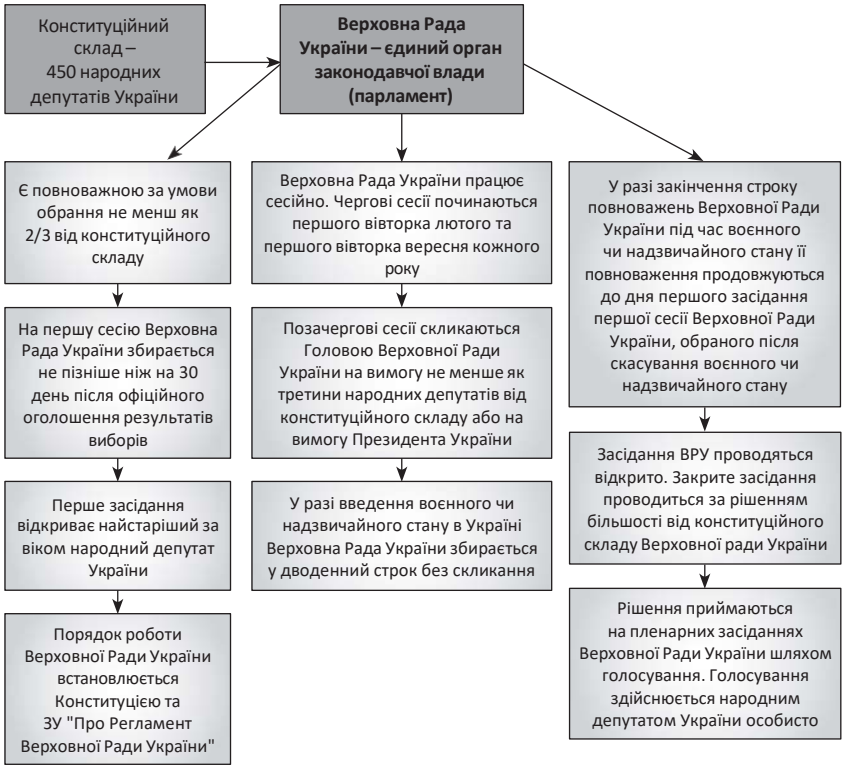

Постійно діючий характер роботи українського парламенту полягає, зокрема, в тому, що народні депутати обираються до Верховної Ради строком на п'ять років і здійснюють свої повноваження на постійній основі. Верховна Рада за Конституцією України (ст. 82) працює сесійно. Чергові сесії Верховної Ради починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року (ст. 83). Новообрана Верховна Рада збирається на першу сесію не пізніше як на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Якщо протягом тридцяти днів будь-якої чергової сесії пленарні засідання не мо-

жуть розпочатися, то Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради.[1]

Найтіснішими і багатогранними є відносини парламенту з Президентом і Кабінетом Міністрів. Вихідним повноваженням Верховної Ради у взаємовідносинах з Президентом є право парламенту призначати вибори Президента у строки, визначені Конституцією (ст. 85). Новообраний Президент, вступаючи на свій пост, складає присягу народові України на урочистому засіданні Верховної Ради (ст. 104 Конституції), виявляючи тим самим повагу як безпосередньо до народу, так і до парламенту України.

Але головним змістом взаємовідносин парламенту і Президента є процес здійснення їхніх функцій і повноважень.

Зокрема, Верховна Рада заслуховує щорічні та позачергові послання Президента про внутрішнє і зовнішнє становище України (ст. 85 Конституції), направляє прийняті закони Президентові (ст. 94 Конституції); надає у встановленому законом строки згоду на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсацію міжнародних договорів України, які укладає, як правило, Президент. [2]

Парламент затверджує укази Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її регіонах, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. Чільне місце у взаємовідносинах Президента з парламентом посідають питання формування органів державної влади. Так, парламент надає згоду на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора України, висловлює йому недовіру, що має наслідком його відставку з посади тощо. [2]

У багатьох випадках парламент здійснює призначення та інші дії щодо посадових осіб за поданням Президента, призначення або обрання частини складу колегіальних органів державної влади тощо. Зокрема, за поданням Президента парламент призначає на посаду Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначає та звільняє з посади Голову Національного банку України, Голову Служби безпеки України. [2]

[1] Завгородня Ю. С. Конспект лекцій з дисципліни «Державне будівництво та самоврядування в Україні» / Ю. С. Завгородня. Дніпро, 2016. С.39-40.

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Конституцією України передбачена участь парламенту у формуванні органів державної влади на паритетних засадах з Президентом та іншими органами державної влади. Зокрема, Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України; призначає та звільняє половину складу Ради Національного банку, призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення (ст. 85 Конституції) тощо. [1]

Багатогранними є відносини Верховної Ради з Кабінетом Міністрів, який є підконтрольним і підзвітним Верховній Раді (ст. 113 Конституції). Верховна Рада призначає Прем'єр-міністра України за поданням Президента, розглядає і приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України, здійснює контроль за його діяльністю. За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів від її конституційного складу Верховна Рада України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю конституційного складу Верховної Ради, наслідком якої є відставка Кабінету Міністрів. [2]

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради щодо Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади є прийняття нею законів про організацію і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби та ін.

Різноплановою є взаємодія парламенту з органами правосуддя і прокуратури у процесі здійснення ним парламентського контролю. Зокрема, він призначає третину складу Конституційного Суду України. Парламент як єдиний орган законодавчої влади визначає законами України судоустрій, судочинство, статус суддів, організацію і діяльність прокуратури. [2]

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.

[2] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. – Ужгород. – 2008. – С. 136

fl. Конституційний склад та структура Верховної Ради України

Загальний кількісний склад Верховної Ради України та її структура регламентуються, перш за все, Конституцією України, а також Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та законами про окремі її інститути.

Згідно зі статтею 76 Конституції України, конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів України. Саме така кількість народних депутатів зумлена такими факторами як: кількість населення (усіх громадян) України, існуюча виборча система, структура парламенту та інші обставини. Окрім цього, необхідно сказати, що на нашу думку, чисельність парламенту повинна бути достатньою задля забезпечення його представницької ролі. Це означає, що з метою реального відображення волі народу до складу парламенту мають входити відносно численні об'єднання парламентаріїв (депутатські групи та фракції), які презентували б інтереси значних прошарків суспільства.

Що стосується якісного складу Верховної Ради України, то він не може суворо регламентуватися, оскільки вибори до неї є вільними і демократичними. Проте Конституцією встановлюється ряд вимог до народних депутатів України. Зокрема, як зазначено в статті 76 Конституції України, народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погаше- на і не знята у встановленому законом порядку. Конституція 1996 р. значно знизила віковий ценз народних депутатів (з 25 до 21 року) і підвищила ценз осілості (з двох до п'яти років), а також встановила обмеження для осіб, які мають судимість. [1]

До структурних органів Верховної Ради України відносяться: комітети Верховної Ради, Рахункова палата, Апарат Верховної Ради України, тимчасові спеціальні комісії, тимчасові слідчі комісії, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, депутатські групи та фракції, а також ряд інших інститутів, зокрема інститут найстарішого за віком народного депутата для відкриття першого засідання першої сесії Верховної Ради та для здійснення процедури складення присяги народними депутатами, інститут представника Президента України у Верховній Раді та інших.

Відповідно до статті 88 Конституції України Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України. [1]

Конституційний склад і структура парламенту України

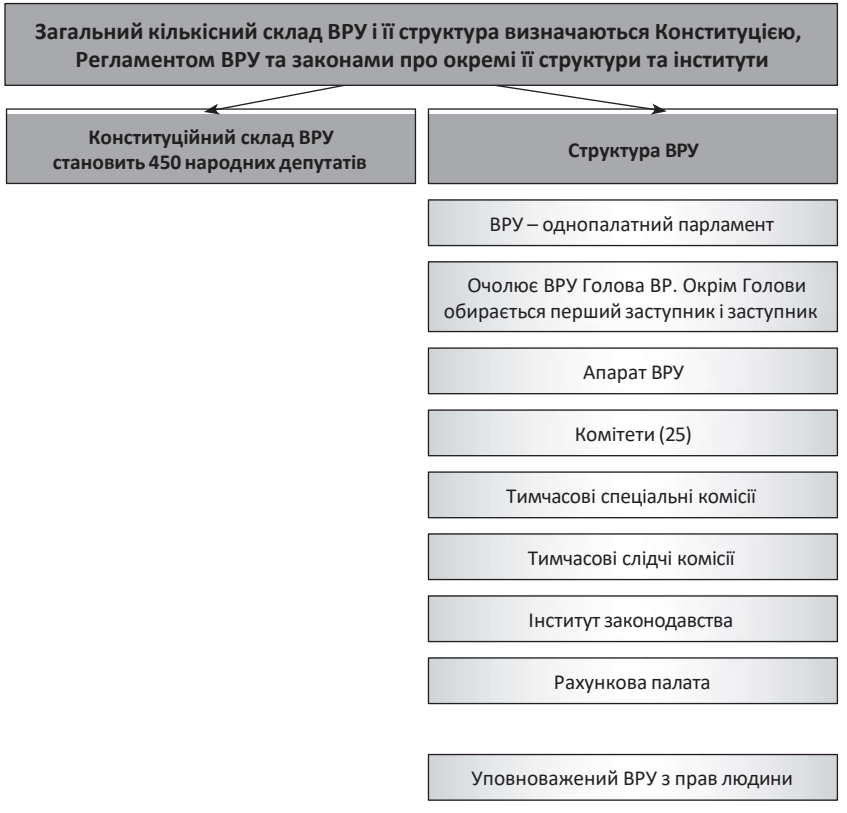

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Голова Верховної Ради України здійснює такі повноваження:

- веде засідання Верховної Ради України;
- організує підготовку питань до розгляду на його засіданнях;
- підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- представляє Верховну Раду України у відносинах з іншими органами державної влади України та органами.

Для здійснення законопроєктних та інших функцій комітетам надаються такі права: публікувати у пресі до винесення на розгляд Верховної Ради у першому читанні законопроєкти, що належать до їх компетенції, і звертатись до наукових установ і організацій, громадян та їх об'єднань з пропозицією висловити свою думку щодо них; укладати договори з науковими установами, навчальними закладами та спеціалістами про науково – інформаційний пошук; вносити пропозиції щодо проведення всеукраїнського референдуму. [1]

Кожен комітет, який стоїть на чолі процесу опрацювання певного законопроєкту чи проекту іншого акту Верховної Ради України, проводить узагальнення та систематизацію пропозицій, поправок та висновків, наданих іншими комітетами, окремими народними депутатами та здійснює підготовку їх до розгляду Верховною Радою України.

Комітети повинні нести певні обов'язки, насамперед щодо якісної і своєчасної підготовки законопроєктів, висновків і рекомендацій, виконання доручень Верховної Ради України.

До компетенції комітетів також належить здійснення аналізу практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їх посадових осіб з питань, віднесених до предметів відання комітетів, підготовці та поданні відповідних висновків та рекомендацій на розгляд Верховної Ради України. Такий широкий обсяг повноважень комітетів свідчить про їх активну роботу у сфері законотворчої діяльності та про необхідність здійснення ними заходів щодо моніторингу та виявленню проблем у правозастосовній сфері, підготовлених ними ж нормативно-правових актів.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати також тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань. Крім того, для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, Верховна Рада України

може створювати тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувало не менш як одна третина від її конституційного складу.

Рахункова палата створюється для контролю за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України.

Для ефективного функціонування Верховної Ради України першочерговим є широке залучення до здійснення законодавчих, установчих і контрольних функцій Верховної Ради відповідних фахівців; забезпечення тісної взаємодії Верховної Ради України та її органів з іншими органами державної влади, насамперед з Президентом України, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян.

Слід зазначити, що місце та роль Верховної Ради України у житті держави, перш за все, визначають належні їй повноваження, перелік яких міститься у статті 85 Конституції України. [1]

Функції Верховної Ради України – це основні напрями та види діяльності даного органу державної влади, у яких простежується сутність, зміст та соціальне призначення парламенту, як провідної структурно-організаційної складової частини механізму української держави, представницького органу всього народу України, що здійснюються відповідно до визначеної Конституцією і законами України його компетенції. [2]

Визначення і закріплення в Конституції України статусу Верховної Ради як загальнонаціонального представницького органу волі народу України, свідчить про те, що саме на неї покладаються повноваження щодо здійснення всіх загальновизнаних юридичною наукою та підтверджених практикою державного будівництва, передбачених Конституцією функцій сучасного парламенту. Серед функцій парламенту традиційно вважаються основними такі: *представницька, законодавча, установча (державотворча), контрольна.*

Поряд із зазначеними загальновизнаними парламентськими функціями, в юридичній науці виділяють також бюджетно-фінансову, зовнішньополітичну, територіальну та інформаційну та інші функції Верховної Ради України.

---

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[2] Майданник О. О. Конституційне право України : навч. посіб. К. : Алерта, 2011.С. 50.

Хоча кожна із функцій відіграє самостійну роль у діяльності парламенту, однак між ними існує нерозривний зв'язок і взаємодія, що пов'язано із єдністю мети і завдань парламентаризму.

Наше розуміння *законодавчої функції* Верховної Ради України дозволяє припускати, що її змістом є прийняття законів, внесення до них змін та визнання їх такими, що втратили юридичну силу, скасування або призупинення їх дії. Складовим елементом цієї функції Верховної Ради України є законопроєктна робота, а саме внесення їх на розгляд Верховної Ради та подальше обговорення.

Наступною не менш важливою функцією Верховної Ради України з числа її головних функцій є *установча (державотворча) функція*, яка пов'язана з участю парламенту у формуванні інших органів державної влади та забезпеченні функціонування місцевого самоврядування, а також визначенні правових основ їх діяльності. Зокрема, Верховна Рада призначає вибори Президента України та місцеві вибори, призначає за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, призначає на посаду та припиняє повноваження членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України тощо. [1]

Контрольна функція Верховної Ради полягає у здійсненні парламентського контролю, а саме за діяльністю Кабінету Міністрів України, дотриманням прав людини та використанням коштів Державного бюджету. Метою парламентського контролю є виявлення неправомірності або неефективності діяльності органів виконавчої влади і їх посадових осіб, забезпечення дотримання Конституції України, захист гарантованих нею прав і свобод людини і громадянина, забезпечення законності і правопорядку, протидія корупції, вивчення дієвості законодавства України, аналітика інформації, спрямованої на удосконалення законодавства та ефективності його виконання. Здійснення контрольних повноважень забезпечується як безпосередньо парламентом, так і спеціально створеними ним органами.

Основними напрямками контрольної діяльності Верховної Ради України виступає: контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і

свобод людини і громадянина, а також їх захист, що здійснюється через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, бюджетно-фінансовий контроль, що здійснюється насамперед через Рахункову палату, тощо.

3. Законодавчий процес та інші парламентські процедури

Злагоджена законодавча діяльність парламенту безпосередньо впливає на динамізм, повноту та якість правового регулювання життєдіяльності всіх сфер суспільства. Саме у рамках законодавчого процесу Верховна Рада України повинна забезпечувати задекларовані в Конституції України цінності, шляхом побудови демократичної, соціальної, правової держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії, у свою чергу, визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Таким чином, зміст законодавства повинен відповідати задекларованим в Основному Законі цілям та відповідати соціальним потребам, бути чітким, зрозумілим, спрямованим на утвердження основних прав і свобод людини.

Головним видом парламентських процедур є *законодавча процедура (законодавчий процес).* Вона є передбаченим Конституцією і законами України порядком здійснення законодавчої функції і реалізації законодавчих повноважень.

Законодавча процедура складається з низки *процедур (стадій).* Це вияв законодавчої ініціативи, обговорення законопроєкту, прийняття закону, його підписання й оприлюднення (опублікування). Кожна з таких основних стадій, у свою чергу, поділяється на окремі етапи, стадії, серед яких розрізняють, зокрема, стосовно першої стадії: розробку проектів законів; внесення і відкликання законодавчих пропозицій, законопроєктів, поправок; розгляд законодавчих пропозицій, законопроєктів, поправок у комітетах, тимчасових спеціальних комісіях; щодо другої і третьої стадій законодавчого процесу (розгляд законопроєктів і прийняття законів) розрізняють розгляд законопро-

єктів у трьох читаннях тощо. Заключна стадія законодавчого процесу включає процедуру підписання законів, опублікування і введення їх у дію тощо. [1]

Законодавча ініціатива – це офіційне внесення до Верховної Ради уповноваженим суб'єктом законопроєкту або законодавчої пропозиції.[2]

Законопроєкт та законодавча пропозиція – дві основні форми реалізації права законодавчої ініціативи. При цьому під законопроєктом розуміється текст майбутнього закону з усіма його атрибутами (преамбулою, статтями, параграфами тощо), а під законодавчою пропозицією – ідея або концепція майбутнього закону. Регламент Верховної Ради передбачає можливість застосування ще й такої форми, як поправка. Поправкою вважається пропозиція до іншої пропозиції, що доповнює, змінює чи скасовує частину основної пропозиції. Законопроєкти та законодавчі пропозиції, які вносяться на ім'я Верховної Ради, реєструються в Апараті Верховної Ради. [3]

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України згідно ст. 93 Конституції України мають: Президент України; народні депутати України; Кабінет Міністрів України. Цей перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи є вичерпним. Це означає, що будь-яка інша особа або орган можуть в ініціативному порядку розробляти законопроєкти або законодавчі пропозиції, але вносяться вони до Верховної Ради лише визначеними Конституцією України суб'єктами права законодавчої ініціативи. Особа, яка має право законодавчої ініціативи або представляє орган, що має право законодавчої ініціативи, вносить на ім'я Верховної Ради законодавчі пропозиції, законопроєкти, поправки (документи законодавчої ініціативи) у письмовій формі за своїм підписом. [4]

Законодавчі пропозиції і проекти законів вносяться разом із супровідною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності їх розробки або прийняття, а також характеристику цілей, завдань і

[1] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С.137.

[2] Кравченко В. В. Конституційне право України : Навчальний посібник. Вид. 6-те, виправл. та доповн. К.: Атіка, 2007. С. 302.

[3] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С.137.

[4] Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. С. 193.

основних положень майбутніх законів, вказівку на їх місце в системі чинного законодавства, очікувані соціально-економічні та інші наслідки їх застосування.

Верховна Рада розглядає законопроєкти на пленарних засіданнях. Розгляд і прийняття законопроєкту (закону) включає обговорення і схвалення основних положень в основному, обговорення і схвалення постатейно та в цілому (розгляд у трьох читаннях). Кількість повторних читань законопроєкту не обмежується. [3]

Законопроєкт, підготовлений головним комітетом до першого читання, висновки відповідних комітетів та інші матеріали до нього надаються депутатам не пізніше ніж за 7 днів, що стосується Конституції України, – не пізніше 10 днів до розгляду на засіданні. Готуючи законопроєкт до першого читання, головний комітет бере один із текстів законопроєкту за основу або складає інший текст. [1]

При першому читанні законопроєкту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповіді ініціаторів, внесення кожного альтернативного законопроєкту (якщо такі є) в порядку їх надходження, співдоповідь головного комітету, заслуховує відповіді на запитання, обговорює основні положення законопроєкту.

За результатами обговорення законопроєкту у першому читанні Верховна Рада може прийняти рішення про:

1) прийняття законопроєкту за основу з дорученням головному комітету підготувати його до другого читання;
2) відхилення законопроєкту;
3) повернення законопроєкту суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання або направлення його до головно- го комітету для підготовки на повторне читання, визначив- ши при цьому основні положення, принципи, критерії, яким повинен відповідати доопрацьований законопроєкт чи його структурні частини;
4) опублікування законопроєкту у визначеному Верховною Радою друкованому засобі масової інформації для всенародно-

[1] Положення про порядок роботи у Верховній Раді України із проектами законів, постанов, інших актів Верховної Ради України: Розпорядження Голови ВРУ №428 від 22.05.2006. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/428/06-р.

го обговорення, доопрацювання його головним комітетом з урахуванням наслідків обговорення і подання на повторне перше читання. [1]

Основним у розгляді законопроєкту є, звичайно, його друге читання. Законопроєкт до другого читання подається у вигляді порівняльної таблиці, яка містить: законопроєкт, прийнятий у першому читанні за основу; усі внесені і не відкладені в установленому порядку пропозиції, поправки із зазначенням ініціаторів їх внесення; текст запропонований головним комітетом в установчій редакції. Під час другого читання законопроєкту Верховна Рада проводить його постатейне обговорення та здійснює постатейне голосування. За результатами другого читання законопроєкту Верховна Рада після обговорення може прийняти рішення про:

1) прийняття законопроєкту в другому читанні та доручення головному комітету підготувати його до третього читання;
2) прийняття законопроєкту у другому читанні в цілому;
3) прийняття законопроєкту в другому читанні, за винятком окремих розділів, глав, статей, частин статей та направлення їх головному комітету на доопрацювання з наступним поданням законопроєкту на повторне друге читання;
4) повернення законопроєкту головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання;
5) відхилення законопроєкту.

Під час третього читання Верховна Рада обговорює законопроєкт разом з іншими документами. За результатами третього читання законопроєкту Верховна Рада може прийняти рішення про:

1) прийняття закону в цілому і направлення його на підпис Президенту України;
2) перенесення голосування щодо законопроєкту в цілому у зв'язку із прийняттям рішення про перенесення розгляду законопроєкту або до подання Кабінетом Міністрів України проектів актів, прийняття яких передбачено в законопроєкті, що розглядається;

[1] Про Регламент Верховної Ради України: Закон України №1861-VI від 10.02.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

3) схвалення тексту законопроєкту в цілому і винесення його на всеукраїнський референдум;
4) відхилення законопроєкту;

Текст закону, прийнятий Верховною Радою, не пізніш як у десятиденний строк оформляється головним комітетом, візується головою комітету та керівником секретаріату цього комітету чи особами, які виконують їх обов'язки, керівником юридичного підрозділу та керівником підрозділу, на який в установленому порядку покладено функцію з оформлення на підпис Голові Верховної Ради України прийнятих Верховною Радою актів, і подається на підпис Голові Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України підписує поданий на підпис закон не раніше двох і не пізніше п'яти днів з дня його подання, після чого закон невідкладно надсилають на підпис Президенту, який підписує закон, беручи його до виконання. Закон, переданий Президенту, має бути підписаний ним протягом 15 днів з дня отримання та офіційно оприлюднений. Він набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. [1]

До основних парламентських процедур належить також процедура формування органів державної влади, тобто установча процедура. Вона охоплює собою процедури призначення за поданням Президента Прем'єр – Міністра, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів; призначення суддів Конституційного Суду; надання згоди на призначення Президентом на посаду Генерального прокурора, висловлення недовіри Генеральному прокуророві; призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради з прав людини; призначення на посаду та звільнення з посад голови та членів Рахункової палати, Голови Національного банку і членів ради Національного банку; призначення членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії; надання згоди щодо призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра голови Антимонопольного комітету, голови Фонду

[1] Про Регламент Верховної Ради України: Закон України №1861-VI від 10.02.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

державного майна, голови Державного комітету телебачення і радіомовлення. [1]

Пріоритетною установчою процедурою є призначення за поданням Президента Прем'єр-міністра. Вона передбачає письмове звернення Президента до Верховної Ради про призначення нею Прем'єр-міністра. Одночасно з письмовим поданням подається ряд інформаційних матеріалів: відомості про громадянство; відомості про освіту; відомості про трудову діяльність і автобіографія; декларація про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру за минулий рік за формою і в порядку, що встановлені Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»; відомості про перебування у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку; відомості про судимість кандидата.

Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови Верховної Ради України. [2]

Відповідно до суспільної необхідності законодавча база потребує постійного ревізування і упорядкування. Закон, який був ефективним у певний період, виконав свою місію, а в сучасних умовах не працює у зв'язку із зміною суспільних відносин, суб'єктивних або об'єктивних обставин, потребує відміни або зміни. Ось чому важливою парламентською процедурою є процедура здійснення парламентського контролю.

Парламентський контроль має чітко вивчати позитивність ініціатив щодо створення законів, незалежно від того, від якої політичної сили або гілки влади такий надійшов для розгляду. Завдання законодавця полягає в тому, щоб знайти «золоту середину», тобто створи- ти таку систему парламентського контролю, яка, з одного боку, буде надійною гарантією від перевищення урядом своїх повноважень, з іншого – не буде надмірно обмежувати його, що надасть йому змогу належним чином проводити національну політику.

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[2] Про Регламент Верховної Ради України: Закон України №1861-VI від 10.02.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

Верховна Рада відповідно до своїх повноважень безпосередньо або через свої органи здійснює парламентський контроль за забезпеченням конституційних прав, свобод та обов'язків громадян України, додержанням законів та інших актів. Вона розглядає питання про додержання Конституції України та законів з власної ініціативи чи за поданням комітетів та тимчасових комісій Верховної Ради, народних депутатів України. Парламент розглядає програму діяльності Кабінету Міністрів на період його та своїх повноважень, яка подається на розгляд Верховній Раді у місячний термін після його утворення. За результатами розгляду програми діяльності Кабінету Міністрів приймається відповідна постанова.

Верховна Рада відповідно до своїх повноважень здійснює контроль за виконанням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони навколишнього середовища як безпосередньо, заслуховуючи доповіді Кабінету Міністрів з вищеперерахованих питань, так і через комітети Верховної Ради відповідно до їх компетенції. Кабінет Міністрів одночасно із звітом про виконання Державного бюджету України має подавати на розгляд Верховної Ради доповіді про хід і результати виконання затверджених нею програм. [1]

Однією з найважливіших контрольних процедур є заслуховування звіту Кабінету Міністрів.

Верховна Рада один раз на рік розглядає звіт Кабінету Міністрів про хід і результати виконання схваленої ним Програми діяльності. Щорічний звіт Кабінету Міністрів подається у 45-денний строк після закінчення календарного року не пізніше як за 15 днів до розгляду на засіданні Верховної Ради. Він передається комітетом Верховної Ради, а також поширюється серед депутатів. Звіт про роботу Кабінету Міністрів на засіданні робить Прем'єр-Міністр або, у разі його відсутності, Перший віце-прем'єр-міністр. Після заслуховування звіту Кабінету Міністрів співдоповідей комітетів Верховної Ради відбувається його обговорення. За підсумками обговорення звіту Верховна Рада приймає відповідну постанову.

[1] Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. К. : Правова єдність, 2009. С. 559-660.

Контрольна діяльність Верховної Ради поширюється і на ряд інших органів і посадових осіб.

Верховна Рада розглядає звіти Генерального прокурора, Голови Національного банку, Голови Фонду державного майна та інших органів і посадових осіб, які обираються, призначаються чи затверджуються Верховною Радою, крім органів судової влади та суддів. Щорічні письмові звіти цих органів і посадових осіб подаються до Верховної Ради протягом місяця після закінчення календарного року і поширюється серед депутатів.

Важливими формами парламентського контролю є і мають бути депутатські запити як офіційні звернення на сесії Верховної Ради до органів Верховної Ради, Кабінету Міністрів, до керівників інших органів державної влади та місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності. Запит оголошується головуючим на пленарному засіданні Верховної Ради або самим депутатом, якщо він на цьому наполягає. Відповідь на депутатський запит оголошується головуючим на засіданні Верховної Ради у тому разі, якщо на цьому полягає народний депутат.

Поряд з основними процедурами діяльності Верховної Ради – законодавчою, установчою і контрольною процедурами – у парламенті України мають діяти і спеціальні процедури, тобто спеціальний порядок розгляду окремих питань. За спеціальними процедурами відбуваються заслуховування Верховною Радою щорічних та позачергових послань Президента; затвердження Державного бюджету України і контроль за його виконанням; розгляд зовнішньополітичних питань.[1]

4. Конституційно-правовий статус народного депутата України

Відповідно до ст.5 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Єдиний орган законодавчої влади в Україні – парламент – складається з 450 народних депутатів, які обираються на основі демократичних принципів. [1] Мандат – документ, який засвідчує легітимність повноважень, прав та привілеїв депутата.

Статус народного депутата України є, насамперед, відображенням статусу парламенту, демократизму держави і суспільства, стану безпосередньої і представницької демократії та їх гарантом. Природно, що його нормативно-правове визначення посідає значне місце у законодавстві. [1]

Статус народного депутата, а також порядок здійснення ним своїх депутатських повноважень визначається Конституцією України та Законом України «Про статус народного депутата України», прийнятим 17 листопада 1992 року з наступними змінами і доповненнями, Регламентом Верховної Ради України та іншими нормативно-правовими актами. Відповідно до цих правових актів статус народного депутата є багатогранним за своїми функціями і повноваженнями, за змістом і формами його діяльності.

Як особа, що представляє народ в органі державної влади, народний депутат є, перш за все, суспільно-політичним діячем, який уповноважений виражати і захищати інтереси суспільства та інтереси своїх виборців. Окрім цього він є державним діячем, членом парламенту, який бере активну участь у здійсненні найважливіших функцій парламенту і тим самим функцій держави.

Народний депутат України – представник українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним здійснювати повноваження, передбачені Конституцією та законами України.

Він зобов'язаний виражати і захищати інтереси суспільства та своїх виборців, брати активну участь у здійсненні законодавчої, установчої та контрольної функції Верховної Ради України. *Народним депутатом України може бути* громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і про- живає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обра- ним до Верховної ради громадянин, який має судимість за вчинення

[1] Конституційне право України : підручник / за ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. С. 344-345.

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

умисного злочину, якщо ця судимість не знята у встановленому законом порядку. [1]

Принципами статусу народного депутата України є: вільний депутатський мандат; здійснення повноважень народним депутатом на постійній основі; рівноправність депутатів та ін. [1]

Принцип вільного депутатського мандата прямо не закріплюється в Конституції України, але він випливає із загального принципу парламентаризму, який отримав визнання в ст. 75 Конституції України. До основних положень вільного депутатського мандата належать такі:

1) мандат є загальним;
2) мандат – не імперативний, а факультативний;
3) мандат не підлягає відкликанню;
4) мандат за його здійснення не потребує схвалення дій мандатарія. [2]

Принципи здійснення повноважень народним депутатом України на постійній основі та несумісності депутатського мандата означає, що народний депутат України не має права:

1) бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади;
2) мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі;
3) обіймати посаду міського, сільського, селищного голови;
4) мати будь-яку, крім депутатської, оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час;
5) залучатись як експерт органами у кримінальному провадженні, а також проводити адвокатську діяльність;
6) входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті отримання прибутку.[3]

[1] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С.138.

[2] Конституційне право України: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, Кравченко В. В. виправл. та доповн. К.: Атіка, 2004. С. 253-255.

[3] Конституційне право України: Навчальний посібник. Вид. 3-тє, Кравченко В. В. виправл. та доповн. К.: Атіка, 2004. С. 251.

Народний депутат, призначений (обраний) на посаду, що є несумісною з депутатським мандатом, і повноваження якого не припинено в установленому законом порядку, допускається до виконання обов'язків за такою посадою не раніше дня подання ним до Верховної Ради України заяви про складення повноважень народного депутата України. [1]

Протягом досить значного періоду часу народні депутати Верховної Ради України були наділені імперативним депутатським мандатом. Наведене передбачало обов'язок останніх, серед іншого, підтримувати тісні зв'язки з виборцями зі свого виборчого округу, повідомляти їх про свою роботу, роботу Верховної Ради, а також створених нею органів державної влади. Окрім того депутати повинні були звітувати перед виборцями про стан виконання своєї передвиборної програми, оскільки виборці були вправі надавати вказівки, обраним ними, депутатам та відкликати депутатів у разі неналежного виконання своїх обов'язків.

За Конституцією 1996 року у статус народного депутата України зазнав кардинальних змін. Наразі народний депутат України користується вільним депутатським мандатом. Він вже не повинен, а натомість наділений правом підтримувати тісні зв'язки з виборцями та надавати їм інформацію про свою роботу у Верховній Раді, створених нею органах, а також стосовно реалізації своєї передвиборної програми та здійснювати інші депутатські функції у виборчому окрузі. Але найістотнішим у нинішньому статусі народного депутата є те, що він став реальним, дійсним на відміну від колишнього символічно- го, формального за яким народний депутат здійснював у парламенті свої депутатські функції протягом поточного року – по кілька днів два рази на рік.

Колишній статус народного депутата допускав поєднання депутатських функцій зі здійсненням іншого виду діяльності, а також із перебуванням на державній службі та зайняттям виборних чи службових посад. За чинною Конституцією народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі. Це означає, що вони не мають

[1] Конституційне право України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. С. 288.

права мати інший представницький мандат чи перебувати на державній службі. За Законом «Про статус народного депутата України» правове становище народного депутата несумісне із зайняттям будь-якої іншої виробничої або службової посади, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час. [1]

Народний депутат не несе юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком образи чи наклепу. Повноваження народного депутата як члена парламенту починаються з моменту складення ним присяги. Відповідно до ст. 79 Конституції перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою присягу. [2]

Для здійснення своїх функцій народний депутат має широке коло повноважень у Верховній Раді України та її органах. Як член Верховної Ради він має право ухвального голосу з усіх питань, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради та її органів, до складу яких він входить. При здійсненні своїх повноважень у Верховній Раді та її органах депутат має один голос. Якщо депутат не є членом жодного органу парламенту, він може брати участь у його роботі з правом дорадчого голосу.

До пріоритетних прав народного депутата належать його права обирати і бути обраним до органів Верховної Ради (комітетів та ін.) і пропонувати питання для розгляду парламентом або його органами. Тобто він має право впливати як на конституювання Верховної Ради, її структуру, так і на зміст роботи органу законодавчої влади.

Одним із головних його прав є право законодавчої ініціативи, яке передбачено Конституцією (ст. 93) і Законом «Про статус народного депутата України». Відповідно до цих правових актів право законодавчої ініціативи у Верховній Раді означає насамперед передбачену законом можливість вносити в парламент законопроєкти, обов'язкові для розгляду. Так, народний депутат має право законодавчої ініціативи, яке реалізується у формі внесення до Верховної Ради України:

[1] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

1) законопроєкту;
2) проекту постанови;
3) іншої законодавчої пропозиції. [1]

Порядок внесення законопроєкту, проекту постанови чи іншої законодавчої пропозиції на розгляд Верховної Ради України та порядок їх розгляду визначаються Законом України «Про Регламент Верховної Ради України».

До основних парламентських прав народних депутатів відноситься також їхнє право об'єднуватися в депутатські фракції (групи), порядок утворення та особливості діяльності яких у Верховній Раді визначаються Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» та іншими законодавчими актами України, що регулюють депутатську діяльність. [2]

Багатогранними є повноваження народних депутатів установчого (організаційного, державотворчого) характеру. Поряд з правом обирати і бути обраним до органів парламенту України, вони мають право висловлювати думку щодо персонального складу органів і кандидатур посадових осіб, які обираються, призначаються або затверджуються Верховною Радою; ставити питання про недовіру складу та органів, утворених парламентом, а також посадовим особам, яких обрано, призначено або затверджено ним. [3]

Як найважливіше право контрольного характеру народного депутата слід відзначити його право звертатися із запитами, брати участь у дебатах ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданнях, вимагати відповіді на запит.

Згідно із Законом «Про статус народного депутата України» (ст. 15) *депутатський запит* – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України,

[1] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

[2] Про Регламент Верховної Ради України: Закон України №1861-VI від 10.02.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17

[3] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції.[1]

Депутатський запит вноситься у письмовій формі і розглядається на засіданні Верховної Ради. Парламент приймає рішення про направлення депутатського запиту відповідному органу або посадовій особі однією п'ятою від її конституційного складу. Народний депутат має право дати оцінку відповіді на свій депутатський запит. По відпові- ді на депутатський запит може бути проведено обговорення. Запит народного депутата до Президента України має бути попередньо підтриманий не менш як третиною від конституційного складу Верховної Ради України. [1]

Президент України, керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, до яких звернуто запит, зобов'язані повідомити народного депутата, групу народних депутатів, комітет Верховної Ради України у письмовій формі про результати розгляду запиту у п'ятнадцятиденний строк з дня його одержання або в інший, встановлений Верховною Радою України, строк. Якщо запит з об'єктивних причин не може бути розглянуто у встановлений строк, Президент України, керівник відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, до якого звернуто запит, зобов'язаний письмово повідомити про це Голову Верховної Ради України та народного депутата, групу народних депутатів, комітет Верховної Ради України, які внесли запит, і запропонувати інший строк, який не повинен перевищувати одного місяця після одержання запиту. Народний депутат має право брати безпосередньо участь у розгляді внесеного ним запиту керівником органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації. [1]

[1] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

Відповідь на депутатський запит, внесений народним депутатом, надається відповідно Голові Верховної Ради України і народному депутату, який його вніс. Відповідь на депутатський запит, внесений групою народних депутатів, комітетом Верховної Ради України, надсилається відповідно Голові Верховної Ради України і народному депутату, підпис якого під запитом значиться першим, голові комітету Верховної Ради України. Відповідь надається в обов'язковому порядку і безпосередньо тим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, до якого було направлено запит, за підписом його керівника чи посадової особи, керівником підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, на ім'я яких було направлено запит. Народний депутат також має право на депутатське звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності та підпорядкування, об'єднань громадян з питань, пов'язаних з депутатською діяльністю, і брати участь у розгляді порушених ним питань. Відповідно до ст. 16 Закону України «Про статус народного депутата України» *депутатське звернення* – це викладена в письмовій формі пропозиція народного депутата, звернена до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян здійснити певні дії, дати офіційне роз'яснення чи викласти позицію з питань, віднесених до їх компетенції. [1]

Орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, керівники підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, яким адресовано депутатське звернення, зобов'язані протягом 10 днів з моменту його одержання розглянути і дати письмову відповідь. У разі неможливості розгляду звернення народного депутата у визначений строк його повідомляють про це офіційним листом з викладенням причин продовження строку розгляду. Строк розгляду депутатського звернення, з урахуванням продовження, не може перевищувати 30 днів з моменту його одержання. Депутатське звернення до правоохоронного органу або його посадової особи може бути розглянуто регіональним підрозділом цього органу, до компетенції якого безпосередньо належить вирішення порушених народним депутатом

питань. Керівник регіонального підрозділу зобов'язаний надати відповідь народному депутату з дотриманням вище зазначених строків.

Також потрібно мати на увазі, що відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 20.03.2002 р. № 4-рп/2002 народний депутат України не має права звертатися до органів і посадових осіб, що здійснюють функції дізнання і досудового слідства, з вимогами і пропозиціями з питань, які стосуються проведення дізнання та досудового слідства у конкретних кримінальних справах. У разі надходження до органів і посадових осіб, що здійснюють функції дізнання і досудового слідства, вимог і пропозицій народних депутатів України із зазначених вище питань, керівники відповідних органів, слідчі і посадові особи, що здійснюють дізнання, мають діяти з дотриманням вимог, передбачених Кримінально-процесуальним кодексом України. [1]

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 19.05.1999 р. № 4-рп/99 народний депутат України не має права звертатися з вимогами чи пропозиціями до судів, до голів судів та до суддів стосовно конкретних судових справ. Вимога чи пропозиція народного депутата України до керівників органів служби безпеки не може бути дорученням щодо перевірки будь-якої інформації про окремих громадян. За відсутності у вимозі чи пропозиції народного депутата України достатньої інформації про злочин така вимога чи пропозиція не може бути підставою для прийняття рішення про проведення оператив- норозшукових заходів.[2]

Народний депутат, який направив звернення, може бути присутнім при його розгляді, про що він повідомляє відповідний орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, яким адресовано депутатське звернення. [3]

[1] Рішення Конституційного суду України від 20.03.2002 № 4-рп/2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-02

[2] Рішення Конституційного суду України від 19.05.1999 № 4-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-99

[3] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

Вмотивована відповідь на депутатське звернення повинна бути надіслана народному депутату не пізніш як на другий день після розгляду звернення. Відповідь надається в обов'язковому порядку і безпосередньо тим органом державної влади чи органом місцевого самоврядування, до якого було направлено звернення, за підписом його керівника чи посадової особи, керівником підприємства, установи та організації, об'єднання громадян, крім випадків, установлених законодавством. [3]

Народні депутати України наділені широкими правами у взаємовідносинах із органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав, засобами масової інформації, зокрема народний депутат:

1) користується правом невідкладного прийому з питань депутатської діяльності керівниками та іншими посадовими особами розташованих на території України органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, громадських організацій і політичних партій;
2) при пред'явленні посвідчення народного депутата України користується правом безперешкодно відвідувати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також правом безперешкодного доступу на всі підприємства, в установи та організації, розташовані на території України, незалежно від їх підпорядкування, форм власності, режиму секретності;
3) має право порушувати у Верховній Раді України або її органах питання про необхідність проведення перевірок додержання законів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян, розташованими на території України, чи їх посадовими особами, про проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес, та брати участь у таких розслідуваннях в порядку, встановленому законом;

4) має право у разі необхідності залучати до участі у розгляді пропозицій, заяв і скарг, які надійшли на його ім'я, а також у прийомі громадян посадових осіб органів державної влади і органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій;
5) має право брати участь у розгляді в органах державної вла- ди і органах місцевого самоврядування пропозицій та вимог виборців, інших питань, пов'язаних із здійсненням депутатських повноважень;
6) має право брати участь з правом дорадчого голосу у роботі сесій сільських, селищних, міських, районних у містах (в містах з районним поділом), районних і обласних рад та засіданнях їх органів;
7) має право виступу з питань його депутатської діяльності не рідше одного разу в місяць у друкованих засобах масової інформації, у прямому ефірі на радіо або у режимі прямого ефіру (до 10 хвилин в місяць) та в прямому ефірі або у режимі прямого ефіру на телебаченні (до 20 хвилин в місяць), на радіо (до 10 хвилин в місяць) та телебаченні (до 20 хвилин в місяць), безкоштовно, засновником (співзасновником) яких виступають органи державної влади, організації або установи, що фінансуються повністю або частково за рахунок коштів державного бюджету. [1]

Народний депутат має також інші права, передбачені Конституцією України та законами України.

Поряд з широким колом прав у Верховній Раді та її органах народний депутат України має ряд *обов'язків* у них. Зокрема, він зобов'язаний:

1) дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави;
2) бути присутнім та особисто брати участь у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано;

[1] Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page

3) особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами;
4) виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано;
5) інформувати Верховну Раду України та її органи, до складу яких його обрано, про виконання доручень Верховної Ради України та її органів;
6) додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики;
7) постійно підтримувати зв'язки з виборцями, вивчати громадську думку, потреби і запити населення;
8) інформувати виборців про свою депутатську діяльність через засоби масової інформації, на зборах виборців періодично, але не рідше двох разів на рік;
9) розглядати звернення виборців відповідно до вимог та в порядку, встановленому Законом України «Про звернення громадян».

Відповідно до ст. 81 Конституції України повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України. Разом з тим, у передбачених Конституцією і Законом випадках *повноваження народного депутата можуть припинятися достроково*, зокрема, у разі:

1) складення повноважень за його особистою заявою;
2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
4) припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
5) смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. [1]

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду.

Позовна заява про дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності подається до Вищого адміністративного суду України. Право звернутися з такою позовною заявою має Голова Верховної Ради України, Перший заступник або заступник Голови Верховної Ради України. Рішення, прийняте за наслідками розгляду справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України, є остаточним і оскарженню не підлягає. Адміністративна справа за позовною заявою про дострокове припинення повноважень народного депутата України вирішується протягом семи днів після відкриття провадження у справі. Неприбуття у судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про розгляд справи, не перешкоджає її розгляду. [1]

Держава гарантує депутату необхідні умови ефективного здійснення ним депутатських повноважень. Верховна Рада та державні органи, підприємства, установи і організації незалежно від форм власності і підпорядкування забезпечують умови для виконання депутатом його повноважень, а об'єднання громадян та їх органи сприяють йому в цьому.

Список рекомендованих нормативних актів і літератури

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
2. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17

[1] Кодекс адміністративного судочинства України: Закон № № 2747-IVвід 06.07.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15.

3. Про комітети Верховної Ради України: Закон України від 04 квітня 1995 р. № 116/95-ВР. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80
4. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-17
5. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2790-12/page
6. Словська І. Конституційно-правовий статус парламенту – Верховної Ради України. К.: Юрінком Інтер, 2013.
7. Куцин Я. М. Якість законотворчого процесу в Україні як основний чинник ефективності парламентського контролю. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право».* 2016. № 6. С. 54-58.
8. Куцин Я. М. Праксеологія парламентсього контролю: порівняльно-аналітичне дослідження. : дис. канд. юр. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 261 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Визначення Верховної Ради України як органу державної влади.
2) Перелік ознак, притаманних Верховній Раді України.
3) Конституційний склад Верховної ради України.
4) Посади, щодо призначення Президентом яких потрібна згоди Верховної Ради України.
5) Вимоги щодо народних депутатів України, встановлених Конституцією.
6) Структурні органи Верховної Ради України.
7) Повноваження Голови Верховної Ради України.
8) Перелік суб'єктів права законодавчої ініціативи.
9) Основні парламентські процедури: загальна характеристика.

Тестові завдання:

1. Визначте, за умови обрання якої кількості депутатів Верховна Рада України є повноважною:

1) не менш як однієї третини від її конституційного складу; 2) не менш як двох третіх від її конституційного складу; 3) не менш як трьох четвертих від її конституційного складу ¾.

2. Структура Верховної Ради України є:

1) однопалатною; 2) двопалатною; 3) трьох палатною.

3. У відповідях під котрими номерами правильно названо, початок чергових сесій Верховної Ради України:

1) перший вівторок лютого; 2) перший понеділок березня; 3) перший вівторок вересня; 4) перший понеділок серпня.

4. Яку частину Конституційного Суду України призначає Верховна Рада України:

1) половину; 2) третину; 3) три четверті.

5. Який розділ Конституції України присвячений Верховній Раді України:

1) IV; 2) V; 3) VI.

6. Якою кількістю голосів Верховна Рада може прийняти рішення про створення тимчасової слідчої комісії:

1) якщо за це проголосувало не менш як одна третина від її конституційного складу; 2) якщо за це проголосувало не менш як половина від її конституційного складу; 3) якщо за це проголосувало не менш як дві треті від її конституційного складу.

7. У відповідях, під котрими номерами правильно визначено суб'єктів права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України:

1) Президент України; 2) Конституційний Суд України; 3) Кабінет Міністрів України; 4) Рада національної безпеки і оборони України; 5) народні депутати України; 6) Національний банк України.

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 10

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

1. ***Інститут глави держави в світі: історія становлення та розвитку.***
2. ***Місце та роль Президента України в системі органів державної влади.***
3. ***Повноваження Президента України. Дострокове припинення повноважень Президента України.***

Науковий аналіз проблем організації і функціонування органів влади на перехідному етапі розвитку держави і суспільства має велике значення для визначення шляхів державотворення і забезпечення стабільності конституційного ладу. Введення інституту президентства в структуру державного механізму України відкрило новий етап у розвитку української державності. Ця зміна вимагала перегляду взаємовідносин між гілками влади і проведення аналізу цього інституту в порівняльно-правовому аспекті.

Існування і функціонування інституту президентства мають велике вплив на політичний, правовий і соціальний лад держави. Дослідження правового статусу Глави держави є надзвичайно важливим, оскільки від цього статусу залежать повноваження та обов'язки Президента, його роль у державному управлінні, відносини з іншими органами влади, а також правовий статус громадян перед ним. Даний аналіз допомагає розуміти, яким чином президентська влада впливає на державний

механізм та суспільство в цілому, і дозволяє визначити необхідні корективи для забезпечення ефективності і легітимності цього органу влади.

1. Інститут глави держави в світі: історія становлення та розвитку

Конституційно-правовий інститут глави держави в країнах сучасного світу звичайно складається із норм, що: а) визначають місце та роль глави держави в державному механізмі, його взаємовідносини з іншими суб'єктами владних повноважень; б) встановлюють порядок заміщення посади глави держави: в) передбачають можливу відповідальність глави держави; г) закріплюють повноваження глави держави. Ці норми, включені до конституції, окрім того, ще конкретизуються поточним законодавством.

Щоб спробувати достатньо чітко визначити інститут глави держави, необхідно звернутися до конституційних норм, що дають загальну характеристику правового становища глави держави і вказують на його роль і місце в системі державних органів.

Главою держави є особа, що формально займає найвище місце в системі державних інститутів і здійснює верховне представництво країни як у внутрішньополітичному житті, так і на міжнародній арені. Його місце і роль у державному механізмі мають величезне значення і визначаються кількома ключовими аспектами:

1. Глава держави є символом і верховним представником країни. Він або вона виступає в ролі голови держави, що виражає єдність і гідність нації. Ця посада відображає державний статус та імідж країни в міжнародних відносинах.
2. Глава держави часто має обов'язок захищати та забезпечувати дотримання конституції, є символом демократичної легітимності і правової стабільності держави.
3. Глава держави може впливати на внутрішньополітичні процеси, формуючи стратегію розвитку країни і виступаючи у ролі посередника або арбітра в конфліктах між різними політичними силами.

4. Глава держави представляє свою країну на міжнародній арені, веде міжнародні переговори, укладає міжнародні угоди та забезпечує позицію країни у світових справах.
5. Глава держави може відігравати важливу роль у забезпеченні прав і свобод громадян.

Отже, роль глави держави в державному механізмі має велике значення і охоплює багато аспектів внутрішньої та міжнародної політики, правового захисту та гармонізації інтересів держави і громадянства.

Глава держави досить часто також виступає як носій виконавчої влади, а також представник держави в сфері міжнародних відносин. Його роль в якості глави виконавчої влади може безпосередньо в конституції і не фіксуватися. Однак, за таких умов логіка концепції поділу влади обумовлює включення глави держави (якщо і не юридично, то, принаймні, фактично) у систему виконавчої влади. Разом з тим, цілий ряд українських та зарубіжних вчених-правознавців аргументовано доводять своє твердження про те, що глава держави не може входити до жодної з гілок влади, оскільки він є або принаймні повинен бути над ними всіма, тобто фактично *є арбітром* у взаємовідносинах між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади з метою забезпечення конституційної стабільності в країні.

У сучасному світі інститут глави держави функціонує у формі *монарха* чи *президента*. Передумовою його виникнення є абсолют- на монархія, як пізньофеодальний політичний інститут. При цьому в країнах з монархічною формою правління главою держави є монарх, правовий статус якого характеризується двома такими особливостями: а) влада монарха юридично вважається непохідною від якої-небудь іншої влади чи виборчого органу; б) монарх панує (обмежено чи абсолютно) за власним правом і вважається джерелом державної влади. Прерогативи монарха пронизують усю державну систему країни, тобто все державне управління здійснюється від імені монарха. Влада монарха є спадкоємною та переходить від одного представника владної династії до іншого у встановленому законом порядку. При цьому порядок наслідування встановлюється або конституціями, або конституційними законами, що значною мірою доповнюються звичаями.

Законодавча практика зарубіжних країн має три системи престолонаслідування: *а) салічна система* полягає в тому, що спадкування престолу здійснюється тільки чоловіками за правом первородства, і жінки з кола престолонаслідників цілком виключаються (Бельгія, Норвегія, Японія); *б) кастильська система* полягає в тому, що жінки з черги престолонаслідування не виключаються, але перевага віддається чоловікам – молодший брат виключає старшу сестру (Великобританія, Данія, Іспанія, Швеція); *в) австрійська система* не виключає жінок, але віддає перевагу у всіх лініях і у всіх ступенях споріднення чоловікам, і, відповідно, жінки успадковують престол тільки при повному припиненні чоловічого потомства та всіх чоловічих ліній.

Так, незважаючи на те, що влада монарха останнім часом обмежується лише збереженням символу спадковості історичних традицій, втілення ідеї національної державної єдності, неперервності її існування, інститут монархічної форми правління має і свої формальні переваги, серед яких: можливість прийняття оперативного рішення у випадках часових обмежень, здатність ефективно висувати професійно підготовлених осіб на керівні пости. Так, у монархічній системі ця здатність набагато розвинутіша, ніж в республіканській, монарх соціально виведений з конкуренції і сам зацікавлений у висуненні талановитих людей, так як для нього поразка країни – це загроза зречення, а загибель країни – загибель династії.[1]

Актуальним було і залишається роль одноособової влади у політичній історії та сучасній практиці державного будівництва. Державне життя більшості народів в минулому реалізовувалось за монархічним принципом. Однак, республіканська форма правління, безумовно, є більш демократичною, ніж монархія, та відповідає сучасним уявленням про демократичний політичний лад. Монархія – переважно пройдений етап державного розвитку. Так, наприклад, Конституція України 1996 року чітко закріпила, що Україна є республікою (ч. 1 ст. 5). Жодна з країн СНД у процесі здобуття своєї державності не вибрала

[1] Мерзескул Л.С. Місце і роль глави держави в монархічних країнах: збірник наукових праць. Національна академія внутрішніх справ: К. 2019. 124-126 с.

монархію як форму правління. Те ж саме можна сказати й відносно інших постсоціалістичних країн.[1]

Главою держави в країнах республіканської форми правління є президент. Термін «президент» походить від латинського *presidens*, що означає «той, що сидить попереду». Прийнято вважати, що першою країною в світі, що запровадила цю посаду є США, в якій поєднали в одній особі главу держави та главу уряду і цим самим створили один з найважливіших державно-правових інститутів – інститут президенства. Глава держави в США обирався шляхом загальних виборів, на відмінну від інших держав, де в той час виконавча влада мала спадкоємний, монархічний характер. Було вирішено, що вища виконавча влада повинна бути зосередженою в руках одної посадової особи, а не декількох. Таким чином, у США був затверджений принцип єдиноначальності виконавчої влади і її главою, відповідно до Конституції, є президент США.[2]

Першими країнами Європи, де з'явився інститут президента, стали в 1848 році дві республіки – Франція та Швейцарія. Інші держави Європи до кінця XIX століття залишалися монархіями. Після закінчення першої світової війни президенти стали вищими посадовими особами в Австрії, Чехословаччині, Польщі, Естонії, Литві, Туреччині, Латвії. У число західноєвропейських держав, очолюваних президентами, ввійшли Італія, Греція, Португалія, Ісландія і Мальта. В Азії посада президента була заснована у Південній Кореї, Південному В'єтнамі, Тайвані, Індії, Пакистані, Бангладеші, Афганістані. Починаючи з кінця 80-х, почалося поширення інституту президентства в колишніх республіках СРСР та посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Президентство на даний час стає невід'ємним елементом державного механізму багатьох країн світу.

Досліджуючи правову природу глави держави у країнах з республіканською формою правління, можна зробити висновок, що в них главою держави є президент, правове становище якого відрізняється чотирма основними особливостями. *По-перше*, в основному пост гла-

[1] Вибори президента: український та зарубіжний досвід: навч. посіб. / Ю.М.Бисага, М. М. Палінчак, Д. М. Бєлов. Ужгород, 2003.

[2] Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.

ви держави індивідуальний. Але є окремі винятки, коли функції глави держави здійснюються колегіальним органом. *Другою особливістю* є те, що влада Президента юридично вважається похідною від народу (корпусу виборців) або іншого органу – Парламенту, або особливої виборчої колегії за участю членів органу народного представництва. *Третьою особливістю* правової природи Президента як юридичної форми глави держави є обмежений строк президентських повноважень. *Четвертою особливістю* правової природи Президента як глави держави можна вважати його обмежену відповідальність за свою діяльність. Президент у принципі не несе відповідальність за свою діяльність, але, на відміну від монарха, його «невідповідальність» має межі.[1]

Інститут президентства притаманний країнам з республіканською формою правління. Поняття «глава держави» є спорідненим до поняття «президент». Видовою ознакою поняття «президент» є його виборність. Так, президент – виборний глава держави. Порядок його обрання може бути різний (пряме голосування, вибори депутатами парламенту тощо), але президент неодмінно обирається. Дана ознака, безумовно, визначає вже не загальне, а особливе в порівнянні з поняттям монарха, оскільки влада монарха, як правило, спадкоємна, і переходить від одного представника панівної династії до іншого відповідно до закону про престолонаслідування. Спадкоємний принцип має виключення, коли монарх обирається (у минулому Польське королівство, Німецька імперія до 1866 р. і ін., а в даний час – Малайська Федерація). У юридичній літературі відзначається, що монархія, у котрій монарх обирається, є поєднанням монархічного та республіканського елементів, однак останній є несуттєвим і не змінює характеру самого інституту.

Глава держави в юридичній літературі визначається як «офіційна особа (орган), що займає, як правило, формально найвище місце в ієрархії державних інститутів». Це не просто окремо взята фізична (чи юридична) особа з усіма її особливостями, а зосередження влади і впливу, вершина влади в державі.[2]

[1] Маклаков В. В. Конституции буржуазных государств: Учебное пособие. М.: Юридическая литература,2000. 384 с.

[2] Вибори президента: український та зарубіжний досвід: навч. посіб. / Ю.М. Бисага, М.М.Палінчак, Д. М. Бєлов. Ужгород, 2003.

Виборність не є єдиною ознакою інституту президента, оскіль- ки відомі випадки виборної монархії. Президент, як правило, обирається на певний строк, встановлений законодавством. Саме обмеженість терміну дії його повноважень і є відмінною рисою цього інституту. Прийнято вважати, що максимальна межа строку складає 7 років (Італія). У багатьох державах встановлена можливість переобрання президента не більше ніж на два терміни підряд (США, ФРН, Україна). Проте є країни, в яких це обмеження відсутнє, що призводить, як свідчить практика, до встановлення довічного президентства (КНДР).

Структура президентської влади у світі різна. У ряді держав, поряд із посадою президента, засновується посада віце-президента (США, Мексика, Панама, Аргентина, Індія і т.д.). Ця посада існує, головним чином, у країнах із президентською формою правління. Виключення складають, зокрема, напівпрезидентська система в Болгарії і парламентська система в Індії і Швейцарії.

За Конституцією України та більшості країн Центральної та Східної Європи (за виключенням Болгарії) посада віце-президента не передбачена. Окремі дослідники, зокрема Ю.М. Тодика, В.Д. Яворський, у своїх наукових публікаціях схилялися до думки, що доцільним є введення такої посади на території Україні.

У механізмі функціонування президентської влади важливо забезпечити механізм заміщення президента, якщо для цього склалися певні обставини. Конституція України (ст. 112) встановлює, що у випадку дострокового припинення повноважень відповідно зі статтями 108, 109, 110 і 111 Конституції виконання обов'язків Президента на період до обрання та вступу на посаду нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

У законодавстві країн світу застосовується різний порядок заміщення посади президента. Так, у випадку вакансії посади президента, її, як правило, займає одна з таких осіб: віце-президент (США, Бразилія, Індія), прем'єр-міністр (Австрія, Фінляндія), голова парламенту чи однієї з палат (ФРН, Франція, Україна, Грузія, Пакистан, Монголія). Є два основних види вакансій посади президента: *тимчасова* (у випадку його тимчасової нездатності за якимись при-

чинами здійснювати свої функції і повноваження) і *постійна* (у випадку смерті чи відставки, постійної нездатності виконувати свої функції).[1]

Існують різні підходи до розуміння поняття «президент», які сформувались у правовій доктрині, щодо визначення його правового статусу в державному механізмі країни. Відповідно до першого підходу – загально-соціологічного, на перший план ставляться умови та фактори, що призвели до виникнення президентства. Політичний підхід висвітлює поняття президента переважно в аспекті сформованого співвідношення політичних сил у суспільстві і державі. Визначальними є партійна приналежність президента, політичні погляди і симпатія, вплив на певні державні структури. У юридичних науці поняття «президентство», як правило, визначається через призму поняття «інститут президента». [2]

Як ми вже зазначали, інститут президентства розглядається як державно-правовий інститут, що включає в себе чотири групи норм, що визначають: а) порядок виборів президента (включаючи інаугурацію); б) його юридичне положення в структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний аспект); в) функції і повноваження президента (конституційний статус – функціональний аспект); г) припинення виконання президентських повноважень. Кожна з цих окремих груп правових норм виступає в якості складо- вої частини інституту президентства в цілому. Разом з цим важли- вим елементом даного інституту є відповідальність президента. Сам конституційно-правовий інститут був би не повним, якби не містив положень про відповідальність глави держави. Так, ст. 111 Конституції України закріплює можливість усунення Президента з посади в порядку імпічменту. Це одна з форм конституційної відповідальності, причому досить серйозна, про що говорить вплив імпічменту на політико-правову ситуацію в країні. [3]

[1] Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.

[2] Конституційне право України. Підручник. Авторський колектив. 9-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Гельветика. 2018. 462 с.

[3] Вибори президента: український та зарубіжний досвід: навч. посіб. / Ю. М. Бисага, М.М.Палінчак, Д. М. Бєлов. Ужгород, 2003.

Отже, інститут президентства – це сукупність норм конституційного права, що регулюють формування та функціонування президентської влади, механізм відповідальності президента.[1]

В історії відомі випадки функціонування колегіального органу у ролі глави держави. До прикладу, у СРСР була відсутня посада глави держави, її повноваження виконувала Президія Верховної Ради на чолі з Головою. Цей орган, хоча і був наділений Конституцією широким колом повноважень, грав далеко не головну роль. Керівне значення належало КПРС, вона визначала основні задачі і напрямки функціонування державного механізму.

Ще одним прикладом є Швейцарська Конфедерація, де функції глави держави й уряду виконує федеральна рада, що складається з 7 членів, які обираються на 4 роки федеральними зборами (парламентом). Головує у Федеральній раді президент конфедерації, що обирається федеральними зборами терміном на один рік із членів федеральної ради.

У літературі відзначається, що у чистому вигляді функції глави держави здійснюються колегією дуже рідко, і, як правило, тимчасо- во. Звичайно, це регентська рада, що призначається в парламентар- них монархіях до досягнення встановленого віку малолітнім монар- хом.

Таким чином, у сучасному світі створений інститут глави держави, що реалізує важливі функції в державному механізмі країн і займає, як правило, найвище місце в ієрархії інститутів влади. Зазвичай главою держави виступає або виборний президент (у республіках), або спадкоємний монарх. Реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади залежить від форми правління і сформованого в країні політичного режиму. Інститут глави держави в процесі історичного розвитку зазнав суттєвих змін і модернізується під впливом різних факторів. Формування державності в Україні, в країнах Центральної та Східної Європи безпосередньо пов’язано з процесом становлення інституту президентства, побудовою демократичної, правової держави і громадянського суспільства.

[1] Скінць С.В. Інститут президенства в Україні: підвищення ефективності управління та пошук шляхів до суспільного діалогу. *Вісник КНУТШ.* 2014. С.77-79.

Оскільки інститут президентства в Україні знаходиться в стадії формування, необхідно враховувати досвід конституційного регулювання правового статусу президента в країнах з розвинутими демократичними традиціями. Використовуючи закордонний досвід, необхідно переймати все корисне, цінне, але, разом з тим, враховувати існуючі реалії і власний вітчизняний досвід.[1]

fl. Місце та роль президента України в системі органів державної влади

Інститут *Президента України* як глави держави є порівняно новим явищем у політичному житті та державному будівництві України. Тривалий час в Україні (колишній Українській РСР) функції глави держави виконували переважно Верховна Рада, яка вважалась найвищим органом державної влади України, її Президія як постійний діючий орган державної влади та її голова.[2]

Концепція «колективного Президента» та вчення про ради і радянське державне будівництво в цілому є теоретичним представленням зосередження функцій глави держави в Президії Верховної ради. Вона передбачала, що народ здійснює державну владу через ради народних депутатів УРСР, що становлять єдину систему органів державної влади і є політичною основою держави, а Верховна Рада – найвищим органом державної влади.

Нинішній інститут президентства в Україні склався не відразу. Спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави та главою виконавчої влади, а нині, за чинною Конституцією, є главою держави. Становлення інституту Президента України було ключовим у реформуванні державної влади, пов'язаному з проголошенням незалежності України та зміною її конституційного ладу. [3]

[1] Вибори президента: український та зарубіжний досвід: навч. посіб. / Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак, Д. М. Бєлов. Ужгород, 2003.

[2] Конституційне право України: підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. Київ: Правова єдність, 2010. 432 с.

[3] Вегеш М. М. Політологія: підручник. Київ: Знання, 2008. 384 с.

Декларація про державний суверенітет України, проголосив- ши, що державна влада в Україні здійснюється на основі принципу її поділу на законодавчу, виконавчу і судову призвела до початку реформування державної влади, що і спричинило введення інституту президенства. 25 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати посаду Президента України (Української РСР) до прийняття нової Конституції і провести вибори Президента у 1991 р.

Оскільки інститут Президента України мав перетворитись із символічного колективного внутрішньо-парламентського інституту в реальний одноособовий позапарламентський інститут, і Президент мав обиратися не парламентом, а громадянами України, цей інститут об'єктивно мав отримати необхідну конституційно-пра- вову основу перш ніж стати реальністю. Тому 5 липня 1991 р. було прийнято закони України «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» і «Про вибори Президента Української РСР». Прийняттю цих законів передувало внесення відповідних змін і доповнень до чинної на той час Конституції.[1]

1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента, під час яких, відповідно до основних принципів та положень Конституції України, вперше було обрано Президента України.

Отже, схематично періодизація формування інституту Президентства на теренах України відбувалася наступним чином:

- *перший період:* 10-ті роки XX століття, коли загальні засади інституту Президента формувалися в програмних документах політичних партій та в політико-правовій доктрині того часу;
- *другий період:* 1918–1921 рр., коли вперше в історії України була спроба заснувати пост Президента;
- *третій період* пов'язаний із діяльністю радянської влади на теренах України, коли інститут Президента досліджувався лише доктринально як інституція буржуазних держав;

[1] Конституційне право України. Підручник. Авторський колектив. 9-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Гельветика. 2018. 462 с.

- *четвертий період:* 1990 рік – період заснування посади Президента СРСР;
- *п'ятий період:* 1991 рік – заснування посади Президента України та прийняття перших нормативно-правових актів, які регулювали його правовий статус;
- *шостий період:* 1996 рік – закріплення інституту Президента в Конституції України. [1]

Так, згідно чинної Конституції України від 28 червня 1996 року Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через *тридцять днів* після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України. Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у *п'ятиденний строк* після офіційного оголошення результатів виборів.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту. [2]

[1] Чепульченко Т.О., Левіцька Н.О. Перспективи розвитку інституту Президентства в Україні. *Правова позиція.* 2020. № 2 (27). С. 21 – 24.

[2] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

3. Повноваження Президента України. Дострокове припинення повноважень

Стаття 106 Конституції України передбачає цілий ряд повноважень Президента України. Проте, для полегшення сприйняття, їх можна об'єднати у групи.

I. Одними із пріоритетних повноважень Президента у здійсненні названих функцій є його *повноваження щодо представництва держави всередині країни та на міжнародній арені*. До них належать:

1) звертатися з посланнями до народу та із щорічними (чи позачерговими) посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України;
2) представляти державу в міжнародних відносинах, здійснювати керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, вести переговори та укладати міжнародні договори України;
3) як представник нашої держави у міжнародних відносинах і керівник її зовнішньої політичної діяльності, Президент приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, а також приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представництв іноземних держав.

II. *Як глава держави.* Президент України має ряд повноважень щодо призначення і оголошення виборів і референдумів як форм безпосередньої демократії та щодо формування і функціонування органів державної влади. Зокрема:

1) Президент призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України (ст. 156);
2) проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
3) призначає позачергові вибори до Верховної Ради у строки, встановлені Конституцією.

III. Особливе місце серед повноважень Президента посідають його *повноваження щодо парламенту*, зокрема:

1) право розпуску парламенту, якщо: а) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутат-

ських фракцій відповідно до статті 83 Конституції; б) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; в) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України;

2) право законодавчої ініціативи, тобто право вносити до Верховної Ради України законопроєкти або пропозиції щодо прийняття законів. До того ж законопроєкти, визначені Президентом як невідкладні, мають розглядатися Верховною Радою позачергово. Президент має право вносити законопроєкти про внесення змін і доповнень до всіх розділів Конституції, в тому числі до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», які за умови їх прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради затверджуються всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України;

3) Президентові належить право підписання законів, прийнятих Верховною Радою, і оприлюднення їх. Схвалені Верховною Радою закони спочатку підписуються її Головою і надсилаються Президентові. Відповідно до Конституції (ст. 94) Президент протягом п'ятнадцяти днів після одержання закону підписує його та офіційно оприлюднює або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі, якщо Президент протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити *протягом десяти днів*. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом. Закон набуває чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 94). [1]

IV. *Повноваження щодо формування органів виконавчої влади Президентом України:* Кабінету Міністрів, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій.

Так, відповідно до ст. 106 Конституції Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції. Президент вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України.

Президент наділений іншими повноваженнями щодо формування органів виконавчої влади та призначення посадових осіб. Зокрема, він призначає половину складу Ради Національного банку України, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Крім того, Президент скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, а також зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

V. Ряд повноважень має Президент і *щодо формування органів судової влади та контрольно-наглядових органів*. Зокрема:

1) призначає третину складу Конституційного Суду України;
2) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
3) здійснює помилування.

VI. Досить широке коло повноважень має Президент *як гарант конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України; додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних інститутів*:

1) Відповідно до Конституції Президент є Головнокомандувачем Збройних Сил України, він призначає на посади та звільнює з посад вище командування Збройних Сил, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної оборони і безпеки; вносить до Верховної Ради питання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України; відповідно до закону приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою; присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання й класні чини.
2) Президент, поряд з правом відкладального вето, має право звернення до Конституційного Суду з питань конституційності (відповідності Конституції) законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (ст. 150 Конституції). Президент має право також звернення до Конституційного Суду за висновком про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість (ст. 151 Конституції).
3) Президент також приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними, здійснює інші повноваження, встановлені Конституцією України.

Президент не може делегувати свої повноваження іншим особами або органам і це є важливою гарантією як статусу Президента, так і конституційного ладу в цілому. Свої функції і повноваження Президент здійснює в певних правових і організаційних формах, які, як правило, властиві лише цьому інституту державної влади.

Президент України на основі і на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Окремі види актів Президента скріплюються, відповідно до Конституції, підписами Прем'єр-міністра і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Для здійснення своїх повноважень Президент України в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, створює консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, які називаються Офісом Президента України.[1]

Рада національної безпеки і оборони, наділена особливою організаційною формою гарантування конституційного ладу з боку Президента України, яка є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Вона координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. Її головою є Президент України, який формує персональний склад Ради національної безпеки і оборони. До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадами входять: Прем'єр-міністр, Міністр оборони, Голова Служби безпеки, Міністр внутрішніх справ та Міністр закордонних справ. У засіданнях Ради на-

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

ціональної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента (ст. 107 Конституції).

Важливу роль у забезпеченні здійснення Президентом України повноважень у сфері виконавчої влади та представлення його інтересів в органах державної влади відіграє *інститут представників Президента України.* Суб'єктами цього інституту є представники Президента України у Верховній Раді України, у Кабінеті Міністрів України та у Конституційному Суді України.

Постійний представник Президента України у Верховній Раді України є особою, яка уповноважується Президентом України забезпечувати взаємодію між Президентом України і Верховною Радою України.

Відповідно до Конституції України, законами України та Положенням «Про представника Президента України у Верховній Раді України» основними завданнями постійного представника Президента України у Верховній Раді України є: 1) участь у встановленому порядку в засіданнях Верховної Ради України, її постійних та тимчасових комісій, депутатських фракцій, а також в інших заходах, що здійснюються Верховною Радою України, її органами та посадовими особами; 2) представництво на засіданнях Верховної Ради України, її комітетів та тимчасових комісій проєктів законів, пропозицій Президента України до законів, повернутих главою держави для повторного розгляду, а також інших документів, внесених Президентом України; 3) інформування Президента України про хід і результати розгляду у Верховній Раді України та її органах документів, внесених Президентом України; 4) участь у підготовці проєктів законів, матеріалів до доповідей, звернень та інших документів, які вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради України; 5) відповідно до наданих повноважень представляє подання Президента України до Верховної Ради України про призначення, звільнення, одержання згоди на призначення, звільнення відповідних посадових осіб; 6) внесення в установленому порядку на розгляд Президента України у разі потреби пропозиції щодо представлення, супроводження у Верховній Раді України внесених Президентом України законопроєктів, а також

пропозицій до законів, повернутих Президентом України для повторного розгляду; 7) участь за дорученням Президента України в роботі узгоджувальних та інших комісій, експертних груп, які утворює Верховна Рада України, її органи; 8) сприяє зміцненню контактів, організації зустрічей Президента України з головами комітетів, тимчасових комісій, керівниками депутатських фракцій Верховної Ради України; 9) здійснює моніторинг проєктів законів, постанов Верховної Ради України, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи, бере участь у здійсненні аналізу таких проєктів, зокрема з питань, що виникають у взаємовідносинах Президента України з Верховною Радою України, та в разі потреби вносить відповідні пропозиції; 10) виконує інші доручення Президента України.[1]

Постійним представником Президента України у Кабінеті Міністрів України є посадова особа, що підтримує зв'язок між Президентом України та Кабінетом Міністрів України, який полягає у вирішенні питань, що виникають у взаємовідносинах Президента України та Кабінету Міністрів України. Призначається та звільняється Президентом України, за посадою є одним із перших заступників Глави Офісу Президента України.

Представник Президента України відповідно до покладених на нього завдань: 1) бере участь у засіданнях Кабінету Міністрів України, представляє на засіданнях Кабінету Міністрів України, урядових комітетів, а також його консультативно-дорадчих та інших органів позицію Президента України з питань, що розглядаються, та інформує главу держави про хід та результати такого розгляду; 2) здійснює моніторинг актів та в разі потреби проєктів актів Кабінету Міністрів України, вносить Президентові України пропозиції щодо зупинення дії актів Кабінету Міністрів України у разі їх невідповідності Конституції України; 3) вносить Президентові України пропозиції щодо підготовки проєктів законів, а також актів Президента України з питань, що стосуються діяльності Кабінету Міністрів України, бере участь у розробленні таких проєктів; 4) бере участь у розробленні проєктів законодавчих актів, які вносяться Президентом України або за його

[1] Положення про Представника Президента України у Верховній Раді України від 15 лютого 2008 р. №133/2008.

дорученням Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України з питань діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади. [1]

Постійний Представник Президента України в Конституційно- му Суді України є посадовою особою, яка уповноважена представля- ти Президента України у Конституційному Суді України, як суб'єкта права на конституційне подання та брати участь в конституційному провадженні.

Представник Президента України: 1) координує підготовку проєктів конституційних подань Президента України до Конституційного Суду України, відповідних документів та матеріалів, що підлягають розгляду Конституційним Судом України; 2) вчиняє як представник суб'єкта права на конституційне подання, учасник конституційного провадження всі дії, передбачені Законом України «Про Конституційний Суд України» та Регламентом Конституційного Суду України; 3) вносить за дорученням Президента України зміни та уточнення до конституційних подань, внесених до Конституційного Суду України Президентом України, позиції глави держави щодо конституційних подань інших суб'єктів права на конституційне подання, в тому числі під час розгляду справ Конституційним Судом України; 4) координує діяльність інших представників Президента України, визначених для участі в конституційному провадженні у конкретних справах, що розглядаються Конституційним Судом України; 5) інформує Президента України про хід та результати розгляду справ у Конституційному Суді України, в разі потреби подає Президентові України пропозиції щодо забезпечення виконання рішень Конституційного Суду України; 6) бере за дорученням Президента України участь у розробленні та правовій експертизі проєктів нормативно-правових актів, в опрацюванні інших документів; 7) здійснює за дорученням Президента України інші повноваження.[2]

[1] Положення про Представника Президента України у Кабінеті Міністрів України від 15 лютого 2008 р. №132/2008

[2] Положення про Представника Президента України в Конституційному Суді України від 27 липня 2007 року №667/2007 р. { Із змінами, внесеними згідно з Указами Президента N 571/2010 (571/2010) від 27.04.2010. N 3/2013 (3/2013) від 04.01.2013 }. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/667/2007#Text

Підстави дострокового припинення повноважень Президента України. Президент України обирається строком на п'ять років. Його повноваження, як правило, припиняються по закінченню цього терміну. Президент виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента. Разом з тим, можливе дострокове припинення повноважень Президента при наявності передбачених Конституцією підстав і додержання конституційно-визначеної процедури.

Відповідно до ст. 108 Конституції України підставами дострокового припинення повноважень Президента є:

1) відставка;
2) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
3) усунення з поста в порядку імпічменту;
4) смерть.

Відставка Президента – добровільне припинення ним своїх повноважень. Заява Президента про відставку має проголошуватись ним особисто на засіданні Верховної Ради України. Відставка Президента набуває чинності з моменту її проголошення. Дане конституційне положення є наслідком врахування світового досвіду дострокового припинення повноважень Президента за відставкою. [1]

Юридичний факт *неспроможності виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я* є підставою дострокового припинення його повноважень. Цей факт встановлюється на засіданні Верховної Ради України, в умовах гласності і відкритості та повинен бути підтвердженим рішенням, прийнятим більшістю від конституційного складу Верховної Ради.

Прийняття рішення про неспроможність виконання обов'язків Президентом своїх повноважень за станом здоров'я ґрунтується на основі письмового подання Верховного Суду України за зверненням Верховної Ради та медичного висновку. Тобто сам по собі медичний висновок не є підставою для дострокового припинення повноважень Президента, оскільки необхідною є оцінка медичного висновку, яка здійснюється Верховним Судом України.

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

Однією з найскладніших процедур відсторонення від посади, тобто дострокового припинення повноважень Президента є процедура *усунення його з поста в порядку імпічменту*.

Відповідно до ст. 111 Конституції України Президент може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним *державної зради або іншого злочину*.

Ініціювання питання про усунення Президента з поста у порядку імпічменту здійснюється *більшістю* від конституційного складу Верховної Ради України.

Для вирішення цього питання необхідним є дотримання процедури імпічменту, яка включає перш за все парламентське розслідування. Для проведення розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються прокурор і слідчі. Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. При встановленні Верховною Радою України відповідних підстав, не менш, як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента.

Рішення про усунення Президента з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу. Розгляду цього питання має передувати перевірка справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, містять ознаки державної зради або іншого злочину. [1]

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виникає питання про легітимне виконання його обов'язків до обрання нового Президента України. Відповідно до статей 108, 109, 110, 111 Конституції України, на період до обрання і вступу на пост нового Президента України обмежене коло обов'язків покладається на Голову Верховної Ради.

[1] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

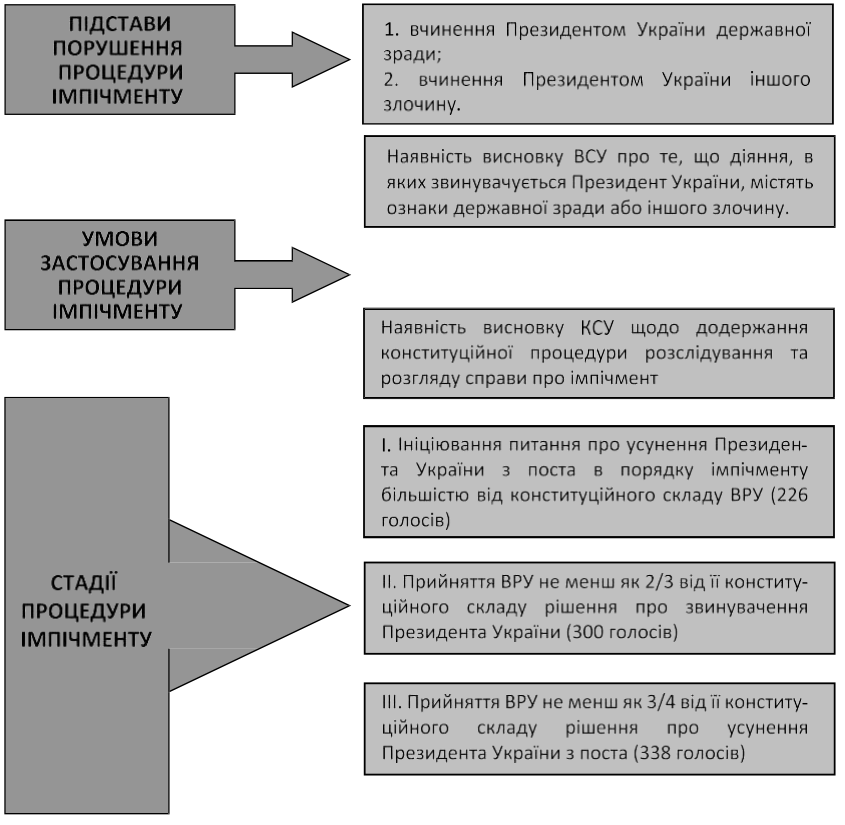

Голова Верховної Ради в період виконання ним обов'язків Президента не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10, 11-13 ст. 106 Конституції, тобто звертатися із посланнями до народу та із щорічними позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; призначати всеукраїнський референдум щодо змін Конституції відповідно до ст. 156 Конституції, проголошувати всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначати позачергові вибори до Верхов- ної Ради України; припиняти повноваження Верховної Ради України

у випадках, передбачених цією Конституцією; вносити до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; призначати та звільняти з посади Генерального прокурора України за згодою Верховної Ради; призначати половину складу Ради Національного банку України; призначати на посади третину складу Конституційного Суду України; присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджувати державними нагородами; встановлювати президентські відзнаки та нагороджувати ними; здійснювати помилування; а також створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

Обов'язки Президента Голова Верховної Ради може виконувати до дев'яноста днів, оскільки, за Конституцією (ч. 5 ст. 103), протягом цього періоду мають бути проведені вибори нового Президента України.

Разом з тим, звертаємо увагу, що Верховна Рада підтримала законопроєкт №1012 «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» в першому читанні і потім у цілому (закон набрав чинності 25.09.2019 року). Згідно з документом, імпічмент може бути застосованим у разі скоєння державної зради або іншого злочину. Підставою є письмове подання нардепів, підписане більшістю Ради. Порядок оголошення імпічменту президенту України наступний:

- подання Верховної Ради про вчинений президентом злочин;
- голосування Ради за оголошення початку процедури імпічменту і створення тимчасової комісії (необхідно щонайменше 301 голос "за");
- формування тимчасової слідчої комісії;
- комісія проводить розслідування факту та обставин злочину;
- слідча комісія готує і подає до Ради висновки і пропозиції щодо проведеного розслідування;
- розгляд Радою висновків комісії за участі президента, голови та суддів КСУ, голів ВСУ та ГПУ і уповноваженої ВРУ з прав людини;

- Рада голосує за подання висновків ТСК та результатів обговорення до ВСУ та КСУ (голосування таємне, потрібно 300 +1 голос);
- ВСУ та КСУ розглядають подання Верховної Ради;
- Рада ухвалює рішення про усунення президента з поста (голосування таємне, потрібно 338 і більше голосів);
- президент втрачає повноваження після оголошення про це головою парламенту.

Якщо Рада не підтримає процедуру імпічменту президента, голова парламенту оголошує про припинення процедури та повноважень тимчасової слідчої комісії. І від імені парламенту просить вибачення у президента.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Берназюк Я.О. Проблеми становлення та розвитку інституту президентства в Україні та зарубіжних країнах. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2007. № 6. С. 13-20.
2. Берназюк Я.О. Правовий статус Секретаріату Президента України як суб'єкта нормопроектного забезпечення діяльності Президента України. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2009. № 4. С. 63-68.
3. Берназюк Я.О. Послання Президента України до народу та до Верховної Ради України як офіційні документи (акти) глави держави. *Форум права.* Харківський національний університет внутрішніх справ. Електронне наукове фахове видання. 2010. № 4. С. 63–68.
4. Берназюк Я.О. Деякі питання участі Адміністрації Президента України у забезпеченні нормотворчої діяльності глави держа- ви. *Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія «Право».* Т. І. Вип. 3. Донецьк, ДонДУУ, 2010. С. 56-64.
5. Берназюк Я.О. Право законодавчої ініціативи Президента України як одна з форм правотворчості глави держави. *Науковий часопис*

НПУ імені М.П.Драгоманова. 2011. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць. Випуск 14. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. С. 145-151.

6. Берназюк Я.О. Конституційно-правові основи правотворчої діяльності Президента України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2010. Серія «Право». Випуск 14. Ч. 1. С. 87-91.
7. Берназюк Я.О. Розпорядження Президента України як один з видів актів глави держави. *Держава і право.* 2011. № 53. С. 152-158.
8. Берназюк Я.О. Директиви Президента України як одна з форм актів глави держави у сфері зовнішньополітичної діяльності та сфері національної безпеки та оборони. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2011. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць. Випуск 16. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. С. 157-163.
9. Берназюк Я.О. Деякі аспекти реалізації Президентом України право вето стосовно прийнятих Верховною Радою України законів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2011. Випуск 16. – С. 62-64.
10. Берназюк Я.О. Конституційно-правова природа право вето Президента України та пропозицій до прийнятих Верховною Радою України законів. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2012. № 2. С. 43-48.
11. Берназюк Я.О. Роль та місце указів Президента України в системі актів глави держави. *Публічне право.* 2012. № 2 (6). С. 15-22.
12. Берназюк Я.О. Поняття та ознаки рішення Президента України в формі доручення. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 1. С. 16-22.
13. Берназюк Я.О. Деякі питання сфери застосування рішень Президента України у формі доручень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2012. Випуск 20. Ч. 1. Т. 1. С. 130-133.
14. Берназюк Я.О. Особливості видання Президентом України актів, які не передбачені Конституцією України. *Публічне право.* 2013. № 1 (9). С. 38-44.

15. Берназюк Я.О. Особливості контрольних нормотворчих повноважень Президента України стосовно актів Верховної Ради України та органів виконавчої влади. *Віче.* 2013. № 9. С. 10-11.
16. Берназюк Я.О. The concept and value of the control powers of the president (Поняття та значення контрольних нормотворчих повноважень глави держави; Pojęcie i znaczenie kompetencji kontrolnych głowy państwa). *Pro Futuro (Fundacja «Oswiata I Nauka Bez Granic»; scientific issue of education, knowledge, law and management).* 2013. № 2 (1). С. 22-34.
17. Берназюк Я.О. Особливості урядового контролю за нормотворчою діяльністю Президента України. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 7. С. 41-48.
18. Берназюк Я.О. Поняття контролю за нормотворчістю Президента України та роль у цьому Верховної Ради України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2013. № 2. С. 29-34.
19. Берназюк Я.О. Конституційно-правова природа актів Президента України, пов'язаних з рішеннями інших органів влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2013. Випуск 21. Ч. 1. Т. 1. С. 123-125.
20. Берназюк Я.О. Правотворча діяльність Президента України в аспекті дотримання принципів нормотворчості та забезпечення їх виконання іншими суб'єктами владних повноважень. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2013. № 4. С. 27-32.
21. Берназюк Я.О. Законодавче регулювання нормотворчої діяльності Президента України: науково-практичний аспект. *Віче.* 2013. № 18. С. 3-7.
22. Берназюк Я.О. Реализация актов Президента Украины как основная и заключительная стадия правотворчества. *Закон и жизнь*. 2013. № 11/2 (263). С. 32-35.
23. Берназюк Я.О. Деякі питання запровадження додаткових законодавчих та організаційних гарантій виконання рішень Президента України. *Право України.* 2013. № 10. С. 203-209.
24. Берназюк Я. А. Конституционно-правовые аспекты контроля за правотворчеством Президента Украины. *Право.by.* 2013. № 6 (26). С. 94–98.

25. Берназюк Я.О. Контрольна правотворчість Президента України як важливий механізм захисту і охорони Конституції України. *Історико-правовий часопис.* 2014. № 1(3). С. 35-39.
26. Берназюк Я.О. Науково-практична дискусія стосовно прийняття Закону України «Про Президента України»: теорія і практика. *Історико-правовий часопис.* 2015. № 2 (6). С. 41-47.
27. Бєлов Д.М. Інститут імпічменту президента в країнах СНД (порівняльно-правовий аналіз). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Випуск 3. Ужгород: «Ліра», 2004. С. 46-49.
28. Бєлов Д.М. Конституційно-правове регулювання виборів глави держави в країнах СНД (порівняльний аналіз). *Життя і право: Львівський правничий часопис.* 2004. № 6 (6). С. 19-24.
29. Бєлов Д.М. Обрання Президента України Верховною Радою України: можливість та доцільність. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 25. К: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2004. С.162-166.
30. Бєлов Д.М. Реформування державної влади в Україні: аналіз положень Основного закону України. *Форум права.* 2012. № 1. С. 82-87.
31. Бєлов Д.М. Роль глави держави в механізмі здійснення державної влади. *Щомісячний правовий часопис «Юридична Україна».* 2005. № 5(29). С. 11-15.
32. Бєлов Д.М. Тимчасове виконання повноважень президента (за законодавством України і Французької Республіки). *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Правознавство.* 2004. Випуск № 253. С. 48-50.
33. Бєлов Д.М. Тимчасове заміщення повноважень президента: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Право»*. Випуск 4. Ужгород: «Ліра». 2005. С. 67 – 71.
34. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Досвід конституційно-правового регулювання інституту президента в зарубіжних країнах: Монографія. Ужгород: Ліра, 2007. 275 с.
35. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М. Конституційно-правове регулювання інституту президентства в Україні та Франції. Ужгород: Ліра, 2007. 216 с.

36. Головко О.С. Місце та функції інституту Президентства в політичній системі демократичних суспільств. *Аспекти публічного управління.* 2018. Т. 6, № 5. 41-51 с.
37. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. № 55-XII. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12
38. Конституційне право України: підручник. Авторський колектив. 10-е (ювілейне) видання перероблене та доповнене. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2020.504 с.
39. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
40. Пирога І.С. Оптимізація виборчої системи України: способи забезпечення. *Порівняльно аналітичне право.* 2020 №4. С. 23-28
41. Помаза-Пономаренко А.Л. Роль інституту Президентської влади у сфері забезпечення національної безпеки. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування.* 2019. № 1. 1-10 с.
42. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон України від 05 липня 1991 р. № 1293-XII. *Офіційний веб- сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1293-12
43. Про Президента Української РСР: Закон України від 05 липня 1991 р. № 1295-XII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1295-12

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Поняття інституту президентства.
2) Правова природа інституту глави держави.
3) Повноваження Президента як глави держави.
4) Повноваження Президента у взаємовідносинах із Верховною Радою України.

5) Повноваження Президента у взаємовідносинах із Кабінетом Міністрів України.
6) Повноваження Президента у взаємовідносинах із судовими та правоохоронними органами.
7) Основні Конституційні вимоги до особи, яка претендує на пост Президента України.
8) Підстави дострокового припинення повноважень Президента України.
9) Процедура імпічменту Президента України.

Тестові завдання:

1. Згідно із Конституцією України Президент України є:

1) Главою виконавчої влади; 2) Главою законодавчої влади; 3) Найвищою посадовою особою в державі; 4) Главою держави; 5) Главою судової влади.

2. Виборчий процес на виборах Президента України здійснюється на принципах:

1) змагального виборчого права; 2) особистого виборчого права; 3) прямих виборів; 4) рівних виборів; 5) одноособових виборів.

3. У відповідях, під котрими номерами правильно вказані складові конституційної процедури усунення глави держави з поста в порядку імпічменту:

1) Верховний Суд дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент; 2) Конституційний Суд дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент; 3) підставами для усунення Президента України з поста є вчинення ним державної зради або іншого правопорушення; 4) висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України; 5) рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу.

4. Вкажіть вимоги до особи, яка може бути обрана Президентом України:

1) має вищу юридичну освіту; 2) досяг сорока п'яти років; 3) володіє пасивним виборчим правом; 4) громадянин України; 5) має право голосу.

5. Виберіть конституційні повноваження Президента України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; 2) очолює Секретаріат Президента; 3) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені Конституцією України; 4) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України; 5) здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; 6) забезпечує підготовку проєкту державного бюджету України.

6. Вкажіть, гарантом яких саме суспільних цінностей виступає Президент України згідно із Конституцією України?

1) недоторканість конституційного ладу України; 2) додержання законів України; 3) додержання Конституції України; 4) державний суверенітет України; 5) політичної стабільності.

7. Вкажіть конституційні підстави дострокового припинення повноважень Президента України?

1) відставка; 2) вираження резолюції недовіри з боку Верховної Ради України; 3) не сформування Кабінету Міністрів України протягом більше 60 днів; 4) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я; 5) вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Митровка Я.В., Продан В.І., Фрідманський Р.М.

Тема 11

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ТА ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

1. ***Поняття виконавчої влади, система її органів.***
2. ***Елементи конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України.***
3. ***Повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим і підвідомчими їй органами.***
4. ***Взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями.***

Виконавча влада посідає особливе місце серед гілок державної влади, адже саме у процесі її реалізації відбувається реальне втілення в життя законів та інших нормативних актів держави, практичне застосування усіх важелів державного регулювання та управління важливими процесами суспільного розвитку. Уряд є вищим органом виконавчої влади. Говорячи про уряд, як правило, йдеться про державний колегіальний орган, що здійснює повсякденне поточне керівництво внутрішньою й зовнішньою політикою держави.

1. Поняття виконавчої влади, система її органів

Виконавча влада – це самостійна гілка державної влади, голов- не функціональне призначення якої полягає в організації виконання

Конституції України, законів України, інших нормативно-правових актів, та реалізації державної політики. Виконавча гілка влади функціонує в умовах механізму стримувань і противаг між гілками державної влади.

Органи виконавчої влади – це органи державної влади, уповноважені на виконання функцій та завдань держави.

Відповідно до Конституції України *Кабінет Міністрів України є вищим органом в системі органів виконавчої влади.*

У *системі органів виконавчої влади* виділяються структурні ланки трьох організаційно-правових рівнів:

1) *вищий рівень* – Кабінет Міністрів;
2) *центральний рівень*:
- *міністерства* – центральні органи виконавчої влади, які забезпечують формування та реалізацію державної політики в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України (ст. 6 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»). Міністерство очолює міністр України (далі – міністр), який є членом Кабінету Міністрів України;
- *державні комітети* – це центральні органи виконавчої влади, які, безпосередньо не формуючи урядову політику, а покликані сприяти міністерствам та уряду в цілому в реалізації цієї політики шляхом виконання функцій державного управління, як правило, міжгалузевого чи міжсекторного характер;
- *інші підвідомчі Кабінету Міністрів центральні органи виконавчої влади*;

3) *місцевий, або територіальний рівень*, на якому діють:
- *органи виконавчої влади загальної компетенції* – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, районні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації;
- *органи спеціальної, галузевої та функціональної компетен- ції*, котрі як безпосередньо підпорядковані центральним органам виконавчої влади, так і перебувають у підпоряд-

куванні водночас і центральному, і місцевому органу виконавчої влади. [1]

Оскільки органи виконавчої влади здійснюють управлінську діяльність за своїм змістом, поширеним є визначення системи цих органів як «апарату державного управління».

Державне управління – це більш широке поняття, ніж виконавча влада, оскільки державне управління здійснюється не тільки у межах виконавчої влади, а й у внутрішньо-організаційній діяльності органів інших гілок державної влади, на рівні державних підприємств, установ і організацій. [2]

Органи виконавчої влади здійснюють свою діяльність на основі Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, Законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації» та інших нормативно-правових актів.

fl. Елементи конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. *Уряд України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України* у межах, передбачених Конституцією України. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України (ст. 113 Конституції України).

Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює ді-

[1] Нижник Н.Р., Кульчій І.О., Муза О.В. Виконавча влада в Україні: реформування та перспективи. Полтава : ПУЕТ, 2012. 144 с.

[2] Авер'янов В.Б. Державне управління. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 119-120.

яльність цих органів (ст. 1 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Метою діяльності Кабінету Міністрів України є передбачена конституційно-правовими актами постійна у часі комплексна дія, спрямована на реалізацію державної політики. Мета діяльності Кабінету Міністрів знаходить своє вираження у конкретних завданнях.

Основними *завданнями Кабінету Міністрів України* є:

- забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України;
- вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості;
- забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;
- розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм;
- забезпечення розвитку і державної підтримки науково-технічного та інноваційного потенціалу держави;
- забезпечення рівних умов для розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби із злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- організація і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

– спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.
– утворення, реорганізація та ліквідація відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
– призначення на посади та звільнення з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
– здійснення інших повноважень, визначених Конституцією та законами України.

Діяльність Кабінету Міністрів ґрунтується на таких *принципах*:

а) розподілу державної влади;
б) верховенства права;
в) законності;
г) колегіальності – Кабінет Міністрів є колегіальним органом, що приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях;
д) безперервності;
е) солідарної відповідальності;
є) відкритості та прозорості – Кабінет Міністрів регулярно інформує громадськість через засоби масової інформації про свою діяльність, залучає громадян до процесу прийняття рішень, що мають важливе суспільне значення. Прийняття Кабінетом Міністрів України актів, що містять інформацію з обмеженим доступом, можливе лише у випадках, визначених законом, у зв'язку із забезпеченням національної безпеки та оборони України. [1]

До *складу Кабінету Міністрів України* входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Зараз ч*исельність Кабінету Міністрів не регламентується*. Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету

[1] Органи державної влади України: монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. К. : Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького, 2002. 592 с.

Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України у порядку, встановленому статтею 9 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з дня прийняття такого рішення (ч. 2 ст. 6 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). *Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.*

Статус членів Кабінету Міністрів України визначається Конституцією України, Законом України «Про Кабінет Міністрів України» та іншими законами України.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада України може призначати міністрами осіб, які не очолюють міністерств. До складу Кабінету Міністрів України може бути призначено не більше двох таких міністрів. Положення про відповідних міністрів затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою. Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Члени Кабінету Міністрів України не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності посади члена Кабінету Міністрів України з іншими видами діяльно-

сті, такий член Кабінету Міністрів України *у двадцятиденний строк* з дня виникнення цих обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про відставку (ч. 2 ст. 7 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Відповідно до ч. 3 ст. 7 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» у разі внесення на розгляд Верховної Ради України подання щодо призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України особи, яка є народним депутатом України, до подання додається особиста заява народного депутата України про дострокове припинення ним депутатських повноважень у разі призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України. Питання про дострокове припинення повноважень народного депутата України розглядається невідкладно Верховною Радою України на тому ж пленарному засіданні після призначення його членом Кабінету Міністрів України.

На членів Кабінету Міністрів України поширюються вимоги та обмеження, встановлені Законом України «Про запобігання корупції». Стосовно кандидатів на посади членів Кабінету Міністрів України за їх письмовою згодою проводиться спеціальна перевірка в порядку, встановленому цим законом. Особи, які претендують на зайняття посади членів Кабінету Міністрів України, до призначення на посаду зобов'язані повідомити керівництву Кабінету Міністрів України про працюючих у цьому органі близьких їм осіб (ч. 4 ст. 7 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України базується на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Вона повинна містити програмні цілі, критерії і строки досягнення програмних цілей та завдання, виконання яких є необхідним для досягнення цілей, строки виконання таких завдань, іншу інформацію, надану Кабінетом Міністрів України.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України подається до Верховної Ради України Прем'єр-міністром України у строк до одного

місяця з дня формування Кабінету Міністрів України. Прем'єр-міністр України особисто представляє Програму діяльності Кабінету Міністрів України на пленарному засіданні Верховної Ради України та відповідає на запитання народних депутатів України. Вона вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України. Рішення про схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України приймається у формі постанови Верховної Ради України.

Верховна Рада України може надати Кабінету Міністрів України можливість доопрацювати Програму діяльності Кабінету Міністрів України. Повторний її розгляд Верховною Радою України проводиться не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після прийняття такого рішення. Щорічно, не пізніше 15 квітня поточного року, Кабінет Міністрів України подає до Верховної Ради України звіт про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України за попередній рік.

Перший віце-прем'єр та віце-прем'єр-міністри забезпечують виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, виконання інших покладених на Кабінет Міністрів України завдань і повноважень у відповідних напрямах діяльності; забезпечують підготовку питань для розгляду на засіданнях Кабінету Міністрів України, попередньо розглядають і погоджують проекти законів, актів Президента України, що готуються Кабінетом Міністрів України, та проекти відповідних актів Кабінету Міністрів України, сприяють узгодженню позицій між членами Кабінету Міністрів України, вносять пропозиції щодо порядку денного засідань Кабінету Міністрів України; здійснюють інші повноваження, передбачені законами, зокрема, Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

До складу Кабінету Міністрів України входять також міністри.

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після над-

ходження такої пропозиції. Пропозиція коаліції депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, подається Президенту України за підписом народного депутата України – уповноваженого на подання пропозиції відповідно до угоди про формування коаліції.

У разі порушення вимог Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» щодо внесення пропозиції стосов- но кандидатури на посаду Прем'єр-міністра України, невідповідності запропонованої кандидатури вимогам до члена Кабінету Міністрів України, Президент України інформує Верховну Раду України про неможливість внесення подання щодо запропонованої кандидатури.

До подання про призначення на посаду Прем'єр-міністра України додаються:

1) відомості про громадянство;
2) відомості про освіту;
3) відомості про трудову діяльність і автобіографія;
4) копія декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, поданої відповідно до Закону України «Про запобігання корупції»;
5) відомості про перебування у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку;
6) відомості про судимість кандидата;
7) заява про відсутність заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Усі відомості подаються державною мовою і власноручно підписуються кандидатом на посаду Прем'єр-міністра України.

Кандидат на посаду Прем'єр-міністра України за пропозицією депутатських фракцій (фракції) до розгляду питання на пленарному засіданні Верховної Ради України зустрічається з депутатськими фракціями та відповідає на їхні запитання. Голосування у Верховній Раді України щодо призначення Прем'єр-міністра України проводиться у

поіменному режимі. Рішення про призначення Прем'єр-міністра України приймається у формі постанови Верховної Ради України.

Особа, призначена Прем'єр-міністром України, вступає на посаду в порядку, встановленому статтею 10 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Після прийняття постанови Верховної Ради України про призначення до вступу на посаду новопризначений Прем'єр-міністр України набуває повноважень проводити всі необхідні консультації щодо формування складу Кабінету Міністрів України та вносити подання про призначення членів Кабінету Міністрів України. У цьому поданні пропонується повний посадовий склад Кабінету Міністрів України. Подання Прем'єр-міністра України стосовно персонального складу Кабінету Міністрів України може вноситися єдиним списком. Подання щодо окремих кандидатур на посади, зазначені у поданні щодо посадового складу, може вноситися окремо.

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Міністр оборони України і Міністр закордонних справ України призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України.

На кожну посаду члена Кабінету Міністрів України вносить- ся одна кандидатура. Кандидат на посаду члена Кабінету Міністрів України за пропозиціями депутатських фракцій до розгляду питан- ня про його призначення на пленарному засіданні Верховної Ради України може зустрічатися з депутатськими фракціями та відповідати на їхні запитання. Верховна Рада України розглядає подання та призначає на посаду членів Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України приймає рішення з цього приводу у формі постанови. Рішення щодо призначення членів Кабінету Міністрів України може прийматися як списком, так і щодо окремих посад. Рішення Верховної Ради України щодо призначення члена Кабінету Міністрів України приймається за його присутності. Кандидатура на посаду члена Кабінету Міністрів України вважається відхиленою, якщо Верховна Рада України не прийняла рішення про її призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України.

Постанова Верховної Ради України в частині призначення члена Кабінету Міністрів України набирає чинності з моменту складення ним присяги.

Вступ на посаду членів Кабінету Міністрів України та початок роботи новосформованого Кабінету Міністрів України. Особа, призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду складає на пленарному засіданні Верховної Ради України присягу. При формуванні нового складу Кабінету Міністрів України присягу зачитує Прем'єр-міністр України, її текст підписує кожен член Кабінету Міністрів України. Член Кабінету Міністрів України вступає на посаду з моменту складення ним присяги. Підписаний членом Кабінету Міністрів України текст присяги зберігається в його особовій справі.

Особа, яка у день свого призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України (крім Прем'єр-міністра України) не склала присяги, вважається такою, що відмовилася від посади. Кабінет Міністрів України набуває повноважень та розпочинає роботу після складення присяги не менше ніж двома третинами від його посадового складу.

Член Кабінету Міністрів України, призначений на вакантну посаду в діючому складі Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду особисто складає присягу на пленарному засіданні Верховної Ради України і невідкладно після цього підписує її текст.

Компетенція Кабінету Міністрів України спрямовується на забезпечення інтересів Українського народу шляхом виконання Конституції та законів України, актів Президента України, а також Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України, вирішення питань державного управління у сфері економіки та фінансів, соціальної політики, праці та зайнятості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки, природокористування, правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, запобігання і протидії корупції, розв'язання інших завдань внутрішньої і зовнішньої політики, цивільного захисту, національної безпеки та обороноздатності. Кабінет Міністрів України

здійснює постійний контроль за виконанням органами виконавчої влади Конституції України та інших актів законодавства України, вживає заходів щодо усунення недоліків у роботі зазначених органів (ст. 19 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

На відміну від Президента України, якому Конституція забороняє передавати свої повноваження для здійснення іншим особам або органам, Кабінет Міністрів у разі необхідності може делегувати окремі повноваження іншим органам виконавчої влади, а також органам місцевого самоврядування – за їх згодою, якщо це прямо не заборонено законом або актом Президента України.

Відповідно до ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» *основними повноваженнями Кабінету Міністрів України* є такі:

1) *у сфері економіки, фінансів, трудових відносин, зайнятості населення, трудової міграції, оплати та охорони праці:*

- ✓ забезпечує проведення державної економічної політики, здійснює прогнозування та державне регулювання національної економіки; забезпечує розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку;
- ✓ визначає доцільність розроблення державних цільових програм з урахуванням загальнодержавних пріоритетів та забезпечує їх виконання;
- ✓ здійснює відповідно до закону управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами, делегує в установленому законом порядку окремі повноваження щодо управління зазначеними об'єктами міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, місцевим державним адміністраціям та відповідним суб'єктам господарювання; подає Верховній Раді України пропозиції стосовно визначення переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації;
- ✓ приймає рішення про залучення радників для підготовки до приватизації та продажу об'єктів;
- ✓ сприяє розвитку підприємництва на засадах рівності перед законом усіх форм власності та соціальній спрямованості національної економіки, здійснює заходи щодо демонополізації

та антимонопольного регулювання економіки, розвитку конкуренції та ринкової інфраструктури;

- ✓ забезпечує здійснення державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності;
- ✓ забезпечує розроблення і виконання програм структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку, здійснює заходи, пов'язані з реструктуризацією та санацією підприємств і організацій, забезпечує проведення державної промислової політики, визначає пріоритетні галузі промисловості, які потребують прискореного розвитку;
- ✓ забезпечує захист та підтримку національного товаровиробника;
- ✓ забезпечує захист прав споживачів та підвищення якості їх життя;
- ✓ визначає обсяги продукції (робіт, послуг) для державних потреб, порядок формування та розміщення державного замовлення на її виробництво, вирішує відповідно до законодавства інші питання щодо задоволення державних потреб у продукції (роботах, послугах); утворює згідно із законом державні резервні фонди фінансових і матеріально-технічних ресурсів та приймає рішення про їх використання;
- ✓ забезпечує проведення державної аграрної політики та продовольчу безпеку держави;
- ✓ забезпечує проведення державної фінансової та податкової політики, сприяє стабільності грошової одиниці України;
- ✓ розробляє та схвалює Бюджетну декларацію, розробляє проекти законів про Державний бюджет України та про внесення змін до Державного бюджету України, забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; приймає рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України;
- ✓ обслуговує державний борг України, приймає рішення про випуск облігацій державних внутрішніх та зовнішніх позик;
- ✓ організовує державне страхування;

- ✓ забезпечує проведення державної політики цін та здійснює державне регулювання ціноутворення;
- ✓ забезпечує проведення зовнішньоекономічної політики України, здійснює в межах, визначених законом, регулювання зовнішньоекономічної діяльності;
- ✓ організовує та забезпечує здійснення митної справи;
- ✓ бере участь у складанні платіжного балансу та організовує роботу із складання зовнішньоторговельного балансу України, забезпечує раціональне використання державних валютних коштів;
- ✓ виступає гарантом щодо позик, які у визначених законом про Державний бюджет України межах надаються іноземними державами, банками, міжнародними фінансовими організаціями, а в інших випадках – відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- ✓ виступає стороною соціального діалогу на національному рівні, сприяє його розвитку, відповідно до закону проводить консультації з іншими сторонами соціального діалогу щодо проектів законів, інших нормативно-правових актів з питань формування і реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних та економічних відносин;
- ✓ забезпечує здійснення державної політики у сферах трудових відносин, зайнятості населення, трудової міграції, оплати та охорони праці, розроблення та виконання відповідних державних програм, вирішує питання професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки кадрів, регулює міграційні процеси, забезпечує виконання положень Генеральної угоди у межах взятих на себе зобов'язань;

2) у сферах соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, охорони навколишнього природного середовища та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій:

- ✓ забезпечує проведення державної соціальної політики, вживає заходів щодо підвищення реальних доходів населення та забезпечує соціальний захист громадян;

- ✓ забезпечує підготовку проектів законів щодо державних соціальних стандартів і соціальних гарантій;
- ✓ забезпечує розроблення та виконання державних програм соціальної допомоги, вживає заходів щодо зміцнення матеріально-технічної бази закладів соціального захисту осіб з інвалідністю, пенсіонерів та інших непрацездатних і малозабезпечених верств населення;
- ✓ забезпечує проведення державної політики у сферах охорони здоров'я, санітарно-епідемічного благополуччя, охорони материнства та дитинства, освіти, фізичної культури і доступність для громадян послуг медичних, освітніх та фізкультурно-оздоровчих закладів;
- ✓ забезпечує проведення державної політики у сферах культури, етнонаціонального розвитку України і міжнаціональних відносин, охорони історичної та культурної спадщини, всебічного розвитку і функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; створює умови для вільного розвитку мов корінних народів і національних меншин України, сприяє задоволенню національно-культурних потреб українців, які проживають за межами України;
- ✓ забезпечує розроблення і здійснення заходів щодо створення матеріально-технічної бази та інших умов, необхідних для розвитку охорони здоров'я, освіти, культури і спорту, туристичного та рекреаційного господарства;
- ✓ проводить державну політику у сфері інформатизації, сприяє становленню єдиного інформаційного простору на території України;
- ✓ забезпечує проведення науково-технічної політики, розвиток і зміцнення науково-технічного потенціалу України, розроблення і виконання загальнодержавних науково-технічних програм;
- ✓ вживає заходів щодо вдосконалення державного регулювання у науково-технічній сфері, стимулювання інноваційної діяльності підприємств, установ та організацій;

- ✓ визначає порядок формування та використання фондів для науково-технічної діяльності;
- ✓ забезпечує проведення державної політики у сфері охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;
- ✓ забезпечує розроблення та виконання державних і міждержавних екологічних програм;
- ✓ здійснює в межах своїх повноважень державне управління у сфері охорони та раціонального використання землі, її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, інших природних ресурсів;
- ✓ приймає рішення про обмеження, тимчасову заборону (зупинення) або припинення діяльності підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у разі порушен- ня ними законодавства про охорону праці та навколишнього природного середовища;
- ✓ координує діяльність органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, пов'язану з охороною навколишнього природного середовища, виконанням державних, регіональних і міждержавних екологічних програм;
- ✓ забезпечує здійснення заходів, передбачених державними програмами ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, приймає рішення з питань ліквідації наслідків інших аварій, а також пожеж, катастроф, стихійного лиха;
- ✓ засновує премії та стипендії Кабінету Міністрів України за особливі досягнення в різних сферах суспільного життя, визначає їх розмір та порядок призначення;

3) у сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина:

- ✓ забезпечує проведення державної правової політики;
- ✓ здійснює контроль за додержанням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, а також органами місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади;

- ✓ вживає заходів щодо захисту прав і свобод, гідності, життя і здоров'я людини та громадянина від протиправних посягань, охорони власності та громадського порядку, забезпечення пожежної безпеки, боротьби із злочинністю, запобігання і протидії корупції;
- ✓ здійснює заходи щодо забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками;
- ✓ створює умови для вільного розвитку і функціонування системи юридичних послуг та правової допомоги населенню;
- ✓ здійснює заходи щодо забезпечення функціонування системи безоплатної правової допомоги;
- ✓ забезпечує фінансування видатків на утримання судів у межах, визначених законом про Державний бюджет України, та створює належні умови для функціонування судів та діяльності суддів;
- ✓ організовує фінансове і матеріально-технічне забезпечення діяльності правоохоронних органів, соціальний захист працівників зазначених органів та членів їхніх сімей;
- ✓ забезпечує координацію і контроль за діяльністю органів виконавчої влади щодо запобігання і протидії корупції;

4) у сфері зовнішньої політики:

- ✓ забезпечує у межах своїх повноважень зовнішньополітичну діяльність України, розробляє та затверджує державні програми в цій сфері, погоджує програми перебування офіційних закордонних делегацій, до складу яких входять представники Кабінету Міністрів України, та інші пов'язані з цим документи;
- ✓ забезпечує відповідно до закону про міжнародні договори вирішення питань щодо укладення та виконання міжнародних договорів України;
- ✓ приймає рішення про придбання за кордоном у власність України нерухомого майна (будівництво, реконструкцію об'єктів) для потреб закордонних дипломатичних установ України;

5) у сфері національної безпеки та обороноздатності:

- ✓ здійснює заходи щодо охорони та захисту державного кордону України і території України;
- ✓ здійснює заходи щодо зміцнення національної безпеки України, розробляє та затверджує державні програми з цих питань;
- ✓ здійснює заходи щодо забезпечення боєздатності Збройних Сил України, визначає у межах бюджетних асигнувань на оборону чисельність громадян України, які підлягають призову на строкову військову службу і навчальні збори;
- ✓ вживає заходів щодо забезпечення обороноздатності України, оснащення Збройних Сил України та інших утворених відповідно до закону військових формувань;
- ✓ забезпечує соціальні і правові гарантії військовослужбовцям, особам, звільненим з військової служби, та членам їхніх сімей;
- ✓ здійснює керівництво єдиною системою цивільного захисту України, мобілізаційною підготовкою національної економіки та переведенням її на режим роботи в умовах надзвичайного чи воєнного стану;
- ✓ вирішує питання забезпечення участі військовослужбовців України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки у порядку, визначеному законом;
- ✓ визначає пріоритетні напрями розвитку оборонно-промислового комплексу;

6) у сфері вдосконалення державного управління та державної служби:

- ✓ здійснює заходи щодо кадрового забезпечення органів виконавчої влади;
- ✓ розробляє і здійснює заходи, спрямовані на вдосконалення системи органів виконавчої влади з метою підвищення ефективності їх діяльності та оптимізації витрат, пов'язаних з утриманням апарату управління;
- ✓ приймає рішення щодо забезпечення представництва інтересів Кабінету Міністрів України під час розгляду справ у Конституційному Суді України;
- ✓ вживає в межах своїх повноважень заходів щодо заохочення та приймає відповідно до закону рішення про притягнення до

дисциплінарної відповідальності: а) керівників центральних органів виконавчої влади та їх заступників; б) голів місцевих державних адміністрацій (крім звільнення їх з посади); в) інших посадових осіб, які призначаються на посаду Кабінетом Міністрів України;

- ✓ затверджує граничну чисельність працівників органів виконавчої влади;
- ✓ визначає відповідно до закону умови оплати праці працівників бюджетних установ та підприємств державного сектору економіки, а також грошового забезпечення військовослужбовців (осіб рядового і начальницького складу), поліцейських;
- ✓ організовує проведення єдиної державної політики у сфері державної служби;
- ✓ утворює, реорганізовує і ліквідує міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідно до закону в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України на утримання органів виконавчої влади, затверджує положення про зазначені органи;
- ✓ утворює та реорганізовує районні державні адміністрації.

Кабінет Міністрів України здійснює також інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом та приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях (ч. 3 ст. 3 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). Уряд регулярно інформує громадськість через засоби масової інформації про свою діяльність, залучає громадян до процесу прийняття рішень, що мають важливе суспільне значення. Прийняття Кабінетом Міністрів України актів, що містять інформацію з обмеженим доступом, можливе лише у випадках, визначених законом, у зв'язку із забезпеченням національної безпеки та оборони України.

Акти Кабінету Міністрів України підлягають обов'язковому оприлюдненню відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Проєкти нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України оприлюднюються в порядку, передбаченому Законом України «Про доступ до публічної інформації», крім випадків виникнення надзвичайних ситуацій та інших невідкладних випадків, передбачених законом, коли такі проекти актів оприлюднюються негайно після їх підготовки (ч. 4 ст. 3 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Основною формою реалізації компетенції Кабінету Міністрів є його правові акти – *постанови і розпорядження*, які обов'язкові до виконання.

У формі *постанов Кабінету Міністрів України* видаються акти, які носять нормативний характер або з питань, що мають найбільш важливе чи загальне значення. У формі *розпоряджень Кабінету Міністрів* – акти, що мають індивідуальний характер або з питань внутрішньо-організаційної та іншої поточної роботи Кабінету Міністрів України. Нормативні акти уряду підлягають реєстрації у встановленому законом порядку.

Постанови Кабінету Міністрів України, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, набирають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими постановами, але не раніше дня їх опублікування. Розпорядження Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо цими розпорядженнями не встановлено пізніший термін набрання ними чинності.

Дія актів Кабінету Міністрів України може бути зупинена з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності Президентом України. Це має наслідком зупинення вчинення будь-якими органами, особами дій, спрямованих на виконання зупиненого акта Кабінету Міністрів України, здійснення повноважень, визначених цим актом. Акти Кабінету Міністрів в повному обсязі або їх окремі положення, визнані Конституційним Судом України неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Судом такого рішення.

3.Повноваження Кабінету Міністрів України у відносинах з міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим і підвідомчими їй органами

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів Украї- ни, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому (ст. 21 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Питання діяльності міністерств у Кабінеті Міністрів України представляють відповідні міністри. Діяльність центральних органів виконавчої влади, керівники яких не входять до складу Кабінету Міністрів України, спрямовується і координується міністрами. Питання діяльності таких центральних органів виконавчої влади представляють відповідні міністри, до сфери спрямування і координації яких належать ці органи.

Кабінет Міністрів України затверджує граничну чисельність працівників міністерств та інших центральних органів виконавчої вла- ди в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України для утримання органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України за обґрунтованим поданням керівника центрального органу виконавчої влади визначає кількість заступників такого керівника.

Кабінет Міністрів України може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади повністю чи в окремій частині.

Вище зазначені повноваження Кабінету Міністрів України не поширюються на рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що видаються ними у процесі здійснення повноважень з управління корпоративними правами, що належать державі у

статутних капіталах суб'єктів господарювання, які діють на підставі ліцензії на провадження діяльності з транспортування природного газу, а також юридичних осіб, що володіють корпоративними правами у таких суб'єктах господарювання.

Кабінет Міністрів України призначає на посаду:

1) державних секретарів міністерств, керівників та заступників керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, відповідно до законодавства про державну службу;
2) перших заступників і заступників міністрів – за поданням Прем'єр-міністра України.

Звільнення зазначених осіб здійснюється Кабінетом Міністрів України в порядку та з підстав, передбачених законами України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про державну службу».

Особливості відносин Кабінету Міністрів України з окремими центральними органами виконавчої влади можуть визначатися законами України.

Особливості відносин Кабінету Міністрів України у відносинах з Радою міністрів Автономної Республіки Крим і підвідомчими їй органами полягає в такому:

- Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність Ради міністрів Автономної Республіки Крим щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України і актів Кабінету Міністрів України на території Автономної Республіки Крим. Кабінет Міністрів України має право одержувати від Ради міністрів Автономної Республіки Крим інформацію з питань її діяльності;
- Рада міністрів Автономної Республіки Крим підзвітна та підконтрольна Кабінету Міністрів України з питань виконання нею державних функцій і повноважень;
- Кабінет Міністрів України заслуховує звіти Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим з питань виконання Радою міністрів Автономної Республіки Крим державних функцій і повноважень;

- Кабінет Міністрів України встановлює порядок участі Ради міністрів Автономної Республіки Крим та підвідомчих їй органів у виконанні загальнодержавних програм, інших заходів загальнодержавного значення;
- У разі неналежного виконання Головою Ради міністрів Автономної Республіки Крим покладених на нього повноважень Кабінет Міністрів України має право звернутися до Президента України та до Верховної Ради Автономної Республіки Крим з поданням про звільнення його з посади (ст. 22 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

4. Взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями

Сучасний стан вітчизняної системи державного управління актуалізує низку проблем управлінського характеру, серед яких особливо важливою щодо забезпечення місцевого та регіонального розвитку є взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями. Від рівня розвитку цієї взаємодії суттєво залежить фінансування проектів розвитку територій, якість документів, завдяки яким здійснюється регулювання та стимулювання регіонального соціально-економічного і культурного розвитку, реалізація державної політики та ін.

Взаємодія між Кабінетом Міністрів України та місцевими державними адміністраціями визначається як здійснювана в системі державного управління сукупність державно-управлінських відносин/зв'язків між Кабінетом Міністрів України та місцевими державними адміністраціями, завдяки яким забезпечується реалізація завдань і функцій держави.[1]

Тип відносин взаємодії Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями зумовлює, зокрема, такі *види взаємодії*, як субординаційна, координаційна та реординаційна, кожна з яких має особливості.

[1] Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV.

Субординаційна взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями зумовлюється формальним підпорядкуванням місцевих державних адміністрацій Кабінету Міністрів України, а також їх підзвітністю та підконтрольністю йому; Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації при такій взаємодії є нерівноправними, а відповідно ініціатором впливу у більшості цих відносин виступає Кабінет Міністрів України, натомість місцеві державні адміністрації зобов'язані виконувати вимоги Кабінету Міністрів України; мета та результати цієї взаємодії досягаються значною мірою завдяки домінуючій ролі Кабінету Міністрів України.

Координаційна взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями характеризується тим, що вона виникає і реалізується в межах організаційного підпорядкування між Кабінетом Міністрів України та місцевими державними адміністраціями, тобто між органом, що здійснює координацію, та органами, щодо яких вона здійснюється; властива для вертикальних управлінських відносин; Кабінет Міністрів України у цій взаємодії наділений владними повноваженнями щодо місцевих державних адміністрацій; реалізація мети та завдань цієї взаємодії досягається за рахунок спільних зусиль обох суб'єктів виконавчої влади.

Реординаційна взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями здійснюється за наявності організаційного підпорядкування; реалізується в межах вертикальних управлінських відносин; у ній відбувається зворотний вплив місцевої державної адміністрації на Кабінет Міністрів України через законодавчо визначені форми; її мета та завдання досягаються правом місцевих державних адміністрацій проявляти ініціативу, забезпечуючи зворотний зв'язок, та обов'язком Кабінету Міністрів України відреагувати на ініціативу в межах цього зв'язку. [1]

Усі зазначені вище види взаємодії в цілому знаходять відображення в *інтегрованому механізмі взаємодії* Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями.

[1] Про Кабінет Міністрів України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. Ст. 222 (зі змінами).

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України «Про місцеві державні адміністрації» та іншими законами України. Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади. Вона в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою (ст. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»).

Відповідно до ст. 23 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» Кабінет Міністрів України спрямовує і координує діяльність місцевих державних адміністрацій щодо виконання Конституції та законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня, здійснення на відповідній території інших наданих місцевим державним адміністраціям повноважень.

Кабінет Міністрів України розглядає питання щодо:

- погодження кандидатур заступників голів обласних державних адміністрацій;
- надання у разі вмотивованої відмови голови обласної державної адміністрації або підтримки головою обласної державної адміністрації вмотивованої відмови голови районної державної адміністрації погодити призначення керівника територіального органу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, керівника підприємства, установи, організації, що перебуває в управлінні міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, згоди на призначення відповідного керівника;
- подання Президенту України пропозицій щодо скасування актів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, з одночасним зупиненням їх дії;
- призначення на посаду або звільнення з посади голів місцевих державних адміністрацій і внесення Президенту України відповідних подань;

- перейменування місцевих державних адміністрацій у зв'язку із зміною назв відповідних адміністративно-територіальних одиниць, приймає рішення із зазначених питань.

На засідання Кабінету Міністрів України, на якому розглядається питання щодо призначення керівника територіального органу міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, керівника підприємства, установи, організації, що перебуває в управлінні міністерства або іншого центрального органу виконавчої влади, запрошується відповідний голова обласної державної адміністрації, йому надається можливість вносити пропозиції з обговорюваного питання, робити застереження, давати пояснення.

Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України. Місцеві державні адміністрації та їх голови підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України у межах його повноважень.

Кабінет Міністрів України одержує від місцевих державних адміністрацій інформацію про їх діяльність, регулярно заслуховує звіти голів державних адміністрацій з питань їх діяльності.

Кабінет Міністрів України затверджує типовий регламент місцевих державних адміністрацій, типове положення про структурні підрозділи місцевої державної адміністрації, рекомендаційний перелік її структурних підрозділів, визначає граничну чисельність та фонд оплати праці працівників місцевих державних адміністрацій, у тому числі їх апаратів, і витрати на їх утримання.

Проєкти актів Кабінету Міністрів України з питань розвитку адміністративно-територіальних одиниць надсилаються відповідним місцевим державним адміністраціям для погодження. Кабінет Міністрів України перед прийняттям таких актів розглядає зауваження та пропозиції, подані місцевими державними адміністраціями.

Кабінет Міністрів України розглядає пропозиції обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій з питань, що потребують вирішення Кабінетом Міністрів України. Під час розгляду таких пропозицій голови обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій мають право брати участь у засіданні Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу.

Районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації подають пропозиції з питань, що потребують вирішення Кабінетом Міністрів України, відповідно до Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій для подальшого подання їх Кабінету Міністрів України, міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Гошовський В.С. Удосконалення діяльності Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2013. № 26. С.249-255.
2. Конституційне право України: підручник / За ред. Ю.М. Бисаги. Ужгород: «РІК-У», 2020. 504 с.
3. Конституційне право України. Підручник. Авторський колектив. 9-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Гельветика. 2018. 462 с.
4. Конституційне право України. Підручник. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2016. 476 с.
5. Конституційне право України: підручник / [Алмаші І. М. та ін.; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.]; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», юрид. ф-т, каф. конституц. права та порівнял. правознавства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.
6. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю. Д. Батан [та ін.] ; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова ; тех. ред. Ю. Д. Батан. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30.
8. Мартинюк Р. С. Реалізація принципу поділу влади в сучасній Україні: політикоправовий аналіз. Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007.

9. Нижник Н.Р., Кульчій І.О., Муза О.В. Виконавча влада в Україні: реформування та перспективи. Полтава : ПУЕТ, 2012. 144 с.
10. Органи державної влади України: монографія / за ред. В. Ф. Погорілка. К. : Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького, 2002. 592 с.
11. Плахотнюк Н. Г. Установча процедура діяльності Кабінету Міністрів України: моделі, провадження, правове регулювання. *Бюл. М-ва юстиції України.* 2005. С. 67-77.
12. Про забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з Верховною Радою України, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 груд. 2002 р. № 685-р із наступними змінами. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/ main.cgi?nreg=685-2002-%F
13. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18
14. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09 квітня 1999 р. № 586-XIV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/586-14
15. Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим: Закон України від 16 червня 2011 р. № 3530-VI. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3530-17
16. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-17
17. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3166-17
18. Самара С.Г. Взаємодія Кабінету Міністрів України з місцевими державними адміністраціями: організаційно-правові засади: автореф. на здобуття наукового ступеня канд. наук з державного управління: 25.00.02. «Механізми державного управління». Київ. 2017. 22 с.
19. Совгиря О.В. Структура конституційно-правового статусу Кабінету Міністрів України: теоретико-методологічні аспекти. *Вісник Вищої ради юстиції.* 2012. № 4(12). С.105-115.

20. Совгиря О. В. Шукліна Н. Г. Конституційне право України: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2019. 556 с.
21. Солових В. П. Політико-управлінські відносини: методологія та практика: монографія. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. С. 163.
22. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Ліра-К, 2016. 616 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Дати визначення органів виконавчої влади України.
2) Класифікація органів виконавчої в лади в Україні.
3) Конституційні положення, що закріплюють правовий статус Кабінету Міністрів України.
4) Склад Кабінету Міністрів України, порядок його формування.
5) Функції та повноваження Кабінету Міністрів України.
6) Правовий статус, повноваження центральних органів виконавчої влади.
7) Процедура формування центральних органів виконавчої влади.
8) Поняття та види місцевих державних адміністрацій.
9) Порядок формування місцевих державних адміністрацій.
10) Основні повноваження місцевих державних адміністрацій в Україні.

Тестові завдання:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані положення щодо конституційної процедури формування Кабінету Міністрів України:

1) Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за згодою Президента України; 2) Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України; 3) Міністр внутрішніх справ України і Міністр юстиції України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України; 4) кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу яких входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; 5) кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією Верховної Ради України.

2. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні повноваження Кабінету Міністрів України:

1) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; 2) визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; 3) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; 4) здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 5) затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

3. У відповідях під котрими номерами правильно вказані конституційні положення щодо призначення голів місцевих державних адміністрацій та формування складу місцевих державних адміністрацій:

1) склад місцевих державних адміністрацій формується Президентом України; 2) склад місцевих державних адміністрацій формується на конкурсних засадах; 3) голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України; 4) голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Кабінетом Міністрів України; 5) склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

4. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України органи, перед якими відповідальні голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень:

1) суди; 2) Верховна Рада України; 3) Президент України; 4) Прем'єр-міністр України; 5) Секретаріат Президента України; 6) Кабінет Міністрів України.

5. У відповідях під котрими номерами правильно вказані питання, які згідно Конституції України на відповідній території забезпечують місцеві державні адміністрації:

1) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; 2) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; 3) взаємодію з судовими органами; 4) управління майном комунальної власності; 5) призначення місцевих референдумів.

6. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Конституцією України види діяльності, які не можуть суміщатися з статусом члена Кабінету Міністрів України:

1) входити до складу наглядової ради підприємства; 2) творча робота у позаробочий час; 3) входити до складу керівного органу організації, що має на меті одержання прибутку; 4) наукова робота у позаробочий час; 5) входити до складу наглядової ради навчального закладу.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказано конституційні положення, що визначають статус Кабінету Міністрів України:

1) є підпорядкованим Верховній Раді України; 2) у своїй діяльності керується Конституцією України; 3) у своїй діяльності керується постановами Верховної Ради України; 4) у системі органів виконавчої влади займає провідне становище; 5) у своїй діяльності керується розпорядженнями Президента України.

8. У відповідях під котрими номерами правильно вказано нормативні акти, якими керується у своїй діяльності Кабінет Міністрів України:

1) його програма діяльності, затверджена парламентом; 2) Конституція України; 3) закони України; 4) постанова Верховної Ради України, визнана неконституційною; 5) рішення референдуму.

9. У відповідях під котрими номерами правильно вказано міністрів, які призначаються до складу Уряду за процедурою, відмінною від призначення інших членів Кабінету Міністрів України:

1) Міністр оборони України; 2) Міністр внутрішніх справ; 3) Міністр з питань євроінтеграції; 4) Міністр закордонних справ; 5) Міністр іноземних справ.

10. У відповідях під котрими номерами правильно вказано суб'єктів, які згідно із Конституцією України вносять Президенту України пропозицію щодо кандидатури для призначення на посаду Прем'єр-міністра України:

1) більшість від конституційного складу Верховної Ради України в кількості не менше 226 народних депутатів України; 2) коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно Конституції України; 3) депутатська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України; 4) Голова Верховної Ради України; 5) Узгоджувальна рада керівників фракцій у Верховній Раді України.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Греца С.М. Джуган В.В., Заборовський В.В., Продан В.І.

Тема 12

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

1. ***Роль і місце суду в системі органів державної влади.***
2. ***Функціональне призначення органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки.***
3. ***Загальні засади функціонування інституту адвокатури в Україні.***

1. Роль і місце суду в системі органів державної влади

Усі радянські конституції мали відмінності в їхньому ставленні до судової системи та ролі судів:

Конституції 1919, 1925, 1929 років. В цих Конституціях суди не згадувались або мали обмежене згадування, і не визнавались як окрема незалежна гілка державної влади. Це свідчить про те, що суди не мали самостійного статусу та незалежності від інших гілок влади.

Конституції 1937 та 1978 років. У цих Конституціях були окремі розділи, присвячені судам, але це не означало повноцінного визнання судів як окремої незалежної гілки влади. Закріплені положення про суди відображали важливість судової системи в суспільстві, але суди все ще підлягали контролю та впливу вищих органів влади. Конституція 1937 року включала основні демократичні принципи здійснення судочинства. Однак, умови тоталітарної держави обмежували можливість реалізації цих принципів, і вони залишалися переважно декларативними.

Важливо відзначити, що навіть якщо конституційні акти містили положення про суди та судочинство, реальна незалежність судової системи була обмеженою в умовах тоталітарної радянської держави. Суди підпорядковувалися партійному контролю та політичному тиску, що відбивалося на їх роботі та рішеннях. Таким чином, хоча принципи судової діяльності могли бути включені в конституційні акти, їх реальна реалізація залежала від політичного контексту та обставин епохи.

Усі ці фактори свідчать про те, що становлення судової системи в радянській державі було складним та обмеженим, і суди не мали повноцінної незалежності і самостійності, як це має місце в демократичних державах.

Зі здобуттям Україною незалежності почався новий етап державного будівництва суверенної незалежної демократичної держави. Відповідно, ставлення до судів також змінилося. Судова влада нарешті була визнана окремою самостійною і незалежною гілкою державної влади (поряд із законодавчою та виконавчою). Функції кожної з них також чітко на конституційному рівні були розмежовані.

Однак, сучасне трактування доктрини поділу влади вже не відокремлює гілки влади одну від одної в традиційно-буквальному розумінні «поділу». Сьогодні однорідні повноваження не обов'язково повинні здійснюватися однією гілкою влади – вони можуть бути розділені між органами різних гілок влади. [1] Таку позицію обгрунтовуємо тим, що спільне здійснення владних повноважень різними органами є більш раціональним, ніж роздільне, оскільки влада може взаємно доповнювати і співпрацювати між собою для найбільш ефективного виконання подібних завдань. Необхідно враховувати і позитивні моменти такого розподілу в плані роботи так званої «системи стримувань і противаг». Виконавча та судова влада у механізмі стримувань і

[1] Коцкулич В.В. Роль незалежності судової влади у механізмі стримувань і противаг. Порівняльно-аналітичне право. 2017. №6. С.390-391.

противаг діють на основі правових норм, що виникають в результаті діяльності законодавчої гілки влади; судові рішення виконуються законодавчою та виконавчою владою. Відтак, роль судової влади в механізмі стримувань та противаг окреслюється правовою спроможністю впливу на дії та рішення інших гілок влади, а отже, й на суспільство в цілому. Це пояснюється тим, що суд «запобігає» прийняттю незаконних актів, а також сприяє уникненню порушень правових норм під час їх застосування. [1]

Згідно положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. [2] Відтак, відокремленість судової гілки влади тісно пов'язана з категоріями самостійності та незалежності. С*амостійність судової влади у державі – це допустима межа свободи її функціонування, що визначена конституцією, конституційними законами, іншими нормативно-правовими актами, які приймаються в інтересах суспільства та держави задля забезпечення належного дотримання та захисту законних прав та обов'язків громадян.* Самостійність судової гілки влади визначається її роллю та місцем у вкрай непростому процесі здійснення суспільного менеджменту, що базується на механізмі стримувань і противаг. [3]

У Конституції незалежної України 1996 року знайшли своє втілення історично сформовані демократичні принципи судочинства. З її прийняттям судова влада на конституційному рівні була визна- на окремою гілкою влади, а основні конституційні принципи судочинства – сформовані в окрему систему принципів. До них належать, зокрема: здійснення правосуддя виключно судами (ст. 124); участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних (ст. 124); побудо- ва судової системи за принципами територіальності і спеціалізації (ст. 125); незалежність і недоторканність суддів (ст. 126) тощо.

[1] Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти : дис. канд. юр. наук : 12.00.10. Київ. 2018. 233 с.
[2] Про судоустрій і статус суддів: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст.545.
[3] Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти : дис. канд. юр. наук : 12.00.10. Київ. 2018. 233 с.

Водночас, феномен незалежності є полісемантичним, оскільки може розглядатись як: незалежність судової гілки влади; незалежність правового статусу судді; незалежність рішення суду та ін. Незалежність окремих суддів також включає незалежність від своїх колег (котра, деякою мірою, є неможливою під час колегіального прийняття рішення).[1] Історія свідчить про те, що проблема незалежності суддів, суміжні проблеми, що стосуються самостійності та неупередженості під час здійснення суддівського розсуду та прийняття судового рішення, а також питання довіри до суду громадськості, завжди були предметом гострих дискусій. Ці питання мають міждержавний характер, оскільки постають тією чи іншою мірою у кожній державі. Незалежність судової влади безсумнівно вважається однією з найважливіших рис будь-якої правової держави та громадянського суспільства; поряд з цим, правове значення судочинства характеризується перетворенням народовладдя в особливу категорію із загальнонаціональним змістом. Роль судової гілки влади у механізмі стримувань і противаг з'ясовується лише при врахуванні її законодавчо закріплених функцій та форм їх здійснення, серед яких першорядними вважаються правосуддя та судовий контроль. [2]

У статті 129 Основного Закону окремо виділені основні засади судочинства, а саме: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.[3]

Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. *Систему судоустрою складають:* міс-

[1] Коцкулич В.В. Місце судової гілки влади в конституційному механізмі розподілу . Конституційно-правові академічні студії. 2016. №2. С. 66–68.
[2] Коцкулич В. В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти : дис. канд. юр. наук : 12.00.10. Київ. 2018. 233 с.
[3] Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

цеві суди; апеляційні суди; Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди, які здійснюють розгляд цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. *Суддею є* громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів» призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі. [1]

Права судді:	***Обов'язки судді:***
1) брати участь у суддівському самоврядуванні; 2) утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня; 3) бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів, утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки; 4) підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку. [1]	1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства; 2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів; 3) подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді; 4) виявляти повагу до учасників процесу; 5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання; 6) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції; 7) подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 8) систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду; 9) звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання; 10) підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності джерела походження майна або доброчесності поведінки судді. [2]

[1] Про судоустрій і статус суддів: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. № 31. Ст.545.

Досягнення високого рівня професійності суддівського корпусу в Україні можливе завдяки:

1. у сфері нормативного забезпечення:
   - вдосконаленню законодавчо визначених вимог, які висуваються до кандидата на посаду судді;
   - вдосконаленню законодавства України в частині підвищення рівня правової свідомості суддів, що забезпечить комплексний підхід до цього питання;
   - перегляду законодавчо встановлених балів кваліфікаційного оцінювання суддів задля забезпечення суддівського корпусу висококопрофесійними кадрами;
2. у сфері освіти:
   - оптимізації професійного навчання суддів шляхом створення відомчих закладів освіти;
   - оновлення навчальних планів у діючих вишах відповідно до досягнень науки та зарубіжного досвіду;
3. в організаційному плані – створення умов для професійного зростання суддів, що включає:
   - належне матеріально-технічне забезпечення судів;
   - проведення тренінгів з тайм-менеджменту не лише для суддів, а й для інших працівників суду, оскільки ефективність діяльності судової влади залежить від усіх осіб, які «причетні» до здійснення судочинства;

[1] Про судоустрій і статус суддів: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2016. № 31. Ст.545

[2] Про судоустрій і статус суддів: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2016. № 31. Ст.545

– належне забезпечення психологічного супроводу (психологічного консультування) у діяльності суду з метою: боротьби з психологічними проблемами, що виникають внаслідок здійснення судочинства, запобігання деформації правової та моральної свідомості судді, розробки системи профілактичних заходів для реалізації такого завдання; здійснення мотивації суддів; вироблення у працівників суду єдиної мети та корпоративного духу. [1]

Для того, щоб здійснення судової функції було ефективним необхідно ряд умов: у кожній державі розуміння правової природи суду, його місця, ролі та значення в системі органів державної влади повинно бути однаковим та чітким; думка щодо правосудності судових рішень повинна характеризуватись довірою до органів судової влади та вірою у справедливість таких рішень; доступ до правосуддя повинен бути не лише декларативним, а й мати практичні шляхи реалізації; політика відбору суддів повинна мати своєю метою здійснення раціонального кадрового забезпечення, виходячи з вимог, які ставить суспільство перед державою; фінансування судової системи повинно бути доцільним тощо. [2]

fl. Функціональне призначення органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки

Права і свободи людини і громадянина набувають сенсу лише у поєднанні з державними гарантіями їх надійної охорони, захисту і забезпечення. У цьому контексті важливим завданням сучасної правової науки стає комплексне вивчення правоохоронної функції,

[1] Праксеологічні аспекти формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: монографія / В.В. Коцкулич, Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлов, Н.Й. Лакатош, І.М. Фаловська. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 220 с.

[2] Коцкулич В.В. Конституційно-правові засади підвищення рівня професійності членів суддівського корпусу. Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 квітня 2020, м. Луцьк. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 52-55.

її забезпечення органами держави і, в першу чергу, органами прокуратури.

Прокуратура як державний орган репрезентує та захищає інтереси людини, суспільства і держави, отже, за своєю концептуальною суттю головним в ієрархії цілей та завдань прокуратури в парадигмі конституційної безпеки держави є саме забезпечення конституційної безпеки України.

У парадигмі конституційної безпеки прокуратуру України потрібно розглядати як спеціальний суб'єкт, який здійснює:

1) нагляд за відповідністю Конституції та законам України нормативно-правових актів органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування;
2) координацію діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення констиуційної безпеки – в боротьбі зі злочинністю, корупцією та іншими правопорушеннями, що являють собою найбільшу загрозу сучасному становищу особи, суспільства і держави.

Основний зміст діяльності прокуратури полягає в нагляді за додержанням законів правоохоронними органами й іншими суб'єктами, які входять до державної системи забезпечення конституційної безпеки, і за своєю суттю створює відповідний режим законності та правопорядку в цій сфері. Відтак, потреби правової держави передбачають не тільки виконання законів як актів, що виходять безпосередньо від законодавчої влади, а й забезпечення законності взагалі, розуміючи під цим внутрішньо погоджену систему нормативно-правового регулювання і відповідну їй поведінку суб'єктів правових відносин.

Конституційна безпека держави – це внутрішня безпека держави, що випливає зі Стратегії національної безпеки та спрямована на захист базових цінностей, що складають зміст конституційного ладу (об'єкт конституційної безпеки), метою реалізації якої є забезпечення постійного та законного дотримання й захисту прав і свобод людини і громадянина.

З метою ефективної реалізації механізму забезпечення конституційної безпеки, наразі гостро постала необхідність, як мінімум, у

конституційному визначенні місця та ролі органів прокуратури серед інших органів державної влади України. Механізм забезпечення конституційної безпеки держави повинен існувати на основі функціонування чіткого механізму розподілу державної влади. Для нейтралізації дисбалансу механізму конституційної безпеки має бути сформована система стримувань і противаг, за допомогою якої можна буде гарантувати забезпечення прав особи і громадянина.

Найбільш важливими у цьому аспекті є такі *гарантії:*

1) розроблення на підставі Конституції нормативно-правових актів, які б регулювали компетенцію суб'єктів забезпечення конституційної безпеки, передбачивши конкретні сфери дії, права, обов'язки, принципи взаємодії та інші питання, що забезпечуватимуть ефективне функціонування цієї системи;
2) удосконалення наявних і розбудова нових інститутів забезпечення конституційної безпеки;
3) розроблення механізму взаємодії та нагляду за суб'єктами забезпечення конституційної безпеки з метою недопущення порушення законності, активне впровадження демократичного цивільного контролю над ними суб'єктами та ін.

3. Загальні засади функціонування інституту адвокатури в Україні

На рівні Основного Закону (ст. 1) закріплено положення, згідно з яким Україна визнається правовою державою [1]. Однією з ознак, яка свідчить про існування правової держави, є створення державою механізму, який має реальну можливість забезпечити права, свободи та законні інтереси людини. Без сумніву, одним з основних елементів вказаного механізму, якому відведена особлива роль в правовій державі є адвокатура, стан розвитку якої є показником, що безпосередньо вказує на рівень демократії в суспільстві. [2]

[1] Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

[2] Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 40.

Конституційно-правовий статус адвокатури насамперед визначений положеннями ч. 1 ст. 59 (кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав) та ч. 1 ст. 131-2 (для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура) Конституції. Це свідчить про те, що адвокатура отримала конституційну прописку, відповідно до якої за нею закріплена особлива роль у забезпеченні прав, свобод та законних інтересів людини, що автоматично перетворює її на ключову правозахисну інституцію у сучасній правовій системі України. Хоча положення ст. 59 та 131-2 Конституції Україні є фактично єдиними, які безпосередньо спрямовані на визначення конституційно-правового статусу адвокатури в цілому, все ж ще декілька норм статей Конституції певною мірою врегульовують професійну діяльність української адвокатури. Такою нормою, зокрема, є положення ч. 4 ст. 29, згідно з якою кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Окремі аспекти діяльності адвокатури закріплені й в положенні ч. 2 ст. 63 Конституції Україні, згідно з яким підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Слід врахувати те, що права, передбачені ст. 29, 59, 63 не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції), тобто право на захист, згідно з Конституцією України, є правом абсолютним.[1]

Необхідно врахувати й те, що ст. 131-2 Конституції України, якою по суті визначається конституційно-правовий статус адвокатури, розміщена в Розділі VIII «Правосуддя». Цією ж статтею закріплюється норма, згідно з якою незалежність адвокатури гарантується, а це дає можливість дійти висновку, згідно з яким на конституційному рівні адвокатуру визнано як незалежний інститут, який займає самостійне місце в механізмі здійснення правосуддя. [2]

[1] Варфоломеєва Т.В., Гончаренко С.В. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адвокатуру». Законодавство про адвокатуру та адвокатську діяльність: зб. норм. актів. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 19.

[2] Заборовський В.В. Місце і роль адвокатури у механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії.* 2017. № 2. С. 51-60.

Дана стаття також передбачає, що, по-перше, виключно адво- кат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення, та по-друге, законом можуть визначатися винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Такою нормою український законодавець фактично встановлює монополію адвокатури щодо захисту та представництва особи в суді, які по своїй суті є основними видами адвокатської діяльності, закріплюючи поетапний механізм її запровадження залежно від судової інстанції та представництва органів державної влади і органів місцевого самоврядування в судах (п. 11 Розділу XV).

Взагалі *перелік видів адвокатської діяльності* закріплений в ст. 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[1], якими є:

1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;

[1] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;
6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;
7) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
8) надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Крім цього зазначається, що *адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.* Надаючи своєму клієнту професійну правничу допомогу, адвокат може здійснювати будь-яку діяльність, за умови відсутності прямої заборони з боку закону і за умови, що така діяльність не суперечить Правилам адвокатської етики. [1] Зокрема, у ст. 7 вказаних Правил (дотримання законності) зазначається, що адвокат не може давати клієнту поради, свідомо спрямовані на полегшення вчинення правопорушень, або іншим чином умисно сприяти їх вчиненню його клієнтом або іншими особами. Також адвокат не має права у своїй професійній діяльності вдаватися до засобів та методів, які суперечать чинному законодавству або цим Правилам. Враховуючи вказане вважаємо, що такий перелік являє собою орієнтовні напрями діяльності адвоката, а основне його призначення, на нашу думку, має інформаційний характер.

[1] Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України від 9 червня 2017 року. URL: http://vkdka.org/wp-content/uploads/ 2017/07/ PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf

Позитивність вищевказаного конституційно-правового регулювання статусу адвокатури зумовлена тим, що держава, яка позиціонує себе як правова, повинна не тільки гарантувати на конституційному рівні право на отримання правової допомоги (професійної правничої допомоги) особам, які перебувають в складній (проблемній) правовій ситуації, але й повинна забезпечувати належні умови його реалізації. Щодо адвокатури, то такими умовами, зокрема, є встановлення суттєвих кваліфікаційних[1] та інших вимог[2] до кандидатів на здобуття статусу адвоката, а також закріплення особливого статусу адвоката (в тому числі, що стосується і його дисциплінарної відповідальності[3]), реалізація якого здійснюється на засадах професійності та незалежності[4].

Такі кваліфікаційні вимоги для претендентів на посаду адвоката передбачені насамперед в ст. 6 та 7 Закону України «Про адвокатуру

[1] Заборовский В.В. Правовая природа квалификационного экзамена на получение статуса украинского адвоката. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2017. № 1 (62). С. 88-93.; Заборовський В.В. Стажування як умова набуття статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37. Т. 3. С. 112-116.

[2] Заборовський В.В. Стаж як умова набуття статусу адвоката. *Закарпатські правові читання*: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.): у 2-х т. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. Т. 1. С. 535-539.; Заборовский В.В. Юридическая характеристика негативных условий приобретения статуса адвоката по законодательству Украины и зарубежных стран. *Banber Yerevani hamalsarani. Jurisprudence*. 2016. № 3 (21). С. 67-76.; Заборовский В.В. Морально-этические требования к претенденту на получение статуса адвоката по законодательству Украины и зарубежных стран. *Право. Экономика. Психология*. 2017. № 1. С. 17-22.

[3] Заборовський В.В. Деякі проблемні аспекти ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 28. Т. 2. С. 27-31.; Заборовський В.В. Окремі аспекти процедури притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 408-410. URL: http://pap.in.ua/5_2014/123.pdf.; Заборовський В.В. Дисциплінарний проступок як підстава дисциплінарної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 31. Т. 3. С. 115-118.

[4] Заборовский В.В. Правовая природа принципа независимости адвоката и принципа доминантности интересов клиента в отношениях адвоката с судом по украинскому законодательству. *Адвокатская палата*. 2016. № 1. С. 40-42.; Заборовський В.В. Незалежний правовий статус адвоката. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 1. С. 266-268. URL: http://pap.in.ua/ 1_2017/81.pdf; Заборовський В.В. Незалежність та самостійність адвоката: проблеми розмежування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Вип. 42. С. 242-246.

та адвокатську діяльність»[1], якими, зокрема зазначається, що *адвокатом може бути* фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Вищезгаданим Законом передбачені й негативні умови для набуття статусу адвоката (ч. 2 ст. 6), а також негативні умови для здійснення адвокатської діяльності (ст. 7)[2]. Так, не може бути адвокатом особа, яка: має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також нетяжкого злочину, за який призначено покарання у виді позбавлення волі; визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною; позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю; звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, дізнавача, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, – протягом трьох років з дня такого звільнення.

Крім цього, зазначається, що несумісною з діяльністю адвоката є: робота на посадах осіб, зазначених у робота на посадах осіб, зазначених у п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції»; військова або альтернативна (невійськова) служба; нотаріальна діяльність; судово-експертна діяльність (ст. 7 Закону).

Механізм захисту прав людини передбачає й необхідність існування особливого правового статусу адвоката, який являє собою сукупність професійних прав, обов'язків, гарантій та відповідальності, належний комплекс яких надає можливість адвокату здійснювати

[1] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

[2] Заборовский В.В. Юридическая характеристика негативных условий приобретения статуса адвоката по законодательству Украины и зарубежных стран. *Banber Yerevani hamalsarani. Jurisprudence*. 2016. № 3 (21). С. 67-76.

свою діяльність на професійній основі щодо реалізації конституційного права особи щодо надання правничої допомоги. [1]

Взаємозв'язок між даними елементами проявляється насамперед в тому, що законодавством кожної правової держави повинен закріплюватись відповідний перелік прав та гарантій адвоката, належна реалізація яких створює умови здійснення обов'язків щодо надання правової допомоги на професійній основі. В даному випадку потрібно врахувати й те, що адвокат не наділяється можливістю відмовитися від виконання покладених на нього обов'язків (така відмова є підставою для притягнення до відповідальності).

Примірник перелік професійних прав адвоката закріплений ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[2], в якій зазначається, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема:

1) звертатися з адвокатськими запитами[3], у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);
2) представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами;
3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності документами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеже- ним доступом;
4) складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;
5) доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
6) бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;
7) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою[1];
8) застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;
9) посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом установлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів;
10) одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань[2];

[1] Заборовский В.В. Структура правового статуса адвоката. *Евразийская адвокатура*. 2016. № 3 (22). С. 15-21.; Заборовський В.В. Структура правового статусу адвоката: дослідження сутності елементів, які є передумовами його виникнення або ж є дотичними до нього. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39. Т. 2. С. 110-115.

[2] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

[3] Заборовський В.В., Стойка А.В. Право на адвокатський запит як один із основних елементів забезпечення належної реалізації конституційного права особи на професійну правничу допомогу. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 160-164.

[1] Заборовський В.В. Право адвоката на опитування осіб за їх згодою в якості одного з основних професійних прав адвоката. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 214-217. URL: http://pap.in.ua/3_2016/62.pdf

[2] Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Право адвоката одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань в якості одного з основних його професійних прав. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 237-240. URL: http://pap.in.ua/2_2017/66.pd

11) користуватися іншими правами, передбаченими цим Законом та іншими законами.

Вищевказаний Закон (ст. 21) передбачає комплекс як професійних обов'язків[1] (дотримуватися присяги адвоката України[2] та правил адвокатської етики; на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів[3]; підвищувати свій професійний рівень[4]; виконувати рішення органів адвокатського самоврядування; виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги), так і певних заборон[5] (використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю[6], використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом), які адвокат повинен дотримуватись під час здійснення адвокатської діяльності.

Реалізація прав та необхідність дотримання професійних обов'язків адвоката зумовлює потребу й існування такого елементу його правового статусу як гарантії, що являють собою сукупність умов, спосо-

[1] Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 144-151.

[2] Заборовський В.В., Булеца С.Б. Присяга адвоката та відповідальність за її порушення. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 28 травня 2016 р.). Одеса: Вид-во «Фенікс», 2016. С. 55-58

[3] Заборовський В.В. Уникнення конфлікту інтересів в якості професійного обов'язку адвоката. *Innovative research of legal regulation of public administration*: International Scientific Conference (Lublin (Republic of Poland), 16-17 June 2017). Lubline: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2017. P. 11-15.

[4] Заборовський В.В. Підвищення кваліфікації як один з професійних обов'язків адвоката. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU*: materials scientific and pedagogic internship proceeding (Frankfurt an der Oder (Republic of Germany), 28 October – 6 December , 2019). Frankfurt an der Oder: European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 64-68

[5] Заборовський В.В., Булеца С.Б., Ленгер Я.І. Заборони в професійній діяльності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 51. Т. 2. С. 143-147.

[6] Заборовский В.В. Средства обеспечения сохранности адвокатской тайны по законодательству Украины. *Teise*. 2018. № 109. С. 91-106.

бів та засобів, передбачених законодавством про адвокатуру, спрямованих на забезпечення належної реалізації всіх інших елементів такого статусу задля створення відповідних умов надання професійної правничої допомоги кожній особі.

Гарантії професійної діяльності адвоката передбачені насамперед ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[1], в якій зазначається, що:

1) забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності;
2) забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом;
3) проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя[2];
4) забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;
5) адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками провадження, дотримання засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості;

[1] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

[2] Заборовський В.В. Гарантії, що пов'язані з кримінальним переслідуванням адвоката: деякі питання реалізації. *Юридичні науки та їх роль у формуванні правової культури сучасної людини*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22-23 травня 2015 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. С. 105-109.

6) життя, здоров'я, честь і гідність адвоката та членів його сім'ї, їх майно перебуває під охороною держави, а посягання на них тягнуть відповідальність, передбачену законом;
7) адвокату гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному судочинстві в порядку, встановленому законом[1];
8) забороняється залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці;
9) забороняється втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом;
10) забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі[2];
11) забороняється втручання у правову позицію адвоката;
12) орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону;
13) повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;
14) забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом[1];
15) не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, у тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у засобах масо- вої інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;
16) забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;
17) дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку.

[1] Заборовський В.В. Гарантії безпеки як одні з основних у забезпеченні професійної діяльності адвоката. *Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy*: zborník príspevkov z Medzinárodná vedecko-praktická konferencia (Sládkovičovo (Slovak Republic), 28-29 októbra 2016). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. P. 192-195. Заборовський В.В. Деякі практичні проблеми реалізації гарантій адвокатської діяльності в контексті проведення обшуку відносно адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Пра- во*. 2018. Вип. 50. Т. 2. С. 152-156.

[2] Заборовський В.В. Окрема ухвала суду як привід для порушення дисциплінарного провадження відносно адвоката: практичні проблеми застосування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 105-109.

Елементом правового статусу адвоката, який займає одне з провідних місць в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечуючи належність його здійснення є *професійна відповідальність адвоката.* Специфіка цього елементу полягає в тому, що, з одного боку, він спрямований на забезпечення відповідального ставлення адвоката до виконання своїх обов'язків (існує для запобігання вчинення ним правопорушення[2]), а з іншого – наявність особливого порядку насамперед здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвоката є однією з основних гарантій його професійної діяльності. [3] Слід врахувати, що адвокат може бути суб'єктом кримінальної, адміністративної, цивільної (майнової) та дисциплінарної відповідальності. [4]

Без сумніву, з-поміж інших видів професійної відповідально- сті адвоката дисциплінарна займає ключове, провідне місце, що зумовлено насамперед особливим порядком здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвоката. Такий порядок зокрема, полягає в тому, що вирішення питання притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є компетенцією виключно орга-

[1] Заборовський В.В., Булеца С.Б., Манзюк В.В. Індемнітет адвоката як одна з основних гарантій адвокатської діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 287-291. URL: http://pap.in.ua/4_2016/86.pdf

[2] Карпова Т.М. Ответственность адвоката – юридическая ответственность специального субъекта. *Адвокатская практика*. 2011. № 1. С. 28.

[3] Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 454.

[4] Дабижа Т.Г. Особенности процедуры привлечения адвоката к ответствен– ности. Адвокат. 2012. № 9. С. 12.

нів адвокатського самоврядування, що є основоположною умовою існування незалежної адвокатури та спрямований на забезпечення недоторканості адвоката. Підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку. [1]

Дисциплінарним проступком адвоката є: порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом. Слід врахувати, що однією із гарантій професійної діяльності адвоката є положення ч. 3 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[2], за яким не є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку.

За вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень:

1) попередження;
2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року[3];
3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України.

[1] Заборовський В.В. Дисциплінарний проступок як підстава дисциплінарної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 31. Т. 3. С. 115-118

[2] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

[3] Заборовський В.В., Булеца С.Б. Зупинення права на заняття адвокатською діяльністю як вид дисциплінарного стягнення відносно адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 29. Т. 2. С. 213-216.

Також потрібно врахувати те, що адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку.

Механізм захисту адвокатурою прав і свобод людини та громадянина передбачає й необхідність належного оформлення повноважень адвоката, що є важливим елементом його професійної діяльності, оскільки воно не тільки встановлює сутність взаємовідносин адвоката з своїм клієнтом, але є необхідною умовою для забезпечення ефективної та якісної всієї діяльності адвоката щодо надання професійної правничої (правової) допомоги.

Слід відмітити, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги[1], а документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, можуть бути: договір про надання правової допомоги; довіреність[2]; ордер[3]; доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги (ст. 26 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»[4]).

Розкриваючи питання про загальні засади функціонування інституту адвокатури в Україні, важливе значення має і дослідження сутності легально закріпленого визначення поняття «адвокатура України». Дефініція вказаного поняття закріплена в ст. 2 згадуваного Закону, де йдеться про те, що *адвокатура* – це недержавний самоврядний інститут, який забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом. Крім цього зазначається, що

[1] Заборовський В.В. Правова природа договору про надання правової допомоги як документа, що підтверджує повноваження адвоката в контексті змін до процесуальних кодексів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 152-156.

[2] Заборовський В.В. Правова природа ордера та довіреності як документів, що підтверджують повноваження адвоката в контексті змін до процесуальних кодексів. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 5. С. 358-361. URL: http://pap.in.ua/5_2017/107.pdf

[3] Булеца С.Б., Заборовський В.В. Ордер в якості документу, що посвідчує повноваження адвоката. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип 22. С. 8-13.

[4] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.

адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність[1].

Досліджуючи питання про дефініцію поняття «адвокатура» слід виходити з того, що найбільш поширеним є його розуміння, згідно з яким адвокатура сприймається, по-перше, як професійне співтовариство адвокатів, та по-друге, як інститут громадянського суспільства, що не входить до системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування. В той же час, аналізуючи різноманітні значення поняття «адвокатура», зокрема як інституту громадянського суспільства, не слід забувати й про адвокатуру як правозахисну інституцію, а також про адвокатуру як незалежну інституцію в механізмі здійснення правосуддя, діяльність якої спрямована на забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання правової допомоги.[2]

На підставі вказаного можна дійти висновку про можливу багатогранність в розумінні поняття «адвокатура», а місце і роль адвокатури в громадянському суспільстві характеризувати як багатоаспектні. Враховуючи це, вважаємо за можливе сприймати дефініцію поняття «адвокатура» як професійне об'єднання осіб (адвокатів), діяльність якого спрямована на забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання професійної правничої (правової) допомоги і яка як конституційно-правовий правозахисний інститут громадянського суспільства займає самостійне та одне з провідних місць в механізмі здійснення правосуддя, без професійної та незалежної діяльності якого ставиться під сумнів можливість існування і громадянського суспільства, і правової держави в цілому.

Адвокатура являє собою незалежний інститут громадянського суспільства, який відіграє провідну роль у забезпеченні якісного стану розвитку такого суспільства, належних умов проживання людини в ньому, шляхом утвердження пріоритетності інтересів кожної конкретної особи. Специфіка цього інституту громадянського суспільства проявляється в дуалістичному характері його правової природи, що простежується в органічному поєднанні публічних та приватних

[1] Заборовський В.В. Плюралізм у розумінні поняття «адвокатура» та його співвідношення із поняттям «адвокат». *Проблеми законності*. 2016. № 135. С. 234-244.

[2] Заборовський В.В. До питання про дефініцію поняття «адвокат». *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 75-82.

інтересів в діяльності як адвокатури в цілому, так і в діяльності адвоката зокрема, які повинні мати рівнозначний, взаємостримуючий характер. Сутність приватних і публічних інтересів у професійній діяльності адвоката полягає в тому, що, відстоюючи права, свободи та законні інтереси свого клієнта, адвокат в той же час діє в інтересах всього суспільства (держави), права в цілому, виконуючи не тільки покладений на нього конституційний обов'язок щодо надання професійної правничої (правової) допомоги, але й здійснюючи нагляд за дотриманням законності, реалізацією прав і свобод людини насамперед з боку держави, забезпечуючи їх дотримання.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Commentary on the Bangalore Principles of Judicial Conduct, Judicial Integrity Group. 2014. URL: http://www.judicialintegritygroup.org/index.php/jig-resources/jig-documents.
2. Kotskulych V.V. Specifics of implementation of judicial consideration within judicial discretion. *Jurisprudence issues in the development of legal literacy and legal awareness of citizens*: collective monograph / D. M. Bielov, S. B. Buletsa, Yu. M. Bysaga, Yu. Yu. Bysaga, etc. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 100-116.
3. Бакаянова Н.М. Функціональні та організаційні основи адвокатури України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.10. Одеса, 2017. 487 с.
4. *Бангалорські принципи поведінки суддів. 2006. URL*: http://crimecor.rada.gov.ua/komzloch/control/uk/publish/article;jsessionid=FDBFB35CEA772BBA6DDE038AA3B87E38?art_id=48076&cat_id=46352.
5. Берч В.В. До питання про здійснення судочинства за участю присяжних у Канаді. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення: тези доповідей за матеріал. II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23-24 квітня 2021 року)* / відп. ред. Я. І. Ленгер, А. М. Зем- ко. Луцьк: ІВВ Луцький НТУ, 2021. С. 15-17.
6. Берч В.В., Бисага Ю.М. Дискреція суду присяжних: досвід Гонконгу. Питання дискреційних повноважень у функціонуванні орга-

нів публічної влади: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 20 травня 2021 р.)/ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВГО «Асоціація українських правників». Київ: «Видавництво Людмила», 2021. С.32-36.

7. Бисага Ю.М., Берч В.В., Продан В.І. Обмеження конституційних прав і свобод в умовах пандемії: національний та міжнародний вимір. *Закарпатські правові читання: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 травня 2021 року, м. Ужгород)*. Том 2. С. 73-78.
8. Берч В.В. Безпосередня участь народу у здійсненні судочинства як невід'ємний елемент транспарентності судової влади. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 23 серпня 2021 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С.30-33.
9. Берч В.В. Конституційно-правові засади здійснення судочинства судом присяжних у Франції. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22 червня 2021 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С.143-147.
10. Берч В.В., Берч С.С. Окремі аспекти формування списку присяжних у Канаді. *Роль періодичних юридичних видань у формуванні правової держави: зарубіжний досвід та Україна:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції *(м. Ужгород, 21 жовтня 2021 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021. С.17-21.
11. Бисага Ю.М., Берч В.В., Продан В.І. Інструментальна цінність Конституції України. *Збірник матеріалів тез доповідей круглого столу «Вектори вдосконалення національного механізму захисту прав людини» (Київ, 7 липня 2021 року)*. Зб. наук. пр. Київ–Тернопіль : КНУБА, ВГО «Асоціація українських правників», «Бескиди», 2021. С. 51-53.
12. Берч В.В., Берч С.С. Концептуальні основи перехідного правосуддя в Україні в умовах воєнного вторгнення рф. *Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м.Ужгород, 26 травня 2022 р.)* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С.279-281.
13. Берч В.В. Реалізація принципу народного суверенітету як ключова ідея демократії. *Функціонування Конституції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії: матеріали міжнародної правової школи (м.Ужгород, 27 червня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 22-29.
14. Берч В.В. До питання про удосконалення порядку функціонування суду присяжних в Україні. *Функціонування України на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 14 липня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національ- ний університет, 2022. С. 13-15.
15. Берч В.В. Роль громадянського суспільства у здійсненні судової влади в умовах війни. *Національний та міжнародно-правовий механізми забезпечення права людини на життя в умовах війни: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 23 серпня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 18-20.
16. Берч В.В. Виклики судової системи та громадянського суспільства у зв'язку із набуттям Україною статусу кандидата на вступ до ЄС. *Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 22 вересня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 34-36.
17. Берч В.В. До питання про еволюційні чинники зародження інституту безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 14 жовтня 2022 р.).* Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 10-12.
18. Берч В.В. Стан судової системи України в умовах повномасштабного російського вторгнення. *Функціонування судових і правоохорон-*

них органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 12-14.

19. Бисага Ю.М., Берч В.В. Моделі концепції перехідного правосуддя у постконфліктних ситуаціях: стратегія імплементації для України. Актуальні проблеми судового права: *матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 р.)* / Відпов. ред.:Л. М. Москвич. Харків : Юрайт, 2023. С. 57-59.
20. Берч В.В. Інститут безпосередньої демократії як політико-правовий інструмент коригування державно-владних рішень. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 30 червня 2023 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет. 2023. С. 46-51.
21. Берч В.В. Роль прямого народовладдя у вирішенні суспільно-значущих державно-владних рішень. *Правові засади капітуляції московії перед Україною: можливості, умови та наслідки: матеріали міжнародної правової школи (м. Ужгород, 7 липня 2023 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2023. С. 27-33.
22. Берч В.В. Деякі аспекти визначення керівних начал концепції судового народовладдя. *Modern problems of science, education and society: the 6th International scientific and practical conference (Kyiv, August 14-16, 2023).* Kyiv, Ukraine. 2023. P. 569-571.
23. Берч В.В. Вирішення справ судом присяжних у Німеччині. *Scientific progress: innovations, achievements and prospects: the 12th International scientific and practical conference (Munich, Germany, August 21-23, 2023). MDPC Publishing, Munich, Germany.* 2023. P. 234-237.
24. Берч В.В. Ключові чинники формування громадської думки щодо розвитку демократичних процесів у сучасних зарубіжних державах. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку науки, освіти, технологій та суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Кременчук, 23 серпня 2023 р.)*. Кременчук: ЦФЕНД. 2023. С.50-53.

25. Бисага Ю.М., Коцкулич В.В. Безпосередня участь народу у здійсненні судової влади в контексті ідеї народного суверенітету. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 3 – 4 травня 2019р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С.162-165.
26. Берч В.В. Конституційне право на розгляд справи судом присяжних та швидкий суд: досвід США. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. №2. С.11-13.
27. Берч В.В. Ukraine – a candidate for joining the EU: current challenges of the court system. *Конституційно-правові академічні студії.* №1. 2022. С.54-58. DOI https://doi.org/10.24144/2663-5399.2022.1.06
28. Pyroha, I., Tokarchuk, L., Perezhniak, B., Nikitenko, L., Berch, V. (2022). E-democracy: an urgent need or a tribute to fashion? Legal analysis. Amazonia Investiga, 11(51), 240-249. URL: amazoniainvestiga.info/check/51/24-240-249.pdf (https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.24) (Web of science)
29. Берч В.В., Продан В.І. Безпосереднє народовладдя та народний суверенітет: тенденційна кореляція терміно-понять. Відновлення та системний післявоєнний розвиток України – переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія. Ужгород, 2023. С. 50-59.
30. Берч В. Парадигма імплікативного взаємозв'язку демократії та конституціоналізму: ключові цінності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*. № 74. Том №1. 2022. С.55-58.
31. Берч В.В. Ключові фактори впливу технократії на тенденційні аспекти розвитку демократії: глобальний вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. №4. С. 110-114.
32. Берч В.В. Демократія як динамічний політико-правовий феномен: основоположні засади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право.* Випуск 79. Ч.1. 2023. С.119-123.
33. Berch V.V. People's sovereignty – the fundamental principle of constitutionalism. *Конституційно-правові академічні студії*. 2023. №1. С. 20-24. DOI https://doi.org/10.24144/2663-5399.2023.1.03

34. Берч В.В. Деякі аспекти безпосередньої участі народу у здійсненні державної влади. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. №5. С. 87-91.
35. Булеца С.Б., Заборовський В.В. Ордер в якості документу, що посвідчує повноваження адвоката. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип 22. С. 8-13.
36. Варфоломеєва Т.В., Гончаренко С.В. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адвокатуру». *Законодавство про адвокатуру та адвокатську діяльність:* зб. норм. актів. К.: Юрінком Інтер, 2003. 432 с.
37. Вегеле І. Адвокатська монополія: європейський досвід. *Судова реформа: стан та напрями розвитку*: матеріали IV Міжнародного судово-правового форуму (м. Київ, 17-18 березня 2016 р.). К.: Юридична практика, 2016. С. 55-61.
38. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.
39. Городовенко В. В. Проблеми становлення незалежної судової влади в Україні: монографія. Київ. Фенікс, 2007. 224 с.
40. Гриценко І.С. , Погорецький М.А. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного унівеситету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Вип. 91. 2012. С. 4-7.
41. Дабижа Т.Г. Особенности процедуры привлечения адвоката к ответственности. *Адвокат.* 2012. № 9. С. 11-19.
42. Европейская хартия о законе «О статусе судей». 1998. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_236.
43. Заборовский В.В. Морально-этические требования к претенденту на получение статуса адвоката по законодательству Украины и зарубежных стран. *Право. Экономика. Психология*. 2017. № 1. С. 17-22.
44. Заборовский В.В. Правовая природа квалификационного экзамена на получение статуса украинского адвоката. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения.* 2017. № 1 (62). С. 88-93.;

45. Заборовский В.В. Правовая природа принципа независимости адвоката и принципа доминантности интересов клиента в отношениях адвоката с судом по украинскому законодательству. *Адвокатская палата*. 2016. № 1. С. 40-42.
46. Заборовский В.В. Средства обеспечения сохранности адвокатской тайны по законодательству Украины. *Teise*. 2018. № 109. С. 91-106.
47. Заборовский В.В. Структура правового статуса адвоката. Е*вразийская адвокатура*. 2016. № 3 (22). С. 15-21.
48. Заборовский В.В. Юридическая характеристика негативных условий приобретения статуса адвоката по законодатель- ству Украины и зарубежных стран. *Banber Yerevani hamalsarani. Jurisprudence*. 2016. № 3 (21). С. 67-76.
49. Заборовський В.В. Адвокатура – це правозахисна чи правоохоронна інституція? Rozwój regulacji prawnej w Europie Wschodniej: doświadczenia Polski i Ukrainy: Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna (Sandomierz (Polska), 27–28 styczeń 2017.). Sandomierz: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu, 2017. С. 18.
50. Заборовський В.В. Адвокатура як невід'ємний інститут громадянського суспільства на сучасному етапі становлення правової держави в Україні. *Конституційно-правові академічні студії.* 2016. № 2. С. 49-58.
51. Заборовський В.В. Гарантії безпеки як одні з основних у забезпеченні професійної діяльності адвоката. *Priority a stratégie pre rozvoj právnej vedy vo svete vedy*: zborník príspevkov z Medzinárodná vedecko-praktická konferencia (Sládkovičovo (Slovak Republic), 28-29 októbra 2016). Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. P. 192-195.
52. Заборовський В.В. Гарантії, що пов'язані з кримінальним переслідуванням адвоката: деякі питання реалізації. *Юридичні науки та їх роль у формуванні правової культури сучасної людини*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22-23 травня 2015 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. С. 105-109.
53. Заборовський В.В. Деякі практичні проблеми реалізації гарантій адвокатської діяльності в контексті проведення обшуку відносно

адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 50. Т. 2. С. 152-156.
54. Заборовський В.В. Деякі проблемні аспекти ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28. Т. 2. С. 27-31.
55. Заборовський В.В. Дисциплінарний проступок як підстава дисциплінарної відповідальності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 31. Т. 3. С. 115-118.
56. Заборовський В.В. До питання про дефініцію поняття «адвокат». *Проблеми законності*. 2016. № 132. С. 75-82.
57. Заборовський В.В. Конституційно-правове регулювання статусу адвокатури в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 421. URL: http://pap.in.ua/4_2015/127.pdf
58. Заборовський В.В. Місце і роль адвокатури у механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії.* 2017. № 2. С. 51-60.
59. Заборовський В.В. Незалежний правовий статус адвоката. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 266-268. URL: http://pap.in.ua/ 1_2017/81.pdf
60. Заборовський В.В. Незалежність та самостійність адвоката: проблеми розмежування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 42. С. 242-246.
61. Заборовський В.В. Окремі аспекти процедури притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 408-410. URL: http://pap.in.ua/5_2014/123.pdf
62. Заборовський В.В. Підвищення кваліфікації як один з професійних обов'язків адвоката. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU*: materials scientific and pedagogic internship proceeding (Frankfurt an der Oder (Republic of Germany), 28 October – 6 December , 2019). Frankfurt an der Oder: European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 64- 68.

63. Заборовський В.В. Плюралізм у розумінні поняття «адвокатура» та його співвідношення із поняттям «адвокат». *Проблеми законності*. 2016. № 135. С. 234-244.
64. Заборовський В.В. Право адвоката на опитування осіб за їх згодою в якості одного з основних професійних прав адвоката. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 3. С. 214-217. URL: http://pap.in.ua/3_2016/62.pdf
65. Заборовський В.В. Правова природа договору про надання правової допомоги як документа, що підтверджує повноваження адвоката в контексті змін до процесуальних кодексів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 152-156.
66. Заборовський В.В. Правова природа ордера та довіреності як документів, що підтверджують повноваження адвоката в контексті змін до процесуальних кодексів. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 5. С. 358-361. URL: http://pap.in.ua/5_2017/107.pdf
67. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 900 с.
68. Заборовський В.В. Стаж як умова набуття статусу адвоката. *Закарпатські правові читання:* матеріали IX Міжнародної науко- вопрактичної конференції (м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 р.): у 2-х т. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. Т. 1. С. 535-539.
69. Заборовський В.В. Стажування як умова набуття статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37. Т. 3. С. 112-116.
70. Заборовський В.В. Структура правового статусу адвоката: дослідження сутності елементів, які є передумовами його виникнення або ж є дотичними до нього. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39. Т. 2. С. 110-115.
71. Заборовський В.В. Уникнення конфлікту інтересів в якості професійного обов'язку адвоката. *Innovative research of legal regulation of public administration*: International Scientific Conference (Lublin (Republic of Poland), 16-17 June 2017). Lubline: Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej, 2017. P. 11-15.

72. Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Право адвоката одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань в якості одного з основних його професійних прав. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. № 2. С. 237-240. URL: http://pap.in.ua/2_2017/66.pd
73. Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Професійні обов'язки як необхідний елемент структури правового статусу адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Вип. 45. Т. 2. С. 144-151.
74. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 650 с.
75. Заборовський В.В., Булеца С.Б. Зупинення права на заняття адвокатською діяльністю як вид дисциплінарного стягнення відносно адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2014. Вип. 29. Т. 2. С. 213-216.
76. Заборовський В.В., Булеца С.Б. Присяга адвоката та відповідальність за її порушення. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 28 травня 2016 р.). Одеса: Вид-во «Фенікс», 2016. С. 55-58.
77. Заборовський В.В., Булеца С.Б., Ленгер Я.І. Заборони в професійній діяльності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2018. Вип. 51. Т. 2. С. 143-147.
78. Заборовський В.В., Булеца С.Б., Манзюк В.В. Індемнітет адвоката як одна з основних гарантій адвокатської діяльності. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 4. С. 287-291. URL: http://pap.in.ua/4_2016/86.pdf
79. Заборовський В.В., Стойка А.В. Право на адвокатський запит як один із основних елементів забезпечення належної реалізації конституційного права особи на професійну правничу допомогу. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 3-4 травня 2019 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 160-164.

80. *Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). 1999. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_j63.*
81. Іваницький С.О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2017. 800 с.
82. Карпова Т.М. Ответственность адвоката – юридическая ответственность специального субъекта. *Адвокатская практика*. 2011. № 1. С. 27-32.
83. Козьміних А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук: спец. 23.00.02. О., 2008. 18 с.
84. *Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рим, 1950. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.*
85. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
86. Коцкулич В. В. Місце судової гілки влади в конституційному механізмі розподілу . *Конституційно-правові академічні студії.* 2016. №2. С. 66–68.
87. Коцкулич В.В. Дискреційне право судді чи його моральний обов'язок? *Матеріали 72-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету* (26 лютого 2018 року, м. Ужгород). Ужгородський національний університет; за заг. ред. С.Б.Булеци, Я.В. Лазура. 2018. С.31-33.
88. Коцкулич В.В. До питання про незалежність суддів: національний та міжнародний аспект. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні:* матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 26-27 жовтня 2017 року). 2017. С. 21-23.
89. Коцкулич В.В. Категорія справедливості в контексті загально етичних стандартів правової поведінки суддів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2017. № 30.Том 1. С.44-45.
90. Коцкулич В.В. Конституційно-правові засади підвищення рівня професійності членів суддівського корпусу. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення:* матеріали Всеукраїнської нау-

ково-практичної конференції, 24 квітня 2020, м. Луцьк. Ужгород: РІК-У, 2020. С. 52-55.
91. Коцкулич В.В. Місце і роль конституційної герменевтики у правозастосовчій діяльності суду. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 22 – 23 квіт. 2016 р.). Ужгород : Ужгородський національний університет, 2016. С.102-104.
92. Коцкулич В.В. Онтологічні аспекти дослідження суддівського розсуду: *Закарпатські правові читання*: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (Том 1), м. Ужгород, 20-22 квітня 2017 року/ ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород. 2017. С. 539-543.
93. Коцкулич В.В. Принцип незалежності судової гілки влади як фактор впливу на правосвідомість судді. *Юридичні науки та їх роль у формуванні правової культури сучасної людини:* матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 22–23 травня 2015 року). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. С. 49-51.
94. Коцкулич В.В. Роль незалежності судової влади у механізмі стримувань і противаг. *Порівняльно-аналітичне право.* 2017. №6. С.390-391. URL: http://www.pap.in.ua/6_2017/117.pdf
95. Коцкулич В.В. Суддівський розсуд та судова практика: корелятивний аналіз. *Закарпатські правові читання: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (19-21 квітня 2018 року, м. Ужгород). Том 2. 2018. С. 337-341.
96. Коцкулич В.В. Трансформація суддівської правосвідомості: загальні положення концепції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Право*. №48. Том 2. 2018. С.157-158.
97. Коцкулич В.В. Формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: організаційний та праксеологічний аспекти: дис. канд. юрид. наук: 12.00.10 «судоустрій; прокуратура та адвокатура». Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2018. 230 с.
98. Коцкулич В.В., Бєлов Д.М. Генеза наукової думки про особливості та структуру правосвідомості судді в національній юриспруденції.

Судова реформа в Україні: реалії та перспективи: матеріали науково-практичної конференції. м. Київ, 18 листопада 2016 року : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. С.116-127.
99. Коцкулич В.В., Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Лакатош Н.Й., Фалов- ська І.М. Праксеологічні аспекти формування професійної правосвідомості судді та суддівського розсуду: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 220 с.
100. Коцкулич В.В., Васильчук Л.Б. До питання про ефективність суду присяжних на сучасному етапі розвитку правової держави та громадянського суспільства в Україні. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* (випуск 19): матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / Збірник тез доповідей: випуск 19 (м. Тернопіль, 6 лютого 2020 р.). Тернопіль, 2020. С. 53-55.
101. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. 1966. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
102. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя. Монреаль. 1983. URL: http://www.judges.org.ua/d5.htm.
103. Нор В. Адвокат як єдиний суб'єкт надання правничої допомоги у судовому провадженні: міжнародний досвід та вітчизняні законодавчі новели. *Право України*. 2016. № 12. С. 9-18.
104. Основні принципи незалежності судових органів схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопа- да та 13 грудня 1985 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_201
105. Пекінські тези щодо принципів незалежності суддів юридичної асоціації країн азійського та тихоокеанського регіону (LAWASIA). 1995. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_j78.
106. План дій Ради Європи щодо посилення незалежності та неупередженості судової влади. Страсбург: Рада Європи, 2016. 34 с.
107. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Адвокатура України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2014. 368 с.
108. Пояснювальна записка до Європейської хартії про статус суддів. 1998. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a46.
109. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України від 9 червня 2017 року. URL: http://vkdka.

org/wp-content/uploads/ 2017/07/PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf
110. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 62. Ст. 17.
111. Про судоустрій і статус суддів: Закон України у ред. від 05.08.2018. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. №31, Ст.545.
112. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. 2010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a38.
113. Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми): дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 2001. 170 с.
114. Справа «Білуха проти України». Заява №33949/02. Страсбург, 2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_272
115. Фаловська І.М., Бисага Ю.М., Бисага Ю.Ю., Коцкулич В.В. Конституційний принцип рівності: правозастосовчі аспекти: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 204 с.
116. Фіолевський Д.П. Адвокатура: підручник. 3-тє вид., випр. і доп. К.: Алерта, 2014. 624 с.
117. Швед І.І. Місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави. Дис…канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгородський національний університет внутрішніх справ, Ужгород, 2018. 212 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) *У чому полягає призначення судової влади у конституційній державі?*
2) *Охарактеризуйте судову систему України та її основні ланки. Які види судів загальної юрисдикції Вам відомі?*
3) *Вкажіть основні функції та повноваження судів загальної юрисдикції за Конституцією та законами України.*

4) *Охарактеризуйте конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції в Україні.*
5) *Назвіть функції прокуратури у парадигмі конституційної безпеки України.*
6) *Дайте визначення поняттю «конституційна безпека держави».*
7) *Назвіть гарантії, які забезпечують здійснення прокуратурою своїх функцій в сфері конституційної безпеки.*
8) Загальна характеристика конституційно-правового статусу адвокатури.
9) Елементи структури правового статусу адвоката та їх характеристика.

Тестові завдання:

1. Правосуддя в Україні здійснюється:

1) посадовими особами; 2) судами; 3) державними органами; 4) органами місцевого самоврядування.

2. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через:

1) народних засідателів і присяжних; 2) адвоката; 3) прокурора; 4) суддю.

3. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами:

1) цілісності і територіальності; 2) спеціалізації; 3) територіальності і спеціалізації; 4) адміністративного поділу.

5. Найвищим органом у системі судів загальної юрисдикції є :

1) Конституційний Суд України; 2) Спеціальний Суд України; 3) Апеляційні суди; 4) Верховний Суд України.

6. Спеціальним суб'єктом здійснення конституційної безпеки є:

1) судові органи; 2) прокуратура; 3) органи місцевого самоврядування; 4) адвокатура.

7. У парадигмі конституційної безпеки прокуратуру України потрібно розглядати як спеціальний суб'єкт, який здійснює:

1) нагляд за відповідністю Конституції та законам України нормативно-правових актів органів державної виконавчої влади, органів

місцевого самоврядування; 2) нагляд за конституційністю правових актів в сфері забезпечення конституційної безпеки; 3) координацію діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення констиуційної безпеки – в боротьбі зі злочинністю, корупцією та іншими правопорушеннями, що являють собою найбільшу загрозу сучасному становищу особи, суспільства і держави); 4) надання звітів органам місцевого самоврядування.

8. До національного механізму захисту прав людини належать:

1) адвокатура; 2) Міжнародна організація праці; 3) Ужгородський міськрайонний суд; 4) міліція; 5) органи самозахисту населення.

9. Відповідно до Конституції України адвокатура діє для надання:

1) правової допомоги; 2) юридичної допомоги; 3) професійної правничої допомоги; 4) правових послуг; 5) захисту та представництва інтересів особи.

10. Відповідно до Конституції України виключно адвокат здійснює:

1) тільки представництво іншої особи в суді; 2) тільки захист від кримінального обвинувачення; 3) захист від кримінального обвинувачення та захист особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; 4) представництво іншої особи в суді та захист від кримінального обвинувачення; ґ) захист, представництво та надання інших видів правової допомоги.

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 13

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

1. ***Адміністративно-територіальний устрій України: поняття та система.***
2. ***Правовий статус адміністративно-територіальних одиниць. Спеціальний статус міст Києва і Севастополя.***
3. ***Автономна Республіка Крим: історія становлення та особливості конституційно-правового статусу.***

1. Адміністративно-територіальний устрій України: поняття, принципи та система

Територія держави – це простір, на який розповсюджується її влада і суверенітет. Ця територія включає в себе не тільки суходіл держави, але й інші компоненти, які важливі для визначення меж її впливу та контролю. Основні компоненти території держави включають:

1. Суходіл – це власне територія, земельний простір, на якому розташовані сухопутні масиви, міста, села, та інші земельні об'єкти. Ця частина території держави є основною для її географічних меж і кордонів.
2. Акваторія – водні простори, які оточують сушу та розташовані на території держави, такі як річки, озера, моря та океани. Держава має суверенітет над водними ресурсами та морським простором, що знаходяться на її території.

3. Повітряний простір – простір над сушею та водними поверхнями, який належить до сфери дії державної влади. Держава контролює повітряний простір над своєю територією і вправі регулювати повітряний рух та інші аспекти повітряного простору.

Ці компоненти території держави об'єднуються в одну цілісну концепцію, що визначає межі і обсяг впливу цієї держави. Вони є важливими для визначення суверенітету та права держави на власний територіальний простір.

Відповідно до Закону України «Про державний кордон України» від 04.11.1991 р. із змінами межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору є державним кордоном України, тобто лінією і вертикальною поверхнею, що проходить по цій лінії. [1]

Територіальний устрій (територіальна організація держави) – це система взаємовідносин між державою в цілому, тобто її центральною владою, і територіальними складовими частинами, а точніше з їх населенням і діючими органами публічної влади. У сучасній літературі з конституційного права для позначення цього інституту іноді використовується термін «державний устрій» у так званому вузькому значенні. Однак у звичайному розумінні державний устрій є синонімом поняття «устрій держави», що охоплює не тільки територіальний аспект її організації. [2]

Питання територіального устрою України, зокрема визначення змісту цього поняття, правового статусу і видів адміністративно-територіальних одиниць, повноваження органів щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою України, є питаннями загальнодержавного значення і врегульовуються лише законом (Рішення Конституційного Суду України в справі про адміністративно-територіальний устрій від 13 липня 2001 р.[3]).

Територіальний устрій держави більш точно визначає, як сама держава організована на своїй території і які є взаємовідносини між різними частинами цієї території, які часто називаються територіальними одиницями. У Конституції України використовуються два поняття – «територіальний устрій» (це також назва дев'ятого розділу Основного Закону України) і «адміністративно-територіальний устрій».

[1] Совгиря О. В. Шукліна Н. Г. Конституційне право України: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2019. С. 456.

[2] Там само.

[3] Рішення Конституційного Суду України в справі про адміністративно-територіальний устрій від 13 липня 2001 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#n54

Територіальний устрій України, згідно зі статтею 132 Конституції, базується на таких принципах: збереження єдності і неподільності державної території; поєднання централізації та децентралізації в управлінні державною владою; забезпечення балансу в соціально-економічному розвитку різних регіонів, з урахуванням їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій.До *форм територіального устрою* можна віднести, зокрема, адміністративно-територіальний устрій, виділення спеціальних та вільних економічних зон, територій пріоритетного розвитку, зон надзвичайних екологічних ситуацій, поділ земель на категорії з чітким визначенням правового режиму кожної з таких категорій, економічне та інші види районування та планування території держави.[1]

У юридичній енциклопедії адміністративно-територіальний устрій визначається як система поділу території держави на різні адміністративні одиниці, такі як краї, області, провінції, департаменти, округи, губернії, землі (земства), воєводства, кантони, волості, повіти, райони, громади, міста, села та інші. Ця система адміністративних одиниць утворює вертикальну структуру органів державної влади та управління, і включає процеси централізації та децентралізації.

Головною метою цього поділу території держави є забезпечення виконавчої влади та функціонування місцевого самоврядування. При цьому, адміністративно-територіальний устрій також відповідає за структуру судової влади. Він створює територіальну основу для організації системи державних органів, а також для органів місцевого самоврядування. Органи, які розташовані в адміністративно-територіальних одиницях, зазвичай вважаються «місцевими» органами у юридичній літературі.

Адміністративно-територіальний устрій – зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географіч-

[1] Новик В. П. Формування адміністративно-територіальної структури України: історичні реалії та сучасні проблеми. Випуск 2. 2004. С. 18– 32.

ними, культурними, політичними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з поділом її на складові частини – *адміністративно-територіальні одиниці.* Такий поділ є неодмінною умовою функціонування відповідних державних, громадських структур та органів місцевого самоврядування. [1]

Елементами адміністративно-територіального устрою є його одиниці.

Адміністративно-територіальна одиниця – це відокремлена у межах держави або суб'єкта федерації частина території з метою здійснення владних функцій. Таке визначення адміністративно-територіальної одиниці зумовлене тим, що у федеративних державах питання адміністративно-територіального устрою зазвичай віднесені до відання суб'єктів федерацій. [2]

Відповідно до Конституції України (стаття 133), *адміністративно-територіальний поділ України* становить цілісну систему адміністративно-територіальних одиниць, яка складається з Автономної Республіки Крим (далі – АРК), областей, районів, міст, районів у містах, селищ і сіл.

За своїми географічними ознаками вищезгадані адміністративно-територіальні одиниці не є однорідними. Вони поділяються на регіони (АРК, області, райони) та населені пункти (села, селища, міста). Не є однорідними адміністративно-територіальні одиниці також з огляду на те значення й місце, яке вони посідають у системі адміністративно-територіального устрою України.[3]

Населений пункт – це частина комплексно заселеної території України, яка склалася внаслідок господарської та іншої суспільної діяльності, має сталий склад населення, власну назву та зареєстрована в порядку, передбаченому законом. *Не відносяться до самостійних населених пунктів:* хутори та двори, невеликі поселення, що мають тимчасове значення і несталий склад поселення, а також поселення службового призначення в системі певної господарської галузі діяльності (будинки лісників,

[1] Конституційне право України /За редакцією В. Ф. Погорілка. К. Наукова думка. 1999. С. 609-675.

[2] Там само.

[3] Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід і уроки. Місцеве самоврядування. 1998. № 5-7 (14). С. 141-151.

шляхових майстрів, будівлі залізничних служб, польові стани тощо). До сільських населених пунктів відносяться села. *Села* – це населені пункти зі сталим складом населення, переважна частина якого зайнята в сільськогосподарському виробництві та лісовому господарстві. [1]

«Сільрада» як адміністративно-територіальна одиниця існувала з 1919 по 1996 роки. Чисельність населення на початковому етапі адміністративно-територіальної реформи була одним із основних критеріїв утворення сільрад і складала не менше 1 тис. чоловік. Пізніше у нормативно-правових документах кількість населення для створення сільрад не вказувалась, але у практиці територіального будівництва на зазначену кількість продовжували орієнтуватись. Іншими важливими критеріями утворення сільрад були наявність об'єктів народного господарства, побуту, сільськогосподарських земель, тяжіння населених пунктів, відстань між ними, щільність населення, наближеність його до органів влади. [2]

Отже, адміністративно-територіальною одиницею є не кожний населений пункт і не власне населений пункт, оскільки це поняття, скоріше, географічне, а один чи кілька населених пунктів з навколишніми землями, що перебувають під юрисдикцією єдиної для них територіальної громади та відповідних органів місцевого самоврядування. Ось чому в інших країнах первинна ланка адміністративно-територіального поділу носить назву не село, селище, місто, а комуна, муніципалітет, община. Ця назва є похідною від назви первинного суб'єкта місцевого самоврядування – комуни, муніципалітету, общини, громади тощо. І тому у перспективі фактичне існування «сільрад» у нашій державі має бути узгоджено з Конституцією України.[3]

[1] Новик В. П. Формування адміністративно-територіальної структури України: історичні реалії та сучасні проблеми. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2004. Випуск 2/2004. С. 18 – 32.

[2] Новик В. П. Формування адміністративно-територіальної структури України: історичні реалії та сучасні проблеми. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2004. Випуск 2/2004. С. 18 – 32.

[3] Шаповал В. Територіальна організація держави в конституційному праві. Новий етап розвитку місцевого самоврядування, реформування житлово-комунального господарства в Україні. За матеріалами IX Всеукраїнських муніципальних слухань «Житлово-комунальна реформа – першочергове значення місцевого та регіонального розвитку», 22-26 вересня 2003 р., м. Київ «Пуща-Озерна». Науковий редактор: М. Пухтинський. К.: Атака. 2004. С. 260-274.

Окрім сіл до первинного рівня адміністративно-територіального устрою належать *селища, міста, райони у містах та селища міського типу*. У ході формування адміністративно-територіального устрою України було створено нормативну базу, якою визначено статус та класифікацію даних населених пунктів. Востаннє ці питання регулювалися у «Положенні про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР», затвердженому Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1981 року, яке є нині чинним у частині, що не суперечить Конституції України. [1]

У відповідності з цим і попередніми нормативними актами міські населені пункти України були поділені на міста республіканського, обласного і районного підпорядкування (згодом термін «підпорядкування» у законодавчих актах було змінено на «значення») та селища міського типу. До категорії міст республіканського підпорядкування відносилися міста з кількістю населення понад 500 тис. чоловік, важливі економічні та культурні центри і керівництво котрими доцільно було здійснювати безпосередньо з центру. Містами республіканського підпорядкування відповідно до вищезазначеного Положення були Київ та Севастополь. За Конституцією України ці міста є містами зі спеціальним статусом.[2]

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. АРК за конституційною природою є формою так званої територіальної автономії.

За новою Конституцією України 1996 р. Автономна Республіка Крим входить до системи адміністративно-територіального устрою України (ст. 133) і залишається невід'ємною часткою України (ст. 134) з наданням їй особливих повноважень порівняно з іншими адміністративно-територіальними одиницями, зокрема такими, як область.

Область – верхній рівень адміністративно-територіального устрою України. Це великий регіон, який характеризується певною цілісністю та самодостатністю економічного й соціального розвитку, а також місцевими особливостями і традиціями. Узагальнюючи досвід будівництва областей, спробуємо дати визначення цієї ланки адміністративно-територіального устрою. *Область* – частина території України, що являє собою цілісну в господарському, природно-історичному, етнічному відношеннях територію, яка організована для здійснення ефективного управління і соціально-економічного розвитку, поєднання і репрезентування на державному рівні інтересів адміністративно-територіальних одиниць, що входять до її складу. [1]

Район – це цілісна складова частина області переважно з агропромисловим характером економіки, транспортною, інформаційною та іншою соціальною інфраструктурою, спрямованою на забезпечення зв'язку між сільськими та міськими населеними пунктами, які входять до його складу як самостійні адміністративно-територіальні одиниці, і представляти їх спільні інтереси. [2]

Під термінами «район», що використовується в пункті 29 ч.1 статті 85 Конституції України, і «район у місті», що вживається в ч.1 статті 133, ч. 5 статті 140, ч. 1 статті 142 Конституції України і відповідно в абзаці третьому статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», ч.1 статті 2 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», треба розуміти різні за своїм значенням адміністративно-територіальні одиниці в системі адміністративно-територіального устрою України, правовий статус яких повинен визначатися законом (Рішення Конституційного Суду України в справі про адміністративно-територіальний устрій від 13 липня 2001 р.).

Зміст конституційних принципів територіального устрою можна узагальнити наступним чином:

1. Принцип єдності та цілісності державної території визначає, що територія України, яка обмежена кордонами, є недоторканною і цілісною. Україна має унітарний устрій, і всі її частини пов'язані нерозривним зв'язком. Суверенітет України по-

[1] Конституційне право України /За редакцією В. Ф. Погорілка. К. Наукова думка. 1999. С. 609-675.
[2] Там само.

[1] Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід і уроки. *Місцеве самоврядування*. 1998. № 5-7 (14). С. 141-151.
[2] Шаповал В. Територіальна організація держави в конституційному праві. Новий етап розвитку місцевого самоврядування, реформування житлово-комунального господарства в Україні. За матеріалами IX Всеукраїнських муніципальних слухань «Житлово-комунальна реформа – першочергове значення місцевого та регіонального розвитку», 22-26 вересня 2003 р., м. Київ «Пуща-Озерна». Науковий редактор: М. Пухтинський. К.: Атака. 2004. С.260-274.

ширюється на всю її територію, і тільки закони України є чинними на цій території. Захист суверенітету, недоторканності та цілісності України є обов'язком всього українського народу, а також важливою функцією держави, яка покладається на Збройні сили України. На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

2. Принцип поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади означає, що територія України має організацію, яка враховує інтереси як держави в цілому, так і окремих її регіонів. Цей принцип сприяє гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів. Він підтримує тісне співробітництво державної влади із місцевим самоврядуванням, яке є основою народовладдя. Принцип забезпечує баланс між централізацією та децентралізацією повноважень і функцій державної влади на різних рівнях.
3. Принцип збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів сприяє розвитку всіх частин держави, враховуючи їхні історичні, економічні, екологічні, географічні, демографічні особливості, етнічні і культурні традиції. Цей принцип передбачає надання державної підтримки регіонам відповідно до критеріїв, строків та інших параметрів, встановлених законодавством.
4. Принцип гармонізації інтересів передбачає прагнення до збалансованого врахування інтересів держави в цілому та окремих регіонів чи місцевих громад. Він спрямований на досягнення компромісу та співпрацю між центральними та регіональними владними органами.
5. Принцип прозорості та відкритості вимагає забезпечення доступу громадян до інформації щодо прийняття рішень на різних рівнях влади, включаючи рішення, які стосуються територіального устрою. Прозорість сприяє збільшенню довіри громадян до органів влади.
6. Принцип субсидіарності. За цим принципом питання мають бути вирішені на найнижчому можливому рівні влади, де це можливо та доцільно. Це передбачає, що центральна влада

повинна делегувати повноваження на місцевий рівень, доки це можливо, з метою забезпечення ефективності та належної участі громадян у владних процесах.

7. Принцип правової визначеності передбачає, що структура та функції адміністративно-територіального устрою мають бути чітко визначені законом, а зміни в цьому устрої повинні відбуватися лише відповідно до чинного законодавства та за умови широкої громадської участі та консультацій.

Ці конституційні принципи визначають основні засади організації та функціонування територіального устрою України.

Адміністративно-територіальний устрій повинен відповідати принципам стабільності, поєднаної з динамізмом, та перспективності, тобто необхідним є встановлення правового механізму обґрунтованої зміни адміністративно-територіального поділу, який первинно повинен бути адаптованим до потенційних територіальних змін у суспільстві; межі адміністративно-територіальних одиниць необхідно встановлювати таким чином, щоб на виділених територіях сконцентрувати необхідний ресурсний потенціал з урахуванням перспектив розвитку одиниць на основі відповідних законодавчих положень.

Принципи адміністративно-територіального устрою України перебувають нині на етапі утвердження, а конституційно-правова практика – у конституюванні їх оптимальної системи з метою здійснення адміністративно-територіальної реформи, задоволення публічного інтересу та потреби громадян у створенні самодостатньої, суверенної, демократичної, соціальної та правової держави.[1]

fl. Правовий статус адміністративно-територіальних одиниць. Спеціальний статус міст Києва і Севастополя

Конституція і закони України надають можливість встановлення спеціального правового статусу для певних територій чи адміністра-

[1] Федоренко В. Л. Система конституційного права України : теоретико-методологічні аспекти : моногр. К., 2009.

тивно-територіальних одиниць. Це означає, що ці території можуть мати особливі правила та регуляції, які відрізняються від загальних норм, що діють в інших частинах країни.

Потреба в спеціальному правовому статусі для певних територій може виникнути з численних причин. Це може бути обумовлено історичним розвитком, економічним станом, культурними аспектами, національною ідентичністю, географічним положенням чи впливом природних катастроф або техногенних аварій. Наприклад, після Чорнобильської катастрофи 1986 року було встановлено спеціальний правовий режим для територій, які постраждали внаслідок радіаційного забруднення.

Правовий статус таких адміністративно-територіальних одиниць і територій зазвичай визначається спеціальними законодавчими актами. Ці закони містять правила і умови, які регулюють функціонування цих територій та забезпечують спеціальні правові умови, які враховують їхні потреби та специфіку.

Загалом, можливість встановлення спеціального правового статусу для окремих адміністративно-територіальних одиниць та територій дозволяє державі адаптувати своє законодавство до конкретних умов і потреб різних регіонів країни.

Як відомо, *основними об'єктами інституту територіального устрою України* є:

- ✓ територія;
- ✓ територіальний устрій;
- ✓ принципи територіального устрою: єдності та цілісності державної території, її недоторканності, гарантованості, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади та інші;
- ✓ адміністративно-територіальний устрій, система адміністративно-територіального устрою України: Автономна Республіка Крим, обласні, райони, міста, райони в містах, селища і села;
- ✓ адміністративно-територіальні одиниці;
- ✓ міста із спеціальним статусом: Київ та Севастополь;
- ✓ Автономна Республіка Крим: статус Автономної Республіки Крим, повноваження АРК, питання, віднесені до відання АРК, Конституція АРК, нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК, повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради АРК та Ради міністрів АРК, питання нормативного регулювання АРК, статус Представництва Президента України в АРК та інші об'єкти.

Столиця України – місто Київ, є багатофункціональним суб'єктом конституційно-правових відносин, воно здійснює як властиві усім містам функції, зокрема політичну, економічну, соціальну, культурну, екологічну, зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну, так і специфічні столичні функції, що зумовлені статусом міста Києва як столиці України, котрі розширюють та доповнюють каталог загальних функцій міста в політичній, економічній, культурній, екологічній, зовнішній та інших сферах міського життя. Функції столиці України – міста Києва як елемент конституційно-правового статусу міста знаходяться в органічному зв'язку з повноваженнями органів державної влади та місцевого самоврядування, що діють на території міста.

Реалізація функцій столиці України – міста Києва, можлива лише через здійснення відповідних повноважень такими органами. Ті чи інші повноваження органів місцевого самоврядування та органів державної влади, повинні вказувати яка функція столиці здійснюється, і навпаки, конкретна функція повинна визначати певне коло повноважень органів влади. Функції столиці проявляються в різноманітних напрямках діяльності органів влади. Реалізація функцій має забезпечуватися не тільки організаційно-правовими, а й матеріальними та фінансовими засобами. Функції міста Києва, які притаманні іншим містам, здійснюються органами влади через повноваження, які визначені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Зокрема, ці функції можуть виконуватися у визначених випадках територіальною громадою міста Києва, місцевими радами, їх виконавчими органами, органами самоорганізації населення. Натомість функції, що характерні для міста Києва як для столиці, пов'язані зі здійсненням містом більшості, а іноді усіх функцій держави, принаймні з числа основних внутрішніх функцій держави, а саме: політичної, економічної,

соціальної, культурної, екологічної тощо. Такі функції реалізуються лише через повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, позаяк виходять за межі питань місцевого значення. [1]

Функції міста Києва, які пов'язані із столичним статусом, не є відокремленими від загальних функцій, властивих будь-якому місту. Це додаткові напрями основних міських функцій. Зокрема, необхідно звернути увагу на такі функції міста Києва, як політична, економічна, культурно-історична тощо, так і інші функції Києва, котрі розширюють каталог загальних функцій міста, зокрема представницька, зовнішньоекономічна, зовнішньополітична.

Правосуб'єктність міста Києва як столиці України – це передбачена законодавством України можливість міста в особі територіальної громади міста Києва, органів і посадових осіб, бути учасником правовідносин, носієм прав та обов'язків. Столиця України реалізує правосуб'єктність через систему власних органів місцевого самоврядування, оскільки поза їх межею вона діяти не може.

Місто Київ наділяється правосуб'єктністю, аналогічною для інших міст. Водночас особливість правосуб'єктності міста Києва як можливості бути учасником конституційно-правових відносин, і водночас, як основа для включення в такі конституційно-правові відносини, проявляється через інші елементи конституційно-правового статусу міста Києва, а саме: через розширені, порівняно з іншими містами, функції міста та відповідні повноваження органів і посадових осіб місцевого самоврядування, закріплені у спеціальному законі державні гарантії та особливу систему органів місцевого самоврядування.

Відтак, під *конституційно-правовим статусом столиці України міста Києва,* розуміється конституційно закріплена система структуроутворюючих елементів, що дають можливість визначати правове становище столиці України, особливості організації та функціонування у ній місцевого самоврядування і виконавчої влади, а також га-

[1] Хонда М. П. Столичні функції міста Києва, їх реалізація: проблеми теорії і практики. Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. К: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. Вигі. 28. С. 245-250.

рантії, які забезпечують вирішення питань місцевого та державного значення.

Одне з основних місць у визначенні адміністративно-правово- го статусу м.Києва займають рішення Київської міської ради. Так, за змістом правовідносин, що вони регулюють поділяються: процедурні, організаційні на виконання повноважень наданих законодавством; за дією на коло суб'єктів – на загальні норми, що розповсюджують свою дію на всіх громадян, спеціальні, що розповсюджують свою дію тільки на певну групу суб'єктів, виняткові (щодо конкретних суб'єктів); за сферою правового регулювання – на економічні, соціальні, майнові, земельні, екологічні, освітні, культурні, тощо; за видом повноважень – на загальні, передбачені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», спеціальні визначені в Законі України «Про столицю України місто-герой Київ»; за підставами прийняття – на рішення, прийняті на підставі законодавства, та політичні рішення, ідо відображають ставлення депутатів до подій у державі.

Територіальна громада Києва здійснює місцеве самоврядування як безпосередньо, так і через міську раду, районні ради та їх виконавчі органи. Особливістю здійснення виконавчої влади в Києві є те, що міська та районні ради формують власні виконавчі органи на базі відповідних держадміністрацій, які паралельно виконують функції державної виконавчої влади. Правова база включає й інші акти Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, а також акти Київської міської держадміністрації та Київської міської ради.[1]

Окрім столиці України спеціальним статусом наділене місто Севастополь. Його специфіка суттєво відрізняється від конституцій- но-правових характеристик статусу м. Києва. Автономна республіка Крим (АРК) відноситься до єдиного, серед 25-ти регіонів України, де етнічні українці є в меншості.

За умови відсутності виконавчого органу Севастопольської міської ради, Севастопольська міська державна адміністрація здійснює

[1] Молибога Р. М. Політико-правові засади становлення міської влади в столиці України в умовах сучасного державотворення: автореф. кандидата політичних наук: 23.00.02. Київ, 2005. 19 с.

функції, які відповідно до ст. ст. 27-40 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», належать до повноважень виконавчого органу ради. Адміністрація підконтрольна раді в частині викладених повноважень. Водночас, відповідно до ст. 44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцевим державним адміністраціям делегують повноваження тільки районні і обласні, а не міські ради. Севастопольська міська рада не може повною мірою керуватися ані ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо виняткової компетенції міської ради, ані статтями, які регулюють діяльність обласної ради, хоча вона сформована за їх структурою і має взаємовідносини з такою ж, як і в області державною адміністрацією.[1]

Отже, на сьогодні м. Севастополь залишилось єдиною в Україні адміністративно-територіальною одиницею, де взаємовідносини двох форм публічної місцевої влади чітко не сформульовані, законодавчо не врегульовані. Правове регулювання відносин, які виникають у процесі діяльності місцевих органів влади, є найголовнішим чинником, що безпосередньо впливає на ефективність їх управлінської діяльності та визначає співвідношення виконавчої влади і місцевого самоврядування в моделі управління містами зі спеціальним статусом. В сучасних умовах цивілізації місто – багатофункціональний населений пункт, де кількість функцій, виконуваних ним, зростає залежно від величини соціально-економічного, геополітичного потенціалу.

Аналізуючи статус м. Києва і м. Севастополя у системі адміністративно-територіального устрою України, які наділені спеціальним статусом, слід зазначити, що вищі елементи не є однорідними адміністративно-територіальними одиницями, тому необхідний перегляд складу даних структур у рамках конституційного законодавства. Дана проблема потребує відповідної науково-теоретичної концептуалізації з подальшим нормативним закріпленням.

[1] Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

3. Автономна Республіка Крим: історія становлення та особливості конституційно-правового статусу

Історичні етапи становлення автономії Криму у складі України передбачає декілька ключових етапів, серед яких наступні:

- *1918 рік*, на території сучасної АРК проголошено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида (Рішення прийнято 21 березня ЦВК Тавриди);
- *1921 рік*, утворено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку у складі РРФСР (Постанову підписали В. Ленін та М. Калінін 18 жовтня);
- *1945 рік*, Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку перетворено на Кримську область у складі РРФСР (Рішення прийнято Указом Президії Верховної Ради РРФСР);
- *1954 рік*, ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські і культурні зв'язки Кримської області та України, Кримську область передано зі складу РРФСР до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки (Рішення прийнято Президією Верховної Ради СРСР);
- *1991 рік*, Верховна Рада УРСР, розглянувши звернення Кримської обласної Ради народних депутатів про поновлення Кримської АРСР, прийняла Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної РСР» (Рішення прийнято 12 лютого).

Сучасний статус Автономної Республіки Крим визначений насамперед Конституцією України (розділ X), відповідно до якої вона є невід'ємною складовою частиною України (ст. 134). Автономна Республіка Крим вирішує питання у межах повноважень, що визначені і віднесені до її відання Конституцією України (ст. 135-138).

Верховною Радою України були також внесені відповідні зміни до чинної на той час Конституції України (ст. 75) та прийнято 29 квітня 1992 р. Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим», які законодавчо визначили новий конституційно-правовий статус Криму як автономної республіки у складі України.

За новою Конституцією України 1996 р. Автономна Республіка Крим входить до системи адміністративно-територіального устрою України (ст. 133) і залишається невід'ємною часткою України (ст. 134) з наданням їй особливих повноважень порівняно з іншими адміністративно-територіальними одиницями. Такі повноваження визначаються виключно Конституцією і законами України.

Так, Конституцією України 1996 р. (ст. 138) до відання Автономної Республіки Крим віднесене широке коло питань політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного та іншого значення. Зокрема, це організація та проведення місцевих референдумів; призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономне Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим; участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки; участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів.

У соціально-економічній сфері:

- ✓ управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;
- ✓ розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- ✓ розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного розвитку тощо.

У культурній, екологічній та інших сферах:

- ✓ забезпечення функціонування й розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим;
- ✓ охорона і використання пам'яток історії, розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм;
- ✓ визнання статусу місцевостей як курортів;
- ✓ встановлення зон їх санітарної охорони;

- ✓ ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Крім того, Автономна Республіка Крим має *Конституцію Автономної Республіки Крим* та здійснює нормативне регулювання щодо низки питань соціального та господарського значення. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України.

У системі нормативно-правових актів Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» за юридичною силою займає таке саме місце, як і інші закони України.

До повноважень Автономної Республіки Крим віднесено також *здійснення нормативного регулювання з таких питань:*

- ✓ сільського господарства і лісів;
- ✓ меліорації і кар'єрів;
- ✓ мисливства і рибальства;
- ✓ санітарної і лікарняної служби;
- ✓ містобудування і житлового господарства;
- ✓ громадських робіт, ремесел та промислів, благодійництва;
- ✓ туризму, готельної справи та ярмарків;
- ✓ транспорту загального користування, автошляхів та водопроводів;
- ✓ музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури та історико-культурних заповідників (ст. 137 Конституції Украї- ни).

Нормативно-правові акти Верховної Ради АРК та рішення Ради міністрів АРК з цих питань не можуть суперечити Конституції і законам України і приймаються на їх виконання. Дія таких нормативно-правових актів Верховної Ради АРК з мотивів їх невідповідності Конституції та законам України може бути зупинена Президентом України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Зазначені питання становлять коло конституційних повноважень Автономної Республіки Крим, у межах яких представницькі та виконавчі органи здійснюють свою діяльність самостійно. Крім того, законами України та Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ II) передбачаються деякі інші повноваження.

Слід наголосити, що до прийняття Конституції України був прийнятий Закон України «Про Автономну Республіку Крим» (1995 р.), яким до повноважень АРК були віднесені такі питання, як:

- ✓ прийняття, тлумачення законів АРК та контроль за їх дотриманням;
- ✓ вирішення питань територіального устрою Автономної Республіки Крим, встановлення і зміна меж районів, населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування міст, сіл;
- ✓ визначення повноважень і порядку діяльності республіканських органів та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян;
- ✓ визначення структури і пріоритетних напрямів розвитку економіки республіки, забезпечення науково-технічного процесу, створення й функціонування вільних економічних зон відповідно до законодавства України;
- ✓ ліцензування і квотування вивозу продукції власного виробництва на експорт;
- ✓ встановлення доходів, що надходять на утворення бюджету;
- ✓ вирішення питань екологічної безпеки, раціонального використання, охорони, відтворення природних ресурсів, оголошення карантину і зон стихійного лиха;
- ✓ здійснення політики в галузі освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури й спорту, соціального забезпечення, а також охорони і використання пам'яток історії та культури;
- ✓ регулювання внутрішніх міграційних процесів, розробка й проведення науково-обґрунтованої демографічної політики, програм урбанізації і житлового господарства.

Згідно із зазначеним Законом Автономній Республіці Крим надавалося право самостійно вирішувати питання, які віднесені до її

відання Конституцією України, цим законом, а також Конституцією Автономної Республіки Крим, яка приймається її Верховною Радою, затверджується Верховною Радою України і після цього стає складовою частиною законодавства України.

Другою важливою особливістю правового статусу Автономної Республіки Крим є те, що крім наданих повноважень, вона має свої органи державної влади і місцевого самоврядування, які здійснюють зазначені повноваження.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим є представницьким органом, повноваження, порядок формування і діяльності якого визначаються Конституцією України, Законом України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» від 10 лютого 1998 року, Конституцією Автономної Республіки Крим (глава 6, ст. 21-33).

В Конституції Автономної Республіки Крим, на відміну від попередніх законодавчих актів, визнано Верховну Раду як представницький, а не законодавчий орган влади. Таке положення відповідає ст. 75 цієї Конституції, за якою єдиним органом законодавчої влади в Україні є виключно парламент України – Верховна Рада України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим складається зі 100 депутатів, частина з яких здійснює свої функції на постійній основі, частина поєднує їх з виробничою та іншою діяльністю. Зазначений орган працює сесійно. Строк повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим становить п'ять років.

Для ведення нормотворчої роботи, підготовки та подальшого розгляду рішень і постанов з питань, віднесених до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, з числа її депутатів утворюються постійні комісії.

Конституцією Автономної Республіки Крим (п. 2 ст. 26) до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим віднесено 36 найважливіших повноважень, які вона вирішує самостійно. Це, зокрема, прийняття Конституції Автономної Республіки Крим, призначення чергових виборів депутатів її Верховної Ради, прийняття рішення про проведення республіканського (місцевого) референдуму, затвердження бюджету Автономної Республіки Крим та інше.

Із зазначених питань, що мають нормативно-правовий характер, Верховна Рада Автономної Республіки Крим з питань приймає *постанови,* а з питань організаційно-розпорядчого характеру – *рішення* (ст. 27 Конституції Автономної Республіки Крим).

Органом виконавчої влади Автономної Республіки Крим є *Рада міністрів.* Згідно зі ст. 35 Конституції Автономної Республіки Крим Рада міністрів формується і є відповідальна перед Верховною Радою, і не більше двох разів на рік подає звіт про свою діяльність у цілому (комплексний), а також щоквартально подає письмову інформацію про стан справ у соціально-економічній, культурній та інших сферах.

Конституцією Автономної Республіки Крим встановлено, що *правосуддя здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.* Тому вони не мають і не можуть мати жодних особливостей, пов'язаних зі статусом автономії (глава 8, ст. 39-40).

Місцеве самоврядування Автономної Республіки Крим має здійснюватись у повному обсязі відповідно до Конституції (розділ XI «Місцеве самоврядування») та законів України з певними особливостями, що передбачені Конституцією Автономної Республіки Крим (розділ IV «Місцеве самоврядування в Автономній Республіці Крим»).

Конституцією України, крім того, передбачено, що *в Автономній Республіці Крим діє представництво Президента України.* Необхідність його випливає зі статусу Президента як глави держави і гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини й громадянина. Згідно з Конституцією України статус Представництва Президента України визначається законом України.

Відповідно до Закону України «Про Представництво Президен- та України в Автономній Республіці Крим» *Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим* є державним органом, утвореним відповідно до Конституції України з метою сприяння виконанню в Автономній Республіці Крим повноважень, покладених на Президента України (ст. 1). Представництво утворюється Президентом України і безпосередньо йому підпорядковується. Його очолює *Постійний Представник Президента України в Автономній Республіці Крим.*

У своїй діяльності Представництво керується Конституцією України, законами України, указами і розпорядженнями Президента України та актами Кабінету Міністрів України.

Діяльність Представництва грунтується на принципах верховенства права, законності, гласності, поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів.

Представництво є юридичною особою, має печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, рахунки в установах банків України. На будинку, де розміщується Представництво, встановлюються Державний Прапор України і вивіска з назвою «Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим».

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України. Датою початку тимчасової окупації є 20 лютого 2014 року (ст. 1). *Тимчасово окупованою територією* визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;
2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентально- го шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;
3) надра під вище зазначеними територіями, і повітряний простір над цими територіями.

Правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» державні органи

та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Будь- які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом. Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків. Встановлення зв'язків та взаємодія органів державної влади України, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з незаконними органами (посадовими особами), створеними на тимчасово окупованій території, допускається виключно з метою забезпечення національних інтересів України, захисту прав і свобод громадян України, виконання міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, сприяння відновленню в межах тимчасово окупованої території конституційного ладу України. [1]

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Голос України*. 13 липня 1997 р. №128.
2. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим: Закон України від 23 грудня 1998 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text
3. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим від 2 березня 2000 р. URL: www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1524-14#Text
4. Про державний кордон України: Закон України від 04 листопада 1991 р. URL: www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text

[1] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2014. № 26. Ст.892.

5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. URL: www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text
6. Рішення Конституційного Суду України в справі про адміністративно-територіальний устрій від 13 липня 2001 р. URL: www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01#n54
7. Конституційне право України: підручник / За ред. Ю.М. Бисаги. Ужгород: «РІК-У», 2020. 504 с.
8. Совгиря О. В. Шукліна Н. Г. Конституційне право України: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2019. 556 с.
9. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підруч. / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. К.: Ліра-К, 2016. 616 с.
10. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова ; тех. ред. Ю. Д. Батан. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
11. Новик В. П. Формування адміністративно-територіальної структури України: історичні реалії та сучасні проблеми. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. Випуск 2. 2004. С. 18 – 32.
12. Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід і уроки. Місцеве самоврядування. 1998. № 5-7 (14). С. 141-151.
13. Шаповал В. Територіальна організація держави в конституційному праві. Новий етап розвитку місцевого самоврядування, реформування житлово-комунального господарства в Україні. *За матеріалами IX Всеукраїнських муніципальних слухань «Житлово-комунальна реформа – першочергове значення місцевого та регіонального розвитку», 22-26 вересня 2003 р., м. Київ «Пу- ща-Озерна».* Науковий редактор: М. Пухтинський. К.: Атака. 2004. С. 260-274.
14. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень»; 12.00.02 «Конституційне право». К., 1998.

15. Федоренко В. Л. Система конституційного права України : теоретико-методологічні аспекти : моногр. К., 2009.
16. Гречко О. Територіальний устрій України як конституційно-правовий інститут: сутність, структура і зміст. *Юридична Україна.* 2015. № 6. С. 17-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2015_6_5.
17. Грицак В. Конституційно-правові поняття «державний устрій» та «територіальний устрій» і застосування їх в юридичній науці. *Віче.* 2010. № 7. С.8-10.
18. Литвин В. М. Адміністративно-територіальний устрій України: ретроспективне бачення і перспективи реформування. *Вісник Національної академії наук України.* 2015. № 8. С. 58-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2015_8_10.
19. Новик В.П. Адміністративно-територіальний устрій: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: 12.00.07. «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ. 2008. 20 с.
20. Удовиченко В. П. Адміністративно-територіальний устрій: порядок денний. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Управління.* 2014. Вип. 1. С. 63-68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_upravl_2014_1_10.
21. Семяновський В. М. Система територіальної статистики та адміністративно-територіальний устрій. Європейський досвід для України. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту.* 2014. № 4. С.39-53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvhastat_2014_4_8.
22. Стогова О.В. Адміністративно-територіальний устрій в Україні: основні етапи становлення та їхні характеристики. *Сучасне суспільство.* 2019. Вип. 1. С.221-232.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Дати визначення поняттю адміністративно-територіального устрою України.

2) Висвітлити система адміністративно-територіального устрою України.
3) Розкрити правовий статус адміністративно-територіальних одиниць.
4) Визначити окремі особливості спеціального статусу міст Києва та Севастополя.
5) Дати загальну характеристику конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим.
6) Верховна Рада Автономної Республіки Крим: порядок формування та основні повноваження.
7) Рада Міністрів Автономної Республіки Крим: порядок формування та основні повноваження.

Тестові завдання:

1. Територіальний устрій – це:

1) обумовлена географічними, історичними, та іншими чинниками зовнішня територіальна організація держави; 2) обумовлена географічними, історичними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави; 3) організація держави з її поділом на складові частини – автономні округи; 4) організація держави з її поділом на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці; 5) поділ держави на складові частини, відповідно до яких будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

2. Згідно Конституції України територіальний устрій України ґрунтується на засадах:

1) єдності та цілісності державної території; 2) застосування єдиноначальності у здійсненні державної влади; 3) збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

3. До складу України входять:

1) Автономна республіка Крим; 2) Вінницька область; 3) Ужгородська область; 4) Поліська область; 5) Кримська область.

4. Населені пункти України поділяються на:

1) приміські; 2) гірські; 3) міські; 4) селянські; 5) сільські.

5. Кордонами адміністративно-територіальної одиниці є:

1) межа, що відокремлює її від території іншої держави; 2) межа, що відокремлює її від території іншої адміністративної одиниці; 3) кордонами населених пунктів є межа їх об'єктів нерухомості; 4) кордонами населених пунктів є межа їх земель, що відокремлює територію населених пунктів від земель іншого призначення.

6. Конституцією України встановлено, що:

1) міста Київ та Сімферополь мають спеціальний статус; 2) міста Ужгород та Севастополь мають спеціальний статус; 3) міста Автономної Республіки Крим мають спеціальний статус; 4) міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус.

7. Особливий столичний статус міста Києва передбачає надання місцевим органам самоврядування й органам виконавчої влади таких додаткових повноважень:

1) створення належних умов для діяльності у місті вищих і центральних органів державної влади, офіційних представництв іноземних держав і міжнародних організацій; 2) вирішення питань про будівництво нових надвисоких об'єктів; 3) проголошення імпічменту Президенту України; 4) надання на договірних засадах комунальних, інженерних, соціально-культурних та інших послуг державним та іншим органам, які розміщені у місті Києві.

8. Конституцією Автономної Республіки Крим до повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим віднесено:

1) прийняття Конституції Автономної Республіки Крим, призначення чергових виборів депутатів її Верховної Ради, прийняття рішення про проведення республіканського (місцевого) референдуму, затвердження бюджету Автономної Республіки Крим та інше.

9. До компетенції Представництва Президента України в АРК віднесено:

1) право здійснювати контроль за ефективним використанням фінансових та матеріальних ресурсів, виділених Автономній Республіці Крим Кабінетом Міністрів України; 2) вимагати від Президента України вжиття відповідних заходів щодо порушених постійним Представником питань; 3) видавати розпорядження, що є обов'язковими для виконання органами судової влади, Автономної Республіки Крим.

10. Які існують гарантії статусу та повноважень Автономної Республіки Крим:

1) зміна Конституції Автономної Республіки Крим виключно її Верховною Радою; 2) внесення Верховною Радою Автономної Республіки Крим на підставі рішення консультативного республіканського (місцевого) референдуму пропозицій, що стосуються обмежень визначених Конституцією України і законами України статусу та повноважень Автономної Республіки Крим та її органів державної влади; 3) прийняття законів України; 4) участь у процедурі призначення Прем'єр-Міністра України.

Бисага Ю.М., Бєлова Д.М., Бєлова М.В., Берч В.В., Джуган В.В., Митровка Я.В., Натуркач Р.П., Продан В.І., Рогач О.Я.

Тема 14

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

1. ***Концепція місцевого самоврядування в Конституції України.***
2. ***Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування.***
3. ***Поняття системи місцевого самоврядування та її елементи.***
4. ***Гарантії місцевого самоврядування.***

1. Концепція місцевого самоврядування в Конституції України

Конституція є фундаментальним правовим актом, який визначає основи організації та функціонування держави, а також гарантує права та свободи громадян. У випадку України, Нова Конституція, яка була прийнята 28 червня 1996 року, має особливе значення та відображає ключові аспекти її політичного, правового та соціального розвитку.

Ця Конституція встановлює Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу. Її прийняття стало важливим кроком у визначенні майбутнього країни після отримання незалежності від Радянського Союзу. Вона стала основою для визначення основних принципів та цінностей, які лежать в основі українського суспільства і держави.

Однією з ключових ознак цієї Конституції є принцип визначення та гарантованості місцевого самоврядування. Цей принцип закріплює право місцевих громад самостійно вирішувати питання, які стосуються їхнього територіального одиництва. Це є важливим аспектом демократії та розвитку громадянського суспільства, оскільки дозволяє громадянам брати активну участь у владних процесах та впливати на прийняття рішень, які стосуються їхнього життя.

Конституція України 1996 р. відповідно до положень Європейської Хартії місцевого самоврядування, поряд з такими фундаментальними принципами як народовладдя, суверенітет і незалежність України, поділ державної влади та інші, в окремій статті (ст.7) проголошує принцип визнання та гарантованості місцевого самоврядування. Конституції не тільки європейських, але й інших світових держав, містять подібні положення.

Що означає визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу?

По-перше, місцеве самоврядування, як публічна влада територіальної громади, є складовою і невід'ємною частиною конституційного ладу і характеризується так само. Тобто, йдеться про безумовне дотримання, в першу чергу, прав і свобод людини і громадянина, а органи і посадові особи повинні діяти відповідно до Конституції та законів України.

По-друге, визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу України означає також встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування при вирішенні всіх питань місцевого значення.

По-третє, віднесення інституту місцевого самоврядування до засад конституційного ладу, до того ж, означає неможливість його скасування чи обмеження.

Як зазначається в ст. 5 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. З даного конституційного положення прямо випливає, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиного державного механізму і в силу цього місцеве самоврядування

можна розглядати як окрему форму реалізації народом належної йому влади.

Як особлива форма реалізації належної народові влади місцеве самоврядування характеризується такими аспектами:

- ✓ Місцеве самоврядування має особливого суб'єкта – територіальну громаду. Територіальна громада здійснює місцеве самоврядування безпосередньо або через органи місцевого самоврядування;
- ✓ Місцеве самоврядування займає окреме місце у політичній системі (в механізмі управління суспільством і державою). Місцеве самоврядування, його органи, згідно Конституції України, не входять до механізму державної влади, хоч це й не означає його повної автономності від держави, державної влади. Взаємозв'язок місцевого самоврядування з державою досить тісний і знаходить свій вияв у тому, що, *по-перше*, і місцеве самоврядування, і державна влада мають одне джерело – народ (ч. 1 ст. 5 Конституції України); *по-друге,* органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади (ст. 143 Конституції України) і стан їх реалізації контролюється відповідними органами виконавчої влади. Таке становище місцевого самоврядування у політичній системі дозволяє характеризувати його як самостійну (поряд з державною владою) форму публічної влади – публічну владу територіальної громади. Самостійність місцевого самоврядування гарантується Конституцією України, стаття 145 якої передбачає, що права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку, а стаття 142 визначає матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування.
- ✓ Місцеве самоврядування має особливий об'єкт управління – питання місцевого значення, перелік яких у вигляді предметів відання органів та посадових осіб місцевого самоврядування визначено в Законі України від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні».

Проте, концептуальне положення, що місцеве самоврядування є специфічною формою народовладдя, в окремих працях українських

і зарубіжних істориків заперечується.[1] Зокрема, стверджується, що право на місцеве самоврядування не має свого позадержавного джерела і є властивим правом територіальної громади, а органи місцевого самоврядування розглядаються як конституційно встановлена організаційно-правова форма участі громадян в управлінні державними справами і реалізації своїх суб'єктивних прав у цій сфері.

Конституція України (ст. 140) визначає *місцеве самоврядування* як право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через представницькі органи: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Більш детальне нормативне визначення місцевого самоврядування дається в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»: «Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». [2]

Слід зазначити, що нормативне визначення місцевого самоврядування у Конституції дещо відрізняється від сформульованого в Європейській Хартії місцевого самоврядування. На відміну від Хартії, Конституція України на перше місце ставить не органи місцевого самоврядування, а територіальну громаду – первинний суб'єкт місцевого самоврядування. Таким чином, Конституція України регулює питання місцевого самоврядування, виходячи в основному з концептуальних положень громадівської теорії місцевого самоврядування. Цим і обумовлена певна специфіка конституційної концепції. А саме, Конституція України визнає право самостійно вирішувати питання місцевого

[1] Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036

[2] Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

значення лише за певними територіальними громадами – жителями «природних» адміністративно-територіальних одиниць, тобто поселень або населених пунктів (сіл, кількох сіл, селищ та міст).

Право територіальної громади на місцеве самоврядування забезпечується правом кожного громадянина України брати участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад. При цьому будь-які обмеження цього права забороняються.

Конституція України наділяє громадян правами та свободами, які становлять важливу складову громадянського суспільства та демократії. Варто наголосити, що ця Конституція особливо визначає та гарантує громадянам України ряд важливих прав, які стосуються їхньої участі у місцевому самоврядуванні та впливу на прийняття рішень на місцевому рівні.

Право обирати і бути обраним до органів місцевого самоврядування. Це право надає громадянам можливість вибирати своїх представників у місцеві органи влади, такі як місцеві ради та голови сільських, селищних, міських голів. Це важливий механізм для вираження власних поглядів та цінностей у справах, які стосуються їхнього місця проживання.

Право брати участь у місцевих референдумах. Громадяни мають можливість впливати на прийняття важливих рішень на місцевому рівні через участь у місцевих референдумах. Це дозволяє громадянам висловлювати свою позицію та вирішувати ключові питання, такі як зміна адміністративних меж чи важливі рішення щодо розвитку місцевих громад.

Право рівного доступу до служби в органах місцевого самоврядування. Конституція запевняє, що всі громадяни мають однаковий шанс займати посади у місцевих органах влади. Це сприяє створенню представницьких органів, які відображають різноманіття суспільства.

Право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Громадяни мають право висловлювати свої побажання, скарги та пропозиції щодо діяльності місцевих органів влади. Це сприяє взаємодії між місцевими органами та населенням, а також підвищує відкритість та відповідальність влади перед громадянами.

Всі ці права і свободи є важливою частиною демократичного суспільства та сприяють активній громадянській участі в управлінні справами на місцевому рівні. Вони забезпечують громадянам можливість впливати на прийняття рішень, які стосуються їхнього життя та майбутнього їхніх громад.

Таким чином, місцеве самоврядування постає як органічна єдність прав і обов'язків територіальної громади при вирішенні питань місцевого значення. Наслідки за вирішення питань місцевого значення лягають на систему місцевого самоврядування.

fl. Принципи, завдання та функції місцевого самоврядування

Принципи місцевого самоврядування – це вихідні основи, відповідно до яких здійснюється організація і функціонування місцевого самоврядування.

Принципи місцевого самоврядування встановлені Конституцією України та Європейською хартією місцевого самоврядування, а їх конкретизацію здійснено в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (зокрема ст. 4). Ці принципи охоплюють всі аспекти організації і функціонування місцевого самоврядування. Умовно їх можна поділити на дві групи – *загальні (основні)* та *спеціальні.* Щодо загальних принципів, то вони здійснюють визначальний вплив на всі сфери місцевого самоврядування, а спеціальні – притаманні тільки окремим сферам місцевого самоврядування.

Згідно Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» до загальних принципів місцевого самоврядування віднесено такі:

- народовладдя;
- законність;
- гласність;
- колегіальність;
- поєднання місцевих і загальнодержавних інтересів;
- виборність;

- правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність територіальних громад та їх органів в межах повноважень, визначених цим та іншими законами;
- підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами, їх органами та посадовими особами;
- державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування;
- судовий захист прав місцевого самоврядування.

Названі принципи, з одного боку, мають самостійне значення, з іншого – тісно взаємодіють між собою. Всі разом вони становлять цілісну систему принципів, які визначають організацію та функціонування місцевого самоврядування.[1]

Щодо базового принципу *народовладдя* у діяльності місцевого самоврядування, то він зводиться до того, що джерелом місцевої влади, який наділив її повноваженнями, є весь народ, хоча носієм влади для кожного муніципалітету є відповідна йому територіальна громада.

У системі загальних принципів особливо варто виокремити роль принципу *законності* та наголосити на специфіку його застосування в системі місцевого самоврядування. Тобто, місцеве самоврядування – влада підзаконна і всі елементи системи місцевого самоврядування повинні неухильно дотримуватись вимог закону та інших нормативно-правових актів державної влади.

Принцип *гласності* місцевого самоврядування передбачає прозорість діяльності органів місцевої влади, їх підконтрольність, звітування перед громадою. Гласність є тим інструментом, що реалізує демократичні відносини, створює перешкоди для узурпації влади як в центрі, так і на місцях.

Згідно Закону органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. За дотриманням державних інтересів органами місцевого самоврядування здійснюється державний контроль.

Дотримання принципу *виборності* місцевого самоврядування є запорукою демократичної зміни влади і перепоною узурпації влади

[1] Погорілко В.Ф., Баймуратов М.О., Бальций Ю.Ю. та ін. Муніципальне право України: Підручник. 2-ге вид. дон. К.: Правова єдність, 2009. 720 с.

на місцевому рівні. Цей принцип реалізується шляхом представництва осіб із числа жителів конкретної територіальної громади у відповідному органі місцевого самоврядування. Організаційна форма, що реалізує таке представництво – вибори депутатів місцевих рад та їх голів.

Принцип *правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності* місцевого самоврядування означає незалежність місцевої влади у вирішенні питань місцевого значення. Організаційно-правова самостійність випливає з того, що органи місцевого самоврядування є юридичними особами і законодавчо наділяються власними повноваженнями, у межах яких діють самостійно, під свою відповідальність, згідно закону.

Зазначимо, що принцип *підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами* їх органів та посадових осіб випливає із того, що територіальна громада є носієм влади місцевого самоврядування, а його органи та посадові особи є представниками громади, котрі обираються шляхом виборів. Підконтрольність та підзвітність органів місцевої влади перед громадою фіксується статтею 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність. [1]

Щодо спеціальних принципів місцевого самоврядування, то вони мають досить розгалужену систему. Так, наприклад, до спеціальних принципів у сфері місцевих фінансів можна віднести:

- збалансування доходів і видатків місцевих бюджетів;
- фінансування державою витрат, пов'язаних із здійсненням органами місцевого самоврядування даних законом повноважень, органів виконавчої влади;
- самостійність місцевих бюджетів;
- фінансова підтримка місцевого самоврядування державою тощо.

[1] Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2625-14

З принципами місцевого самоврядування тісно переплітаються завдання та функції. Основними *завданнями місцевого самоврядування* є:

- ✓ зміцнення засад конституційного ладу України;
- ✓ забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина;
- ✓ створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення;
- ✓ розвиток місцевої демократії.

Відповідно поставлених завдань визначають і *функції місцевого самоврядування.* Під ними розуміються основні напрями діяльності територіальних громад, органів місцевого самоврядування з вирішення завдань муніципальної діяльності. Вкажемо на основні з них:

- ➢ залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення;
- ➢ володіння, використання та управління комунальною власністю;
- ➢ забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
- ➢ надання соціальних послуг населенню;
- ➢ забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян;
- ➢ соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян;
- ➢ захист прав місцевого самоврядування.

Зазначимо, що функції місцевого самоврядування знайшли своє закріплення у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» у вигляді предметів відання органів місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування, як важливий інститут публічної влади, є одним із визначальних елементів демократичного устрою держави, про що свідчать відповідні положення Конституції України і законів України.

Яка ж роль матеріального та фінансового забезпечення місцевого самоврядування? Реальність функціонування місцевого самоврядування визначається, в першу чергу, матеріальними і фінансовими

ресурсами, якими розпоряджається територіальна громада, що в сукупності становлять матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування. [1]

Конституція України (ст. 142) до *матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування* відносить: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, що знаходяться у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад. [2] Тобто, у матеріально-фінансовому плані місцеве самоврядування відокремлене від держави. До того ж, місцеві бюджети є самостійними, вони не включаються до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетів.

Провідне місце у структурі матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування займає комунальна власність. Конституція України 1996 року визначає комунальну власність як самостійну форму власності, суб'єктами якої є територіальні громади села (кількох сіл у разі добровільного об'єднання у сільську громаду їх жителів), селища, міста, району в місті.

Наголошуємо, що від імені та в інтересах територіальних гро- мад повноваження щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами права комунальної власності можуть здійснювати відповідні органи місцевого самоврядування. Комунальна власність складає: рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів та інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі, банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, місцеві енергетичні системи, громадський транспорт, системи зв'язку та інформації, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування, майно, передане у комунальну власність іншим суб'єктам власності, та будь-яке інше майно, рухомі та нерухомі об'єкти, які за правом власності належать територіальним

[1] Муніципальне право України: Підручник /За ред. В. Ф. Погорілка, О. Ф. Фрицького. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

[2] Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 р. № 93-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93-15

громадам, а також кошти від відчуження об'єктів права комунальної власності.[1]

Реєстр об'єктів права комунальної власності територіальної громади складає відповідна сільська, селищна, міська рада.

На регіональному рівні районні та обласні ради затверджують районні та обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних та культурних програм.

Органи місцевого самоврядування отримані вищеназваним шляхом кошти розміщують на спеціальних рахунках установ банків України та витрачають їх відповідно до положень про ці кошти, що затверджуються відповідною радою.

3. Поняття системи місцевого самоврядування та її елементи

Система місцевого самоврядування в Україні включає:

- територіальну громаду;
- сільську, селищну, міську раду;
- сільського, селищного, міського голову;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Територіальна громада села, селища, міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм її функцій і повноважень.

Формою безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення є *загальні збори громадян* за місцем проживання. Рішення загальних зборів громадян враховуються органами місцевого самоврядування у їх діяльності.

[1] Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 р. №157-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і надавати їм частину власної компетенції, фінанси та майно. Їх повноваження визначається спеціальним законом.

Територіальна громада має право проводити *громадські слухання* – зустрічі з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції з питань місцевого значення, що належать до підпорядкування місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік. Пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Місцевий референдум є формою вирішення територіальною громадою питань місцевого значення шляхом прямого волевиявлення.[1]

Сільські, селищні, міські ради є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені Конституцією та законами України.

Рішення сільської, селищної, міської ради може бути зупинено сільським, селищним, міським головою і внесено на повторний розгляд відповідної ради. Якщо рада двома третинами депутатів від загального складу ради відхилила зауваження голови, то воно набирає чинності.

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті, районної, обласної ради можуть бути достроково припинені у випадках:

- якщо рада прийняла рішення з порушенням Конституції України, законів, прав і свобод громадян, ігноруючи при цьому вимоги компетентних органів про приведення цих рішень у відповідність із законом;
- якщо сесії ради не проводяться без поважних причин у строки, встановлені законом, або рада не вирішує питань, віднесених до її повноважень;

[1] Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України. Ужгород: Ліра, 2004. 208 с.

- передбачених законами України «Про військово-цивільні адміністрації», «Про правовий режим воєнного стану».[1]

Повноваження сільської, селищної, міської, районної в місті ради можуть бути припинені достроково *за рішенням місцевого референдуму.* Питання про дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної в місті ради за рішенням місцевого референдуму може бути порушене сільським, селищним, міським головою, а також не менш як однією десятою частиною громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.

У разі дострокового припинення повноважень ради позачергові місцеві вибори призначаються Верховною Радою України не пізніше ніж *у дев'яностоденний строк* з дня дострокового припинення повноважень відповідної ради. Порядок проведення позачергових вибо- рів рад визначається законом про вибори. Сільська, селищна, міська, районна в місті рада, щодо якої місцевим референдумом прийнято рішення про дострокове припинення повноважень, а також місцева рада, щодо якої Верховна Рада України прийняла рішення про призначення позачергових виборів, продовжує діяти до обрання нового складу відповідної ради.[2]

Виконавчі органи рад – органи, які створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законами.

Виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад є їх *виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи.*

Виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад є підконтрольними і підзвітними відповідним радам, а з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольними відповідним органам виконавчої влади. У сільських радах, що їх представляють територіальні громади, які налічують до 600 жителів, за рішенням відповідної територіальної

[1] Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

[2] Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

громади або сільської ради виконавчий орган ради може не створюватися. У цьому випадку функції виконавчого органу ради (крім розпорядження земельними та природними ресурсами) здійснює сільський голова одноособово. [1]

Сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях. Він не може бути депутатом будь-якої ради, поєднувати свою службову діяльність з іншою посадою, в тому числі на громадських засадах (крім викладацької, наукової та творчої роботи у поза-робочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток.

Сільський, селищний, міський голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Сільська, селищна, міська рада може прийняти рішення про недовіру сільському, селищному, міському голові.

Рішення про проведення місцевого референдуму про дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови приймається сільською, селищною, міською радою як за власною ініціативою, так і на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, що проживають на відповідній території і мають право голосу.[2]

Під час здійснення наданих повноважень сільський, селищний, міський голова є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою, відповідальним – перед відповідною радою, а з питань здійснення виконавчими органами ради повноважень органів виконавчої влади – також підконтрольним відповідним органам виконавчої влади.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл,

[1] Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

[2] Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України: Навчальний посібник. Асоціація міст України; Інститут економіки та права «КРОК»; Товариство науковців по сприянню муніципальній реформі. Київ: Атіка, 2003. 671с.

селищ, міст, у межах повноважень, визначених Конституцією України та законами, а також повноважень, переданих їм сільськими, селищними, міськими радами. Голова районної, обласної, районної у місті (у разі її створення) ради обирається відповідною радою із-поміж її депутатів у межах строку повноважень ради таємним голосуванням. У своїй діяльності голова районної, обласної, районної у місті ради є підзвітним раді і може бути звільнений з посади ра- дою, якщо за його звільнення проголосувало не менш як дві трети- ни депутатів від загального складу ради шляхом таємного голосу- вання. Питання про звільнення голови ради може бути внесено на розгляд ради на вимогу не менше третини депутатів від загального складу ради.

Строк повноважень місцевих рад – п'ять років. Місцева рада вважається правомочною за умови обрання не менш як двох третин депутатів від загального складу ради. Якщо до ради обрано менше двох третин її складу, до обрання необхідної кількості депутатів продовжує здійснювати повноваження рада попереднього скликання. У разі дострокового припинення повноважень деяких депутатів, внаслідок чого до складу ради входить менш як дві третини депутатів, до обрання необхідної кількості депутатів така рада вважається правомочною за наявності більше половини депутатів від загального складу ради.

Місцева рада проводить свою роботу сесійно. Сесія складається з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Сесія ради скликається за необхідності, але не менше одного разу на квартал, та є правомочною, якщо в її пленарному засіданні бере участь більше половини депутатів від загального складу ради. Повноваження депутата ради починаються з моменту офіційного оголошення відповідною територіальною виборчою комісією на сесії ради рішення про підсумки виборів та визнання повноважень депутатів і закінчуються в день першої сесії ради нового скликання. [1]

[1] Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80

4. Гарантії місцевого самоврядування

Формування в Україні демократичної, правової держави, громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з проблемою розвитку та становлення інституту місцевого самоврядування, закріплення належних механізмів його гарантування.

Так, на сьогодні в науці конституційного права відсутній єдиний підхід до визначення поняття гарантій місцевого самоврядування. Проте, думки науковців все ж таки сходяться до того, що під *гарантіями* слід розуміти правові, організаційні та матеріально-фінансові умови для діяльності населення щодо вирішення питань місцевого значення.

Г. Абасов виділяє таке специфічне коло ознак, притаманне гарантіям місцевого самоврядування, як:

1) *Нормативність*, яка полягає у тому, що гарантії прав місцевого самоврядування насамперед закріплені в Конституції та законодавстві України.
2) *Системність,* яка зумовлюється, в першу чергу тим, що місцеве самоврядування являє собою відповідну систему, яка має внутрішню структуру та диференціацію.
3) *Цілеспрямованість,* тобто, забезпечення відносин місцевого самоврядування відповідно до конкретно поставленої мети.
4) *Матеріальність.* Ця ознака характеризується тим, що обов'язковою передумовою можливої та належної поведінки особами, які здійснюють владні повноваження при участі у здійсненні органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами своєї компетенції слугують правові акти, які визначають умови, за наявності яких певні особи набувають конкретного суб'єктивного права і несуть відповідний юридичний обов'язок.
5) *Процесуальність,* яка полягає у тому, що реалізація наперед поставленої мети вимагає конкретних дій, без яких неможливе досягнення позитивного результату.
6) *Структурованість,* яка простежується в тому, що так як органи місцевого самоврядування, як і будь-який механізм мають

певну структуру в процесі здійснення ними своїх повноважень, то й гарантії, які забезпечують їх повноцінне функціонування теж мають відповідну внутрішню структуру. [1]

Так, гарантії місцевого самоврядування поділяються на загальні та спеціальні. *Серед загальних гарантій* виокремлюють економічні, політичні, духовні засади суспільства і держави, що створюють реальну можливість розвитку і виконання завдань та функцій місцевого самоврядування. Політичні гарантії місцевого самоврядування в Україні закріплено у ст. 7 Конституції, де записано, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування.

Спеціальні або юридичні гарантії – це правові засоби забезпечення функціонування системи місцевого самоврядування. Вони закріплені в законодавстві, а також статутах громади і актах органів місцевого самоврядування.

Важливою гарантією незалежної діяльності місцевого самоврядування є гарантія невтручання у їх діяльність місцевих виконавчих органів. Прийняті акти органів місцевої влади в межах їх повноважень є обов'язковими для виконання всіма розташованими на відповідній території органами виконавчої влади, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також громадянами, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території.

Правовою основою захисту прав місцевого самоврядування є ст. 145 Конституції України, в якій сказано, що права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку. У той же час, ст. 71 Закону про місцеве самоврядування визначає, що «органи та посадові особи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду щодо визнання незаконними актів органів виконавчої влади, інших органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад, тобто органів та посадових осіб місцевого самоврядування». Тобто, закон визначає перелік суб'єктів, акти яких можуть бути оскаржені у суді органами місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування не є суб'єктами

[1] Абасов Г.Г. Класифікація конституційно-правових гарантій прав місцевого самоврядування в Україні: теоретичні засади. *Форум права*. 2012. № 4. 17-22 с.

звернення до Конституційного Суду з питань невідповідності нормативно-правових актів Конституції. Навіть, якщо ці акти порушують права територіальної громади, звернутися до Конституційного Суду в інтересах місцевого самоврядування мають право лише визначені законом суб'єкти.[1]

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Бисага Ю.М., Рогач О.Я., Бачинська А.В. Муніципальне право України. Ужгород: Ліра, 2004. 208 с.
2. Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право). Київ: Атака, 2000. 304 с.
3. Всесвітня Декларація місцевого самоврядування (Місцеве та регіональне самоврядування в Україні. Вип.. 1-2/6-7). Київ, 1994.
4. Гусь А.В., Карабін Т.О., Ленгер Я.І., Менджул М.В., Савчин М.В., Сюсько М.М, Черевко П.П. Правовий режим публічного майна об'єднаних територіальних громад / за заг. ред. Я.В. Лазура. Ужгород: РІК-У, 2018. 212 с.
5. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
6. Кашуба Н.І. Місцеве самоврядування як умова розвитку демократичного суспільства. *Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ:* збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 18-19 квітня 2019 р. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2020. 333 с.
7. Клюцевський В.І. Місцеве самоврядування в Україні: історичний процес. *Публічне управління та адміністрування у процесах економічних реформ:* збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 25 березня 2020 р. Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2020. 399 с.

[1] Про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків: Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-14

8. Конституційне право України : підручник / Алмаші І. М. та ін. ; уклад.: Коцкулич В. В., Джуган В. В.; Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Юрид. ф-т, Каф. конституц. права та порівнял. правознав- ства. 8-е вид., перероб. та допов. Ужгород: Гельветика, 2018. 409 с.
9. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л.І. Летнянчин, В.П. Колісник та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.
10. Конституційне право України: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти. Одеса: Одеська юридична академія. 2020. 242 с.
11. Конституційне право України: підручник. Авторський колектив. 10-е (ювілейне) видання перероблене та доповнене. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2020.504 с.
12. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
13. Кравченко В. В., Пітцик М. В. Муніципальне право України: Навчальний посібник. Асоціація міст України; Інститут економіки та права «КРОК»; Товариство науковців по сприянню муніципальній реформі. Київ: Атіка, 2003. 671с.
14. Лазор О.Д., Лазор О.Я. Місцеве самоврядування. Вітчизняний та зарубіжний досвід. Навчальний посібник. Київ: Дакор, 2004. 560 с.
15. Ленгер Я.І. Органи місцевого самоврядування та інші органи як суб'єкти правовідносин із врегулювання муніципально-правових колізій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. № 44 (1). 2017. С. 52-54.
16. Ленгер Я.І. Повноваження органу місцевого самоврядування об'єднаної територіальної громади: проблемні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*.№ 5. 2008. 227 с.
17. Ленгер Я.І. Реформування системи місцевого самоврядування як можливий захід попередження колізій в муніципальному праві. *Децентралізація в Україні: теорія та практика конституційної, адміністративної і муніципальної реформи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 квітня 2017 р. Одеса. 2017. С.168-170.

18. Муніципальне право України: Підручник /За ред. В. Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
19. Погорілко В.Ф., Баймуратов М.О., Бальций Ю.Ю. та ін. Муніципальне право України: Підручник. 2-ге вид. дон. Київ: Правова єдність, 2009. 720 с.
20. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-19
21. Про місцеве самоврядування України: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/ 97. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80
22. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001р. № 2625-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2625-14
23. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 р. № 93-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93-15
24. Чубіна А.С. Місцеве самоврядування в Україні: поняття та функції. *Організаційно-управлінське та економіко-правове забезпечення діяльності Єдиної державної системи цивільного захисту (ЄДСЦЗ):* Матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів і студентів. Черкаси: ЧІПБ імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2018. 252 с.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Особливості концепції місцевого самоврядування в Конституції України.
2) Якими ознаками місцеве самоврядування відрізняється від державної влади?
3) У чому полягає взаємозв'язок місцевого самоврядування з державною владою?
4) Дайте визначення місцевого самоврядування згідно із Конституцією України, Закону України «Про місцеве самоврядування»,

Європейської хартії місцевого самоврядування. Проаналізуйте спільне та відмінне у визначеннях.

5) Поняття системи місцевого самоврядування.
6) Територіальна громада – основний елемент системи місцевого самоврядування.
7) Сільські, селищні, міські ради (поняття, загальний склад, вибори, строк повноважень, сесія ради).
8) Обласні та районні ради (поняття, загальний склад, вибори, строк повноважень).
9) Правовий статус сільського, селищного, міського голови.
10) Підстави дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови.
11) Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад: правовий статус, склад.
12) Функції виконавчих органів місцевих рад.
13) Місце та роль органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування (правовий статус, порядок створення).
14) Повноваження, фінансова та матеріальна основа органу самоорганізації населення.

Тестові завдання:

1. У відповідях під котрими номерами правильно вказані передбачені Законом України «Про місцеве самоврядування» елементи системи місцевого самоврядування?

1) сільський, селищний, міський голова; 2) районний і обласний голова; 3) виконавчий комітет районної і обласної ради; 4) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; 5) органи самоорганізації населення; 6) сільські старости.

2. За умови обрання якої кількості депутатів міська рада вважається правомочною:

а) не менше половини; б) не менше 1/3; в) не менше 2/3; г) не менше ¾.

3. Повноваження міського голови достроково припиняються у разі :

а) досягнення пенсійного віку; б) припинення його громадянства; в) визнання його судом недієздатним; г) визнання його судом обмеже- но дієздатним; д) одруження його з іноземцем.

4. До системи місцевого самоврядування входять:

а) асоціації міст; б) районна рада; в) районна у місті рада; г) органи самоорганізації населення; д) обласна державна адміністрація.

5. Яка виборча система застосовується до виборів міських голів?

1) пропорційна; 2) мажоритарна абсолютної більшості; 3) мажоритарна відносної більшості; 4) змішана.

6. Ініціювати створення органу самоорганізації населення можуть:

а) виконавчий комітет місцевої ради; б) місцева рада; в) жителі відповідної території; г) громадські організації; д) інше _____.

7. У відповідях під котрими номерами правильно вказані правові акти, які видаються органами та посадовими особами місцевого самоврядування?

1) рішення районної ради; 2) розпорядження районного голови; 3) розпорядження голови місцевої державної адміністрації; 4) рішення виконавчого комітету сільської ради; 5) рішення виконавчого комітету районної ради; 6) розпорядження обласного голови.

8. Вкажіть цифрою суму строку повноважень сільського голови та голови районної ради (у роках).

Бисага Ю.М., Берч В.В., Джуган В.В., Продан В.І.

Тема 15

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

1. ***Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.***
2. ***Порядок формування Конституційного Суду України, його структура та склад.***
3. ***Функції та повноваження Конституційного Суду України.***
4. ***Форми звернення до Конституційного Суду України.***

1. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні

Поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову є однією з фундаментальних принципів сучасної демократії і правової держави, який визначений в Конституції України. Цей принцип передбачає розділення функцій та повноважень між різними гілками влади для забезпечення балансу та контролю, а також з метою захисту верховенства права та гарантування прав громадян.

Законодавча влада в Україні належить Верховній Раді України як найвищому законодавчому органу. Її головною функцією є прийняття законів, які регулюють різні аспекти життя суспільства, встановлюють права та обов'язки громадян, визначають політику держави. Законодавча влада також контролює діяльність виконавчої влади. Виконавча влада в Україні виконує закони, прийняті Верховною Радою.

Судова влада має завдання забезпечити справедливе та незалежне судочинство в Україні. Суди призначені для вирішення правових справ та розгляду справ відповідно до закону. Суди забезпечують дотримання прав і свобод громадян, вирішують конфлікти та визначають відповідальність за порушення закону.

Важливо наголосити, що всі три гілки влади є незалежними і виконують свої функції в межах власної компетенції, яка визначена Конституцією та законами України. Цей поділ створює систему взаємного контролю та балансу влади, що сприяє запобіганню зловживань та забезпечує верховенство права. Така система є основою для збереження демократії та правової держави в Україні.

Згідно з Конституцією України, судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Конституція України визначає Конституційний Суд як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні. Завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції як Основного Закону держави на всій території України. [1]

Конституційний Суд України було створено на підставі Конституції України 1996 року. Правила, що регулюють Конституційний Суд України, містяться в розділі XII самої Конституції України. Зокрема, статтею 147 Основного Закону визначено правовий статус Конституційного Суду України, тоді як статтею 148 регламентується його склад, порядок призначення суддів та вимоги до них. Відповідні положення Конституції України подробніше розроблені в Законі України «Про Конституційний Суд України», який був переглянутий та прийнятий у новій редакції 13 липня 2017 року, а також в Регламенті Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року.

Один із ключових принципів організації та функціонування правової держави полягає у верховенстві Конституції в системі нормативних актів та в її безпосередній та прямій дії. Конституція держави має особливий статус, оскільки є Основним Законом країни та має загальне застосування на всій її території. Вона також має пріоритет перед іншими нормативно-правовими актами, і її положення

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.

є визначальними для функціонування держави та прав та обов'язків громадян.

Конституційна законність означає:

- ✓ *Правовий характер Конституції України як Основного Закону держави.* Конституція повинна виражати принципи демократії, свободи і справедливості, закріплювати права і свободи людини і громадянина, насамперед, ті, що відображені у міжнародних стандартах і нормах, втілювати засади правової держави.
- ✓ *Верховенство Конституції України у правовій систем України.* Усі закони та інші акти органів державної влади й органів місцевого самоврядування приймаються на основі Конституції. Закони та підзаконні (у тому числі відомчі) акти, що суперечать Конституції, не мають юридичної сили. Так, у ст. 8 Конституції України зазначено, що у нашій державі «визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». [1]

Конституція є одним із найбільш важливих політичних документів, тому що саме вона регламентує будь-які політичні відносини, політичну систему, юридичні основи політики держави, політичних прав і свобод особистості. Отже, вона представляє собою елемент не тільки правової, а й політичної культури суспільства.

Конституційне правосуддя – це поєднання двох основ: сутності конституційного контролю та форми правосуддя. У результаті ми маємо справу з самостійним видом державно-владної контрольної діяльності у спеціалізованій формі конституційного правосуддя. [2]

Конституційне правосуддя як різновид правосуддя має такі ознаки:

1) наявність конституційних судів як спеціалізованих судових органів конституційного контролю;

[1] Теория государства и права : учебник для бакалавров / под ред. В. К. Бабаева. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2014. 715 с.

[2] Витрук Н.В. Конституционное правосудие: Судебно-конституционное право и процесс / Н. В. Вирук: Учеб. пособие. -2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2005. 525 с.

2) автономний статус судів в ієрархії судових органів;
3) самостійна процесуальна форма відправлення конституційного правосуддя;
4) юридична сила рішень конституційного правосуддя, рівнозначна юридичній силі конституції;
5) особлива система законодавства, що регулює конституційне правосуддя.[1]

Правову природу і місце у механізмі державної влади конституційних судів, як правило, визначають за конституційно-законодавчим закріпленням їх статусу, повноважень, хоча більш адекватно про це свідчить реальна юрисдикційна діяльність, її правовий результат. Однак, конституційні та інші норми щодо органів конституційного контролю не завжди дають їм однозначну правову характеристику, по-різному закріплюють статус цих органів. В одних конституціях про них говориться у розділах про судову владу, правосуддя, наприклад у Конституції ФРН (розділ IX); в інших – згадується у розділі правосуддя і одночасно виділяється спеціальний розділ про конституційний суд, наприклад, в Конституції України (ст. 124,126,128 розділу VIII та розділу XII); подекуди їм присвячується спеціальний розділ, і тим самим підкреслюється їх відокремлення від судової системи, наприклад, в конституціях Австрії (ч. В «Конституційний Суд» у розділі 6 «Гарантії дотримання Конституції і законності управління»), Італії (розділ I «Конституційний Суд» у гл. VI «Конституційні гарантії»), Іспанії (гл. IX), Литви (гл. 8) тощо.

Усе це є, очевидно, однією з причин появи у літературі різних поглядів щодо питання про юридичну природу і місце у механізмі державної влади органів конституційної юрисдикції. Вони кваліфікуються як частина або вершина судової системи, або як самостійний вид органів конституційного контролю, або як частина системи найвищих правоохоронних органів тощо.

У Конституції України норма про Конституційний Суд включена до розділу VIII «Правосуддя» та розділу XII «Конституційний Суд України». У ч. 3 ст. 124 Конституції України (розділ VIII «Правосуддя») говориться, що «судочинство здійснюється Конституційним Судом Украї-

[1] Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Український центр правничих студій,1999. С. 258.

ни та судами загальної юрисдикції», а в ст. 147 (розділ «Конституційний Суд України») закріплено положення про те, що «Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні». [1]

Закон України «Про Конституційний Суд» (ст. 4) *основними принципами діяльності Конституційного Суду* називає:

- ✓ верховенство права;
- ✓ незалежність;
- ✓ колегіальність;
- ✓ рівність прав суддів;
- ✓ гласність;
- ✓ повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість прийнятих ним рішень.

Зазначені вище положення правильно відображають держав- но правову основу його діяльності як судового органу конституцій- ного контролю, який самостійно і незалежно здійснює судову владу через конституційне правосуддя. [2]

Якщо відокремлено охарактеризувати риси Конституційного Суду як судового органу, як це випливає з Конституції України і Закону «Про Конституційний Суд України», то вони полягають у такому:

- ➢ як і інші суди, Конституційний Суд України здійснює правосуддя, тобто приймає за ініціативою уповноважених на те органів і осіб як незалежний арбітр рішення у спірних правових ситуаціях і при порушенні права, охороняючи Конституцію;
- ➢ здійснює судову владу шляхом колегіального розгляду справ виборними (призначеними) офіційними особами (суддями) через спеціальну правову процедуру, підпорядковується при цьому загальним для всіх судів конституційним принципам правосуддя – незалежність суддів, гласність, змагальність, рівноправність сторін тощо; вирішує справи прийняттям актів, обов'язкових для виконання.[3]

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.

[2] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

[3] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С.156-157.

У той же час компетенцією, організацією і процедурою діяльності, механізмом виконання прийнятих рішень Конституційний Суд України істотно відрізняється від інших судових органів, він реалізує *функцію конституційного контролю*, що проявляється через:

- перевірку та оцінку конституційності законів, інших нормативних актів, договорів, що втрачають юридичну силу у випадку визнання їх неконституційними;
- забезпечення верховенства та прямої дії Конституції України, захист прав і свобод особистості, створення «живого» конституційного права. [1]

Конституційний Суд – єдиний орган, компетентний перевіряти конституційність законів та інших нормативних актів вищого рівня держави та її суб'єктів. Він розглядає спори про компетенцію, у яких беруть участь законодавчі, виконавчі та судові органи держави, дає офіційне тлумачення Конституції України.[1]

Конкретним результатом реалізації Конституційним Судом своїх повноважень нерідко є визнання актів, їх окремих положень неконституційними, у зв'язку з чим вони втрачають юридичну силу. Це дає підстави називати конституційні суди «негативними законодавцями». Однак, у певному розумінні вони є і «позитивними законодавцями», що також характеризує юридичну природу Конституційного Суду України. Його рішення є нормативно-інтерпретаційними, носять прецедентний характер, узагальненими і обов'язковими. Це стосується також рішень щодо офіційного тлумачення Конституції, оцінки конституційності актів законодавства, спорів стосовно компетенції, тим більше, що тлумачення Конституції не як спеціальна правочинність, а як суть діяльності Конституційного Суду притаманні кожному його рішенню. Реально всі вони містять правоположення, які, маючи нормативно-інтерпретаційний характер, у своїй сукупності окреслюють конституційно-правовий простір, в якому повинні діяти суб'єкти права. У цьому вбачають роль Конституційного Суду України у правоутворенні, у формуванні «живого» конституційного права. [1]

Конституційний Суд є правовим інститутом. Разом з тим він діє у перехрещеній системі правових і політичних відносин, приймає свої рішення на основі Конституції України, що має політико-правовий зміст

та значення, тому він виступає і як політико-правовий інститут. Такий висновок і положення Закону про те, що Конституційний Суд України вирішує тільки питання права, які не суперечать одне одному. Положення, що спирається на доктрину «політичного питання», згідно з яким суд не повинен розглядати справи політичного характеру, цілком відповідають юридичній природі Конституційного Суду України. [1]

Предметом конституційного правосуддя є публічні суспільні відносини, що характеризуються як відносини влади. Суб'єктом цих відносин є конституційний суд, який має власні контрольні функції і відповідні владні повноваження щодо розгляду справ про оцінку конституційності законів та інших нормативно-правових актів. В основі конституційного правосуддя лежить аналіз конституційно-правових відносин. Отже, Конституційний Суд у такий спосіб виражає своє ставлення як до позиції законодавця або іншого нормотворчого органу, так і до позиції правозастосовника, виходячи при цьому з положень Конституції України, у сфері дії якої тільки Конституційний Суд приймає офіційне рішення, що має загальнообов'язковий характер. [1]

Конституційне судочинство являє собою процесуальний порядок розгляду правових спорів (конфліктів) Конституційним Судом на підставі встановлених норм конституційного права. Загальні правила конституційного судочинства нашої держави містяться в розділі другому Закону України «Про Конституційний Суд України». Вони стосуються засад конституційного судочинства, підстав для відмови у відкритті конституційного судочинства, загальних вимог до форм звернень, суб'єктів звернень, а також процедурні правила розгляду справ у Конституційному Суді (глави 6, 7, 8). [2]

Отже, Конституційний Суд України – специфічний суб'єкт судової влади, який є судовим органом конституційного контролю, що самостійно і незалежно здійснює судову владу за допомогою конституційного судочинства. [3]

[1] Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Український центр правничих студій, 1999. 376 с, С. 269

[2] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

[3] Гуменний О. Нові функції Конституційного Суду України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 884. С. 282.

Конституційний контроль є ефективним засобом підтримання верховенства Конституції, яка виступає невід'ємним атрибутом будь-якої демократичної держави. Основне призначення конституційного контролю полягає насамперед у виявленні правових актів і дій державних органів чи посадових осіб, які суперечать конституційним розпорядженням, а також у вживанні заходів щодо усунення виявлених відхилень. На практиці явище конституційного контролю з'явилося тоді, коли і закони, іменовані конституціями.

fl. Порядок формування Конституційного Суду України, його структура та склад

Як вже було зазначено, організація, повноваження та порядок діяльності Конституційного Суду України визначаються Конституцією України, Законом «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року, а також Регламентом Конституційного Суду України, затверджений рішенням Конституційного Суду України від 5 березня 1998 року.

Відповідно до ст.148 Конституції України та ст.5 Закону України «Про Конституційний Суд України» *Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.* З метою забезпечення рівного представництва кожної з гілок влади при формуванні Конституційного Суду України Президент України (як глава держави, що фактично формує систему органів виконавчої влади), Верховна Рада України (законодавча влада) та з'їзд суддів України (судова влада) відповідно до Конституції України уповноважені призначати по шість суддів Конституційного Суду України. [1] [2]

Конституція України (ст. 148) визначає такий порядок формування Конституційного Суду України: Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду. Досвід інших країн свідчить про різноманітність спосо-

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80.

[2] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

бів формування спеціалізованих органів конституційного правосуддя. У деяких країнах вони обираються парламентами, в інших – двома гілками влади: законодавчою і виконавчою; у третіх вказані органи формуються трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою і судовою. Формування органів конституційного правосуддя різними гілками влади має на меті забезпечити їх незалежність і унеможливити підпорядкування одній із них. [1]

Попередньо Президент України проводить консультації з Прем'єр-міністром України та Міністром юстиції України щодо кандидатур на посади суддів Конституційного Суду. Призначеною на посаду судді Конституційного Суду вважається особа, про призначення якої видано Указ Президента, скріплений підписами Прем'єр-міністра України та Міністра юстиції України (ст. 6 Закону України «Про Конституційний Суд України»). [2]

Верховна Рада України призначає суддів Конституційного Суду таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Пропозиції щодо кандидатур на посади суддів вносить Голова Верховної Ради України, а також не менш як 1/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради. Призначеними на посади суддів Конституційного Суду України вважаються кандидати, які набрали найбільшу кількість голосів депутатів, але більше половини голосів депутатів від конституційного складу Верховної Ради України (ст. 7 Закону). [1]

З'їзд суддів України за пропозицією делегатів з'їзду відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх делегатів з'їзду визначає кандидатури на посади судді Конституційного Суду України для включення до бюлетенів для таємного голосування. Призначеним на посаду судді Конституційного Суду України вважається кандидат, який у результаті таємного голосування одержав більшість голосів від числа обраних делегатів з'їзду суддів України (ст. 8 Закону). [1]

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду відповідно Президент України, Верховна Рада України у місячний строк, а з'їзд суддів України у тримісячний строк призначають іншу особу на цю посаду.

[1] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

Згідно із ст. 148 Конституції України, ст. 11 Закону України «Про Конституційний Суд України» *суддею Конституційного Суду України* може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності. Суддя Конституційного Суду не може суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, органі професійного правничого самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, з іншим представницьким мандатом, з адвокатською діяльністю, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду, за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї, а також не може входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку. Суддя Конституційного Суду у своїй діяльності та поза її межами дотримується встановлених Конституційним Судом стандартів професійної етики судді Конституційного Суду. Суддя Конституційного Суду має відповідати критерію політичної нейтральності. Суддя не може належати до політичних партій чи професійних спілок, публічно виявляти прихильність до них, брати участь у будь-якій політичній діяльності. Особа, яка є власником акцій або володіє іншими корпоративними правами чи має інші майнові права або інший майновий інтерес у діяльності будь-якої юридичної осо- би, що має на меті одержання прибутку, на час перебування на посаді судді Конституційного Суду передає такі акції (корпоративні права) або інші відповідні права в управління незалежній третій особі (без права надання інструкцій такій особі щодо розпорядження такими акціями, корпоративними, іншими правами або інструкцій щодо реалізації прав, які з них виникають). Суддя Конституційного Суду може отримувати відсотки, дивіденди та інші пасивні доходи від майна, власником якого він є. [1]

Суддя Конституційного Суду України призначається на *дев'ять років* без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду зі складу суддів Конституційного Суду лише на один тирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з необмеженим числом кандидатур, запропонованих суддями Конституційного Суду. Головою Конституційного Суду України вважається обраний кандидат, за якого проголосувало більше половини конституційного складу суддів Конституційного Суду (ст. 33 Закону). Обрання Голови Конституційного Суду самими членами Конституційного Суду є додатковою гарантією незалежності Конституційного Суду України від інших гілок влади.

Судді Конституційного Суду України, здійснюючи свої повноваження, є незалежними і керуються лише Конституцією України та Законом «Про Конституційний Суд України», іншими законами України, крім тих законів або їх окремих положень, що є предметом розгляду Конституційного Суду України.

Особа судді Конституційного Суду України є недоторканною. Суддя Конституційного Суду України не може бути затриманий чи заарештований без згоди на те Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку суду. Судді Конституційного Суду не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді та на його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України.

Повноваження судді Конституційного Суду припиняються у разі:

1) закінчення строку його повноважень;
2) досягнення ним сімдесяти років;
3) припинення громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави, що встановлено в порядку, визначеному законом;
4) набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину;
6) смерті.

Підставами для звільнення судді Конституційного Суду з посади є:

1) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я, що підтверджується медичним висновком, який надає медична комісія, створена центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, за зверненням Голови Суду, а в разі його відсутності – заступника Голови Суду, а в разі відсутності обох – Судді, який виконує обов'язки Голови Суду;
2) порушення ним вимог щодо несумісності. Питання порушення Суддею вимог щодо несумісності розглядається на спеціальному пленарному засіданні Суду за наявності висновку постійної комісії з питань регламенту та етики Суду. У разі підтвердження наявності обставин, що свідчать про порушення Суддею вимог щодо несумісності, Суддю попереджають про необхідність усунення таких обставин упродовж строку, встановленого Судом. Якщо Суддя не усунув обставин, що свідчать про порушення вимог несумісності, упродовж строку, встановленого Судом, Суд ухвалює рішення про його звільнення;
3) вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Конституційного Суду або виявило його невідповідність займаній посаді. Питання про звільнення Судді з посади за такою підставою Суд розглядає на спеціальному пленарному засіданні за наявності висновку постійної комісії з питань регламенту та етики Суду;
4) подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду Суд ухвалює щонайменше двома третинами від його конституційного складу. Суд ухвалює рішення про звільнення судді Конституційного Суду з посади протягом одного місяця з дня надходження відповідної заяви.

Суддя Конституційного Суду може подати заяву про відставку за наявності стажу на посаді судді Конституційного Суду щонайменше чотири роки, заяву про відставку за станом здоров'я безвідносно до стажу на посаді, а також заяву про звільнення з посади за власним бажанням безвідносно до мотивів. У разі подання суддею Конституційного Суду заяви про відставку або про звільнення за власним бажанням він продовжує здійснювати свої повноваження до ухвалення на спеціальному пленарному засіданні Суду відповідного рішення щодо його звільнення. [1]

Формування складу суду є важливою та відповідальною стадією, від якої залежить не лише підбір та призначення конкретної особи на посаду судді, а значною мірою і якість правосуддя. Тому на посаду судді повинні призначатися особи з досить високою та сталою громадянською позицією і мужністю, відповідальністю та сміливістю, морально стійкі, здатні бути незалежними, протистояти будь-якому тиску з боку політиків, посадових осіб, всілякого роду спокусам, корупції, приймати об'єктивні та справедливі рішення. [2]

3. Функції та повноваження Конституційного Суду України

Поняття компетенції *(лат. competentio)* є загальногалузевою правовою категорією, оскільки служить необхідним елементом правового статусу будь-якого державного органу, у тому числі і Конституційного Суду України. Дане поняття вивчається у рамках таких наукових дисциплін, як теорія держави і права, конституційне і адміністративне право.

Стаття 150 Конституції України містить перелік повноважень Конституційного Суду України, до яких належить: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента

[1] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

[2] Савенко М.Д. Правовий статус Конституційного Суду України: автореф. дис.…… канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право». Х., 2001. С. 9-10.

України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України; 3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Окрім цього, ст.151 зазначає, що Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; а за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою. [1]

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України надає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон Украї- ни суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано. [2]

До повноважень Конституційного Суду України не належить питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції. [2]

Здавалося б, між цілями і завданнями Конституційного Суду немає принципових відмінностей, так як вони взаємопов'язані між собою. Адже метою є результат, досягненню якого повинна служити ді-

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[2] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. Ужгород. 2008. С.158.

яльність Конституційного Суду, а завданням є предметне вираження мети. Однак, цілі Конституційного Суду не перебувають у стані ієрархічного підпорядкування. Вони однаково враховуються в діяльності Конституційного Суду при розгляді справ про неконституційність нормативних актів і міжнародних договорів, тлумачення Конституції, суперечок повноважень, передбачених Конституцією України, законами.

Міжнародний досвід свідчить про те, що оцінка конституційності законів та інших нормативно-правових актів здійснюється конституційними судами в порядку попереднього (превентивного) або подальшого (репресивного) конституційного контролю.

Превентивний конституційний контроль має низку переваг: по-перше, він дозволяє оперативно запобігати порушенням конституційної законності; по-друге, зберігає престиж законодавця, що неможливо в межах репресивного контролю, коли конституційний суд приймає рішення про неконституційність закону і, отже, скасовує його (тим самим фіксується конституційна помилка чи навіть конституційне правопорушення законодавця); по-третє, дає можливість уникнути тих негативних наслідків, що можуть виникати після визнання на основі подальшого контролю неконституційності закону, чинного вже тривалий час. [1]

Як свідчить аналіз конституцій і законодавства про судовий конституційний контроль та досвід діяльності конституційних судів, актами, що належать до превентивного конституційного контролю, можуть бути: проєкти будь-яких законів (Австрія, Білорусь, Угорщина, Німеччина, Іспанія, Польща, Португалія, Румунія, Туреччина); проекти особливих видів законів – законів про зміни до конституцій, конституційні, органічні закони тощо (Іспанія, Італія, Молдова, Румунія, Туреччина); закони, що стосуються міжнародних договорів (Вірменія, Угорщина, Грузія, Португалія, Молдова); регламенти палат парламенту (Вірменія, Білорусь, Угорщина, Португалія, Румунія); підзаконні акти органів державної влади, місцевого самоврядування (Польща).

Конституційний Суд України в порядку попереднього контролю згідно зі ст.151 Конституції дає висновки за зверненнями Президента України або Кабінету Міністрів про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість. У ст. 159 Конституції йдеться про те, що законопроєкт про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду щодо відповідності законопроєкту вимогам статей 157 і 158 Конституції України. [1]

[1] Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999., С. 273.

Подальший (репресивний) конституційний контроль більш відповідає природі органів конституційного правосуддя, які призначені для розгляду спорів як незалежних від законодавчої та виконавчої влади органів. Подальший (репресивний) конституційний контроль – це перевірка відповідності конституції законів та інших нормативних правових актів, які набрали чинності. Він здійснюється у більшості держав як з давніми демократичними традиціями, так і в державах молодої демократії, які дедалі ширше позбуваються спадщини тоталітаризму.

Світовій практиці відомі нормативні акти, які є предметом подальшого конституційного контролю. Це закони, які вносять поправки до конституції. У даному випадку конституційний суд є гарантом захисту конституції навіть від парламенту.

Кожна з основних функцій Конституційного Суду України містить юридичний і політичний аспекти:

1) *охоронна* – захист (охорона) конституції, конституційних прав і свобод людини і громадянина від порушень;
2) *функція арбітра* – вирішення політико-юридичних конфліктів в суспільстві;
3) *стримуюча* – стримування дисфункциональної активності суб'єктів політики;
4) *правокоректуюча* – адаптація Конституції і законів до постійно змінюваних суспільних умов (адаптуючи підфункція) і формування нових правових позицій з метою регулювання суспільних відносин (регулююча підфункція).

[1] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи окремих частин є їх невідповідність Конституції України: порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті. [1]

На стадії підготовки питання до розгляду суддя здійснює попереднє вивчення переданих йому конституційних подань, звернень, вивчає нормативно-правові акти, що стосуються поставлених у зверненні питань, практику застосування цих актів, документальне і казуальне тлумачення. На цій стадії суддя вирішує питання про витребування від суб'єктів конституційного подання, конституційно- го звернення додаткових матеріалів, документів, якщо їх недостат- ньо для прийняття відповідного рішення. Необхідні документи, матеріали та іншу інформацію з питань, що готуються для розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України, суддя має право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян. [2]

З питань своїх повноважень Конституційний Суд приймає *рішення* і *висновки.* Рішення він приймає за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. [1]

Закон України про Конституційний Суд встановлює такі правила, що висновки Конституційний Суд дає у справах:

- ✓ з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України;

[1] Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Ленгер Я.І., Митровка Я.В. Основи правознавства. – Ужгород. – 2008. С.159

[2] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

- ✓ про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість;
- ✓ щодо додержання конституційної процедурі розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. [1]

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів Конституційного Суду.

Рішення й висновки Конституційного Суду є остаточними і не підлягають оскарженню. Вони є обов'язковими до виконання.

Частина науковців дотримується позиції, що акти єдиного органу конституційної юрисдикції мають силу закону і прецедентний характер. Зокрема, прихильники цієї теорії переконані, що акти щодо конституційності та офіційного тлумачення мають матеріально-правову силу закону, а правові позиції Конституційного Суду України цілком здатні заповнювати прогалини в законодавстві та вирішувати колізії. Таким чином, акти Конституційного Суду можна фактично розглядати як правові висновки і уявлення, результат інтерпретації (тлумачення) судом духу і букви конституції, тлумачення норм конституційного змісту (аспектів) положень галузевих (чинних) законів, інших нормативних актів у межах його компетенції, які знімають невизначеність у конкретних конституційно-правових ситуаціях і є правовою основою підсумкових рішень.

Отже, в судовій та іншій правозастосовній практиці правові позиції конституційного суду набувають характеру прецеденту за своєю юридичною силою, але за своєю природою не є такими. Правові позиції конституційного суду, які він висловлює у своїх актах, дуже подібні до *racio decidendi,* який відповідно до доктрини прецеденту фіксує правову основу, що має силу закону, та повинен застосовуватися не тільки при вирішенні усіх майбутніх справ, а й щодо всіх інших осіб, а не тільки сторін у певній справі.

Цікаво, що в країнах з американською формою правосуддя рішення судів загальної юрисдикції є обов'язковими лише для сторін

у конкретній справі при перевірці конституційності правового акта. Визнання акта неконституційним у цьому випадку не тягне за собою його скасування, це може зробити лише орган, який його прийняв.

У країнах з європейською формою конституційного правосуддя рішення органів конституційної юрисдикції про визнання правового акта неконституційним скасовує його і є обов'язковим для всіх державних органів, фізичних і юридичних осіб. Однак, у деяких країнах (Австрія, Польща, Словаччина) рішення органів конституційного правосуддя про неконституційність законів не є остаточними. Ці рішення повинні подаватись на затвердження до парламенту, який кваліфікованою більшістю може відхилити рішення органу конституційної юрисдикції (Іспанія). В інших – парламент або президент мають право відкладального вето стосовно рішень органів конституційного правосуддя, які можуть подолати вето при повторному розгляді кваліфікованою більшістю голосів їх членів. [1]

Важливе значення має питання про те, з якого моменту втрачає чинність нормативний акт, визнаний органом конституційного правосуддя неконституційним. У зарубіжних країнах існує кілька варіантів законодавчого вирішення цього питання. В одних країнах нормативний акт визнається нечинним з певної дати в майбутньому, вказаному в рішенні органу конституційної юрисдикції (Австрія, Польща, Словаччина та ін.). В інших – з моменту прийняття рішення органом конституційного правосуддя. [2].

Так, закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України, або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, прийняття або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані

[1] Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Український центр правничих студій, 1999. С. 278.

[2] Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. К.: Український центр правничих студій, 1999. С. 278.

неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку. [1] [2]

У ряді держав конституційні суди можуть визнати неконституційним не лише той акт, що оспорюється, але й акт, на якому він заснований. Так, якщо Конституційний Суд Німеччини, розглядаючи конституційну скаргу на рішення органу виконавчої влади або суду, визнає, що акт, який оспорюється, заснований на невідповідному закону акті, він зобов'язаний визнати і його неконституційним та таким, що не має юридичної сили. В Іспанії у таких випадках палата Конституційного Суду, яка розглядає справу, повинна передати питання про перевірку конституційності закону на пленарне засідання. І тільки на пленарному засіданні Конституційний Суд своїм рішенням може визнати даний закон неконституційним.

Не порушуючи перевірку конституційності закону або підзаконного акта за власною ініціативою, конституційні суди у деяких державах можуть включити їх до числа тих, що перевіряються, якщо без звернення до таких актів не можна винести рішення, а їх конституційність викликає у суду сумнів. Конституційний Суд Австрії, наприклад, зобов'язаний оцінити відповідність Конституції закону, який повинен слугувати підставою для його рішення, якщо конституційність цього закону викликає у суду сумнів. На практиці Конституційний Суд, вивчаючи звернення, сам відбирає ті закони, які можуть бути предметом перевірки щодо конституційності.

Відповідність законів та інших правових актів Конституції, тобто вирішення питань про їх конституційність, займає центральне місце в діяльності Конституційного Суду і тому закономірним слід вважати, що саме цей вид його діяльності Конституція поставила на перше місце серед повноважень суду. Мета такої діяльності полягає в тому, щоб встановити, чи дотримується законодавець та інші органи державної влади основоположних принципів щодо дотримання прав і свобод людини і громадянина, закріплених в Конституції , а виявивши такі факти – вжити відповідних заходів до їх усунення. Цим самим забезпе-

[1] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

чується верховенство Основного Закону держави, усувається намагання обійти вимоги Конституції, проігнорувати її принципи. Здійснення таких повноважень сприятиме попередженню зловживань владою та унеможливлення виникнення конфліктів у взаємовідносинах виконавчої та законодавчої влади в ході здійснення діяльності із видання нормативно-правових актів.

4. Форми звернення до Конституційного Суду України

Конституційна скарга. В Україні усе наполегливіше порушується питання про розширення повноважень Конституційного Суду України в сфері захисту прав і свобод людини і громадянина. Власне, йдеться про запровадження *інституту конституційної скарги* – одного з важливих засобів захисту конституційних прав і свобод громадян. Під час запровадження в Конституції України інституту конституційної скарги, її предметом мають бути визначені питання конституційності законів, постанов Верховної Ради України, нормативних актів Президента України та Кабінету Міністрів України, тобто все те, що знаходиться сьогодні поза сферою повноважень національної системи судів загальної юрисдикції. [1]

На думку П. Ткачука, інститут конституційної скарги дає можливість громадянину або об'єднанню громадян звернутися до Суду щодо порушення їхніх конституційних прав і свобод законом, який застосовувався або має застосовуватися у конкретній справі в судах загальної юрисдикції чи в інших органах, а Суд має вирішити питання щодо конституційності цього закону. Якщо він визнає його неконституційним, то справа громадянина повинна бути переглянута компетентним органом у звичайному порядку. Тобто тут Судом здійснюється звичайний конституційний контроль, а права і свободи громадян, які звертаються зі скаргами, захищаються шляхом визнання неконституційними законів (найбільш поширена модель конституційної скарги). [1]

[1] Константий О.В. Конституційні перетворення не можуть оминути правового механізму судового захисту основних прав і свобод людини й громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* № 1. 2007.С. 12-18.

Слід зазначити, що особливим функціональним напрямом інституту конституційної скарги виступає розуміння останнього як засобу впливу особи на всю систему права та державну політику, що і обумовлює виняткову роль конституційної скарги у тріаді «особа, право, держава». Таким чином, конституційна скарга дає змогу особі здійснювати вплив на діяльність держави у напрямку забезпечення тих суспільних потреб та інтересів, в основі яких лежать фундаментальні права і свободи, що, у свою чергу, є основою для утвердження верховенства права. Отже, за своїми юридичними наслідками конституційна скарга є одним із засобів реалізації принципу взаємної відповідальності особи та держави.

Особливості інституту конституційної скарги:

1. Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Але в ст.55 Конституції України більш детально визначається, що «право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України гарантується кожному», тобто, як це прийнято розуміти в Основному Законі та в науці конституційного права, – громадянам, іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Разом з тим, таким суб'єктом може бути і юридична особа приватного права, а юридичні особи публічного права, як це визначено профільним законом, до суб'єктів права на конституційну скаргу не належать. [2]

Однак зауважимо, що така практика не є виключною для України, зокрема, наприклад, суб'єктами звернення до Федерального конституційного суду Німеччини є не тільки громадяни, але й іноземці. Що стосується можливості подачі конституційної скарги юридичними особами, то як зазначають вчені «всі приватні юридичні особи мають право подати скаргу щодо порушення основних прав... у тій мірі, в якій

[1] Ткачук П. Конституційний Суд України: Теоретико-правові питання діяльності. *Вісник Конституційного Суду України.* № 4. 2006. С. 23-38.

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

дозволяє це зробити сама природа цих прав». У такому випадку, з цієї ж причини юридичні особи публічного права, за певними виключеннями (такі, як вищі навчальні заклади, політичні партії), не мають права на конституційну скаргу.[1]

2. Предметом звернення є перевірка на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Можливо, більш логічніше та обґрунтованіше предмет конституційної скарги має складати перелік тих юридичних актів, які визначені у ч.1 ст.150 Конституції України, а саме: закони та інші нормативні акти Верховної Ради України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, тобто акти, які є предметом конституційного подання. Однак, станом на сьогодні цей перелік обмежений можливістю перегляду лиш законів України, при чому застосування положень яких пов'язане із конкретною справою та порушенням прав осіб. [2]

3. Підставою звернення є порушення основних прав людини і громадянина. Як правило, такому захисту підлягають всі конституційно закріплені права і свободи, хоча у деяких державах передбачено захист виключно окремих груп прав (наприклад у ФРН, Угорщині, Чехії та ін.).[3]

4. Вимоги до конституційної скарги визначаються статтею 55 Закону України «Про Конституційний суд України» і містять перелік відомостей, які повинні бути зазначені у такій скарзі. Так, з-поміж іншого, у ній зазначаються: обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону. [4]

[1] Patrono M. The protection of Fundamental Rights by Constitutional Courts: A Comparative Perspective. *Victoria University of Wellington Law Review*. Vol. 31. 2000. №2. P. 401–426.

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96 ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80

[3] Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Форум права.* 2016. № 4. С. 243–245.

[4] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

Дане положення є теж певною мірою суперечливим. Так, як зазначає Ю.Кириченко, це положення закону певним чином обмежує право на звернення з конституційною скаргою, закріплене Конституцією, оскільки очевидно, що якщо такого обґрунтування не буде, то Конституційний Суд відмовить у розгляді скарги на підставі невідповідності скарги вимогам Закону. Проте Конституція не говорить про захист лише конституційних прав людини від неконституційних положень законів, тобто існує колізія. [1]

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про дачу висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту. [3]

Суб'єктами права на конституційне подання з питань прийняття рішень Конституційним Судом України у випадках визнання неконституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, є Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. [2]

Суб'єктами права на конституційне подання з питань дачі висновків Конституційним Судом України є:

- з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість – Президент України, Кабінет Міністрів України;

[1] Кириченко Ю. З-38 Захист прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України від порушень з боку вищих органів державної влади: моніторинг діяльності за 2010– 2011 роки / Ю. Кириченко. К. : Атіка, 2011. 48с.

[2] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

- з питань додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України – Верховна Рада України;
- з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України – Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України (підпис депутата не відкликається), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховний Суд України, Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування. [1]

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. [1]

Суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом України у випадку офіційного тлумачення Конституції та законів України, є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. [1]

Направляючи звернення до Конституційного Суду України, автори звернення повинні врахувати два важливих моменти.

По-перше, за Законом однією з основних вимог до змісту конституційного звернення є наявність обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні положень Конституції та/або законів України.

По-друге, підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції та/або законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції та/або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб’єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод. Неоднозначність застосування положень Конституції та/або законів України судами, іншими органами державної влади полягає в тому, що за юридично однакових обставин у справах однієї і тієї ж категорії положення Конституції та/або законів України у загальній юридичній практиці застосовуються по-різному. [1]

Конституційне подання або конституційне звернення може бути відкликане за письмовою заявою суб'єкта, який його направив до Конституційного Суду України, в будь-який час до дня розгляду на пленарному засіданні Конституційного Суду України. [1]

Підставами для відмови у відкритті провадження у справі в Конституційному Суді України є:

1) відсутність встановленого Конституцією України, цим Законом права на конституційне подання, конституційне звернення;
2) невідповідність конституційного подання, конституційного звернення вимогам, передбаченим Конституцією України, цим Законом;
3) непідвідомчість Конституційному Суду України питань, порушених у конституційному поданні, конституційному зверненні. [1]

На сьогодні, проблемою залишається виконання судових рішень, зокрема, Конституційного Суду України. Хоча його рішення і висновки є обов’язковими до виконання, однак, не всі державні органи належним чином реагують на деякі з них, зокрема, своєчасно не вносять відповідні зміни до нормативно-правових актів у зв’язку з визнанням неконституційними їх положень, що призводить до тимчасових прогалин, невизначеності у правовому регулюванні суспільних відносин. Залишається сподіватися, що відповідні державні органи, юридичні особи та громадяни будуть все ж таки забезпечувати належне виконання судових рішень і, тим самим, виконання завдання захисту основних прав і свобод людини і громадянина органами судової гілки влади, зокрема і Конституційним Судом України, буде мати вирішальне місце у здійсненні правосуддя – у знаходженні істини та забезпеченні верховенства права. [2]

---

[1] Про Конституційний Суд України: Закон України №2136-19 від 13.07.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19

[2] Бакірова І. О. Конституційне звернення та конституційна скарга: переваги та недоліки. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2008. № 1. С. 99.

Список рекомендованих нормативних актів та літератури:

1. Бисага Ю.М. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект: монографія. Ужгород : Гельветика, 2015. 207 с.
2. Берестова І. Конституційний Суд України в системі юрисдикційних органів: загальні положення. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. №9. С. 154–159.
3. Веніславський Ф.В. Хто посягає на конституційний лад Укра- їни? *Українська правда.* URL:http://www.pravda.com.ua/columns/2014/01/29/7011714
4. Гецко М. М. Конституційна скарга як інструмент реалізації природного права людини і громадянина в Україні на судовий захист основних прав і свобод. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип.7. С. 73-77.
5. Гецко М. М. та ін. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз; за заг. ред. Гецко М. М., Бисаги Ю. М., Бєлова Д. М.; Міністерство освіти і науки України; ДВНЗ «Ужгор. нац. ун-т». Ужгород: «Гельветика», 2015. 228 с.
6. Горячов Д.О. Поняття захисту конституції та її основні елементи. *Порівняльно-аналітичне право.* 2015. № 5. С. 61-64.
7. Про Конституційний суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136– V III. *Відомості Верховної Ради України.* 2017. № 35. Ст. 376. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2136-19
8. Кириченко Ю. Новий Закон про Конституційній Суд України: недоліки та здобутки. *Конституційний процес в Україні: політи- коправові аспекти.* 2017. № 7. С. 56–57.
9. Конституційний Суд у системі органів державної влади: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення: матеріали міжнар.конф., м.Київ, 16 травня 2008 р. Конституційний Суд України : упоряд.: К.О.Пігнаста. К.: Ін Юре, 2008. 568 с.
10. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. *Голос України.* 1996.
11. Мартинюк Р. Конституційний Суд України в системі стримувань і противаг. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2008. Випуск 39. С.186-192.
12. Марцеляк О. Правова природа актів Конституційного Суду України та їх роль у розвитку науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. №4. С. 118–121.
13. Регламент Конституційного Суду України : ств. на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України постановою Конституційного Суду України від 22.02.2018 р. № 1–пс/2018. Конституційний Суд України. URL: https://goo.gl/3ZAaeZ.
14. Савчин М. В. Конституційний суд України як гарант конституційного ладу: дис... канд. юрид. наук : 12.00.02. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К. , 2003. 218 с.
15. Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді: аналіз конституційної юрисдикції. К. ; Х. : Акад. прав, наук України, 2006.400 с.
16. Сліденко І.Д. Феноменологія конституційного контролю. Ґенеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних, синергетичних аспектів: Монографія. К.: Істина, 2010. 624с.
17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222–IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України). *Офіційний вісник України*. 2010. № 72/1 (01.10.2010). Ст. 2597.

Перелік питань для самостійного контролю:

1) Конституційні положення, які регулюють статус Конституційного Суду України.
2) Закон України «Про Конституційний Суд України»: загальні положення. Конституційного Суду України.
3) Порядок формування Конституційного Суду України.

4) Основні повноваження Конституційного Суду України.
5) Суб'єкти звернень до Конституційного Суду України.
6) Конституційна скарга.
7) Конституційне подання.
8) Конституційне звернення.
9) Провадження у Конституційному Суді України.
10) Юридична сила рішень Конституційного суду України.

Тестові завдання:

1. У відповідях під якими номерами правильно вказано органи, які беруть участь у формуванні Конституційного Суду України:

1) Вища рада юстиції; 2) Президент України; 3) З'їзд суддів України; 4) Верховний Суд України; 5) Вища кваліфікаційна комісія суддів.

2. У відповідях під якими номерами правильно вказано справи, щодо яких Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки відповідно до законодавства:

1) конституційності актів Президента; 2) конституційності актів Верховного Суду України; 3) конституційності актів Верховної Ради України; 4) конституційності актів обласний державних адміністрацій; 5) конституційності актів органів місцевого самоврядування.

3. Вкажіть цифрою суму строку повноважень судді Конституційного Суду України і строку повноважень судді, призначеного вперше.

4. У відповідях під якими номерами правильно вказано правові акти, щодо яких вирішення питань про конституційність входить до повноважень Конституційного Суду України:

1) розпорядження Кабінету Міністрів України; 2) закон України; 3) розпорядження Президента України; 4) рішення обласної ради; 5) рішення Ради Міністрів Автономної республіки Крим.

5. У відповідях під якими номерами правильно вказано конституційні повноваження Конституційного суду України:

1) вирішення питань про конституційність правових актів Кабінету міністрів України; 2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України; 3) вирішення питань про конституційність правових актів Верховної Ради України; 4) вирішення питань про конституційність правових актів міністерств і відомств; 5) є гарантом додержання Конституції України, конституційних прав і свобод людини і громадянина.

6. У відповідях під якими номерами правильно вказано суб'єкти права на конституційне подання до Конституційного Суду України:

1) не менш як п'ятдесят п'ять народних депутатів України; 2) Вищий адміністративний суд; 3) не менше трьох суддів Конституційного Суду України; 4) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 5) Верховний Суд України.

7. У відповідях під якими номерами правильно вказано суб'єкти права на конституційне звернення до Конституційного Суду України про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість:

1) Кабінет Міністрів України; 2) не менш як сорок п'ять народних депутатів України; 3) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 4) Президент України; 5) Верховний Суд України.

8. Вкажіть цифрою суму мінімального стажу (у роках) практичної роботи за фахом, необхідного громадянину України, щоб стати суддею Конституційного Суду України і віку, досягнення якого є необхідним громадянину України, щоб стати суддею Конституційного Суду України.

9. Вкажіть строк повноважень голови Конституційного Суду України (у роках) і максимальний строк провадження за конституційним поданням у Конституційному Суді України (у місяцях).

1) 9; 2) 3; 3) 2; 4) 4; 5) 1.

10. Вкажіть цифрою суму мінімальної кількості народних депутатів України, які наділені правом внести конституційне подання до Конституційного Суду України, і кількості суб'єктів, наділених правом внести конституційне подання до Конституційного Суду України.

КАФЕДРА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВОЗНАВСТВА ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства – **Бисага Юрій Михайлович**, доктор юридичних наук, професор, Директор Інституту держави і права країн Європи, Заслужений юрист України.

Як структурний підрозділ Ужгородського національного університету кафедра конституційного права та порівняльного правознавства створена згідно з наказом Міністерства освіти і науки України у 2001 році. Функціонує кафедра на основі Конституції України, Законів України, Статуту університету та інших нормативно-правових актів про вищу освіту.

На підставі вказаних документів, кафедра забезпечує підготов- ку студентів, аспірантів, докторантів юридичного, а також усіх інших факультетів та відділень університету з дисциплін: «Конституційне право України», «Конституційне право зарубіжних країн», «Конституційно-процесуальне право», «Порівняльне правознавство», «Римське право», «Муніципальне право», «Земельне право», «Виборче референдумне право», інші курси та спецкурси.

Кафедра однією з перших в Україні розробила власну концепцію та принципи викладання таких дисциплін як «Конституційно-процесуальне право», «Актуальні проблеми конституційного права і процесу», «Виборче право», «Конституційно-правове регулювання діяльності політичних партій та громадських об»єднань», «Колізії в муніципальному праві та шляхи їх розв'язання», «Конституційно-правові засади нормотворчої діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування», «Актуальні питання прав людини», «Виконавча влада та конституційна модель розподілу влад в Україні», «Конституційно-правовий статус дитини», «Порівняльне правознавство», «Право Європейського союзу», «Конституційна нормотворчість».

Робота кафедри базується на річних планах, які складаються з наступних розділів: організаційна робота, навчально-методична робота, науково-дослідна робота, виховна робота. На кафедрі розроблені робочі навчальні програми, тематичні плани, плани семінарських занять, теми курсових робіт, плани стажування професорсько-викладацького складу кафедри. З усіх дисциплін, читання яких забезпечує кафедра, розроблені відповідні підручники, посібники, курси лекцій та методичні матеріали.

Кафедра активно сприяла створенню в 2007 році та подальшому успішному функціонуванню Науково-дослідного Інституту держави та права країн Європи, Директором якого є проф. Бисага Ю.М.

Кафедрою заснований та періодично видається сертифікований ВАК України ***«Науковий вісник УжНУ Серія «Право»***, який виходить на трьох мовах з 2001 року. У ньому мають змогу публікувати результати своїх наукових досліджень здобувачі наукових ступенів кандидата та доктора юридичних наук, доктора філософії.

Збірник «Науковий вісник УжНУ. Серія «Право» був створений як міжнародне видання й поширюється через мережу Інтернет. Редколегія збірника здійснює зовнішнє та внутрішнє рецензування всіх статей. До складу редколегії збірника входять провідні українські вчені. Крім того, до видання запрошені й іноземні фахівці в галузі права (Чехія, Словаччина, Литва, Польща та ін.).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща). **Окрім цьо- го журнал** включено до українських наукових видань, які визнані базовими за секцією «Право», згідно з рішенням протоколу засідання Наукової ради МОН України від 26.07.2017 р. (додаток № 7). Цей вісник став переможцем Всеукраїнського конкурсу на краще юридичне видання 2006 року у двох номінаціях: «Краще періодичне юридичне видання, часопис» та «Краща поліграфічна якість видання».

Фахова реєстрація (категорія «Б»): (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1471 від 26.11.2020 р.)

Галузь науки: юридичні.

Спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право;

Реферативні бази даних: Index Copernicus International» (Польща); «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського; Google Scholar.

Засновник: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет».

Головний редактор – д.ю.н., проф. Ю.М.Бисага.

Заступники головного редактора – д.ю.н. проф. Бєлов Д.М., д.ю.н., проф. В.В. Заборовський.

Відповідальний секретар: доц. Берч В.В.

Мови видання: змішаними мовами (українська, російська, англійська).

Періодичність: 6 разів на рік.

Сфера розповсюдження: загальнодержавна

Рецензування: зовнішнє

Статус видання: вітчизняне.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 7972 від 09.10.2003

Кафедра є ініціатором та співорганізатором першого в Європі міждержавного фахового видання з права ***«Visegrad Journal on Human Rights»*** – першого міжнародного правового видання з питань права в межах країн Вишеградської групи. Основна мета цього нового журналу – інформаційний обмін, співпраця та поширення тематики прав людини як у межах Вишеградської групи, так і інших європейських країн.

Перший номер було опубліковано 1 жовтня 2014 року та публічно представлено серед видатних учених Центральної та Східної Європи.

Спеціалізацією «Visegrad Journal on Human Rights» є тематика прав людини – складне, багатовимірне явище та незмінно актуальна проблема, яка має міжнародний характер. Проте для нас цікаві не лише роботи з тематики прав людини, системи їх захисту, діяльності Європейського суду з прав людини, щодо ситуації захисту прав людини в країнах Вишеградської групи, а й статті про правові проблеми наших сусідів.

Редакційна колегія прагне залучити авторів не тільки з країн Вишеградської групи та Східної Європи. Статтю може бути опубліковано на одній із мов ЄС (англійською, німецькою, французькою, італійською, іспанською).

Наукове видання включено до: “Index Copernicus International” (Poland), Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, USA), “Academic Resource Index” (ResearchBib, Japan); “Polska Bibliografia Naukova” (PBN, Poland); “Directory of Research Journals Indexing” (DRJI, India).

Журнал виходить шість разів на рік.

З 2016 року кафедрою започатковано перше в Україні спеціалізоване фахове видання ***«Конституційно-правові академічні студії».***

Тематика журналу: актуальні проблеми конституціоналізму, конституційного будівництва, розвитку конституційного права та процесу в Україні та зарубіжних країнах.

Фахова реєстрація (категорія «Б»): (Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020 р.)

Галузь науки: юридичні.

Спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право;

Індексація: «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського; «Наукова періодика України» на базі Open Journal Systems (OJS); «Index Copernicus International» (Республіка Польща); Open Ukrainian Citation Index (OUCI), «EBSCO Publisher» (США); DOAJ (Directory of Open Access Journals); European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH Plus, Норвегія); HeinOnline (США); Crossref; Scilit (Швейцарія); «Academic Resource Index» (ResearchBib, Японія); «Polska Bibliografia Naukova» (Республіка Польща, PBN); «Directory of Research Journals Indexing» (DRJI, Індія); «Ulrichsweb» (Ulrich’s Periodicals Directory, США); World Catalogue of Scientific Journals (WCOSJ, Республіка Польща); Scientific Journal Impact Factor (SJIF); Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, США); Bielefeld Academic Search Engine (BASE, Німеччина); Scientific Indexing Services (SIS, США); Den Bibliometriske Forskningsindikator (BFI, Данія); Google Scholar.

Засновник: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет».

Головний редактор – д.ю.н., проф. Ю.М.Бисага.

Заступники головного редактора – д.ю.н. проф. Бєлов Д.М., д.ю.н., проф. В.В. Заборовський.

Відповідальний секретар: Стойка А.В.

Мови видання: змішаними мовами (українська, російська, англійська).

Періодичність: 1 раз на рік.

Сфера розповсюдження: загальнодержавна

Рецензування: зовнішнє

Статус видання: вітчизняне.

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 21083-10883 Р від 24.11.2014 року.

ISSN: 2663-5399 (Print).

ISSN: 2663-5402 (Online).

Рік заснування: 2014.

Кафедрою конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету УжНУ започатковано електронне наукове фахове видання ***«Аналітично-порівняльне правознавство»***.

Фахова реєстрація (категорія «Б»): (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.)

Галузь науки: юридичні.

Спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

Індексація: «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського; «Наукова періодика України» на базі Open Journal Systems (OJS); Open Ukrainian Citation Index (OUCI); «Index Copernicus International» (Польща); DOAJ (Directory of Open Access Journals); «Academic Resource Index» (ResearchBib, Японія); European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH Plus, Норвегія); Crossref; Scilit (Швейцарія); «Polska Bibliografia Naukova» (Польша, PBN); «Directory of Research Journals Indexing» (DRJI, Індія); Scientific Journal Impact Factor (SJIF); Scientific Indexing Services (SIS, США); World Catalogue of Scientific Journals (WCOSJ, Республіка Польща); Bielefeld Academic Search Engine (BASE, Німеччина); Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, США); Google Scholar

Головний редактор – д.ю.н., проф. Ю.М.Бисага.

Заступники головного редактора – д.ю.н. проф. Бєлов Д.М., д.ю.н., проф. В.В. Заборовський.

Відповідальний секретар: доц. Берч В.В.

Мови видання: змішаними мовами.

Періодичність: 6 разів на рік.

Сфера розповсюдження: загальнодержавна.

Рецензування: зовнішнє.

Статус видання: вітчизняне.

Індекс міжнародного центру періодичних видань ISSN: 2788-6018 (online).

Рік заснування: 2021.

Зусиллями колективу кафедри створено Спеціалізовану раду із захисту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальності 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право та 12.00.07. – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Голова Спеціалізованої ради – д.ю.н., професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Д.М. Бєлов. Вчений секретар Спеціалізованої ради – к.ю.н., професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства – Р.М.Фрідманський.

За активного сприяння кафедри створено першу в Україні наукову школу з порівняльно-аналітичного правознавства, особливостями якої є креативність, тісне поєднання теорії та практики, високий рівень використання наукових здобутків у практичній юриспруденції.

До кола наукових інтересів працівників кафедри належать: проблеми організації роботи органів публічної влади, правозахисної діяльності, питання конституційно-правового будівництва в зарубіжних країнах, місцевого самоврядування, порівняльно-аналітичного правознавства.

Кафедрою регулярно видаються та перевидаються підручники та посібники для студентів юридичних ВНЗ, більшість з яких сертифіковані МОН України (14 видань).

Видання кафедри здійснюються за наступними серіями:

1. Навчально-методична серія «Бібліотека успішного юриста»;

2. Науково-пізнавальна серія «Право на всякі потреби»;
3. Наукова серія «Держава і право на зламі тисячоліть: світовий досвід і Україна».

За ініціативи та активної участі кафедри проводились та проводяться міжнародні та всеукраїнські науково-практичні конференції на актуальну тематику. За успішної організації кафедри 21-23 квіт- ня 2016 р. проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Конституційне будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей».

Колектив кафедри традиційно бере активну участь у загальноуніверситетських конкурсах на краще науково-монографічне видання року та на краще науково-методичне видання року (підручники, посібники) і завжди є лауреатом.

На кафедрі успішно функціонує аспірантура та докторантура. Під керівництвом проф. Ю.М.Бисаги, проф. Д.М.Бєлова, проф. Фрідманського Р.М, проф. Гомоная В.В., доц. Берч В.В., проф. Піфка О.О., доц. Алмаші М.М., проф. Бєлової М.В., проф. Греци С.М., доц. Петрецької Н.І., доц. Сарая Р.Д., проф. Пироги І.С. захищено понад 86 кандидатських дисертацій та 19 докторських дисертацій.

Кафедра активно співпрацює зі студентськими науково-дослідними організаціями та конкретними студентами. Спільно зі студентськими організаціями та іншими кафедрами факультету організувала та провела ряд наукових конференцій. Також була проведена студентська науково-практична конференція до дня студента, науковий форум, присвячений актуальним питанням Конституції України.

З моменту повномасштабного російського вторгнення на територію вільної, незалежної Української держави колективом кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» на чолі із завідувачем кафедри, доктором юридичних наук, професором, Заслуженим юристом України – Бисагою Юрієм Михайловичем, правопросвітницька робота ведеться стабільно, безперебійно та дає свої плідні результати. Зокрема, було проведено понад 25 міжнародних науково-практичних конференцій та міжнародних правових шкіл, за результатами яких опубліковано

електронні збірники, участь в яких взяли пів тисячі вітчизняних та зарубіжних вчених-конституціоналістів, серед яких, зокрема:

– міжнародна науково-практична конференція *«Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна»* (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Функціонування Конститу- ції України в умовах війни: теоретичні засади та практичні реалії»* (м. Ужгород, 27 червня 2022 р.);

– міжнародна правова школа *«Функціонування України на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно– правовий аналіз»* (м. Ужгород, 14 липня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Національний та міжнарод- но-правовий механізми забезпечення права людини на життя в умовах війни»* (м. Ужгород, 23 серпня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Освіта та наука в умовах вій- ни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії»* (м. Ужгород, 22 вересня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Право в умовах війни: пріоритети, завдання, функції*» (м. Ужгород, 14 жовтня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Функціонування судових і правоохоронних органів в умовах війни: конституційні та міжнародно-правові маркери*» (м. Ужгород, 27 жовтня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Праця та її оплата, відпочинок в умовах війни: конституційні гарантії та раціональні можливості*» (м. Ужгород, 18 листопада 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Конституційні та міжнарод- но-правові засади забезпечення екологічної безпеки в умовах війни: шляхи подолання сучасних викликів та потенційних загроз»* (м. Ужго- род, 23 листопада 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Ювенальна юстиція в умовах вій- ни: правові аксіоми та українські реалії*» (м. Ужгород, 20 грудня 2022 р.);

– міжнародна правова школа ««*Відновлення та розвиток України: ідеї, правові засади, інструментарій»* (м. Ужгород, 26 грудня 2022 р.);

– міжнародна правова школа «*Діяльність політичних партій та громадських об'єднань в умовах війни: особливості конституційно-правового регулювання та реалії українського сьогодення*» (м. Ужгород, 20 січня 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Реалізація конституційного права на охорону здоров'я в умовах війни: український досвід та міжнародні стандарти*» (м. Ужгород, 10 лютого 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Реалізація конституційного права на свободу пересування в умовах війни: правові стандарти та практичні можливості*» (м. Ужгород, 24 лютого 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Виконання конституційних обов'язків в умовах війни: сучасна українська практика та міжнародний досвід* (м. Ужгород, 14 березня 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Право на достовірну інформацію, інформаційна безпека в умовах війни*» (м. Ужгород, 31 березня 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Правовий статус учасників бойових дій, військових капеланів, полонених: міжнародні норми, реалії російсько-української війни» (м. Ужгород, 21 квітня 2023 р.);*

– міжнародна правова школа «*Діяльність органів публічної влади україни в умовах війни: пошуки оптимальних моделей*» (м. Ужгород, 11 травня 2023 р.);

– міжнародна правова школа *«Міжнародний фактор перемоги України над московією: правові, інституційні, матеріально-технічні складові»* (м. Ужгород, 2 червня 2023 р.);

– міжнародна науково-практична конференція *«Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей»* (м. Ужгород, 30 червня 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Правові засади капітуляції московії перед Україною: можливості, умови та наслідки*» (м. Ужгород, 7 липня 2023 р.);

– міжнародна правова школа «*Правова охорона культурних та матеріальних цінностей під час війни: міжнародна практика, реалії російсько-української війни»* (м. Ужгород, 29 вересня 2023 р.);

– міжнародна правова школа *«Правові механізми притягнення Україною, світовою спільнотою до відповідальності воєнних злочинців та колаборантів за наслідками російсько-української війни: історія, теорія, практика»* (м. Ужгород, 27 жовтня 2023 р.);

– міжнародна правова школа *«Парадигма конституційного, конституційно-процесуального права в умовах війни»* (м. Ужгород, 24 листопада 2023 р.).

Кафедрою забезпечуються стабільні та безперебійні умови підключення до заходів усіх бажаючих, вступні та вітальні слова поважних осіб університету, обласного, міського управління та зарубіжних колег. Кожен захід супроводжується змістовними та актуальними доповідями працівників кафедри та запрошених осіб-спеціалістів в конкретному колі проблематики. Окремої уваги заслуговують підготовлені та опубліковані наступні міжнародні колектив- ні монографії:

– Право в умовах війни: питання теорії та практики: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. 268 с.

– Право – дієвий засіб перемоги України у війні з рф: аналіти- ка, оцінки, прогнози: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю.М., Бєлова Д.М., Берч В.В., Дешко Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Ужгород: Видавничий дім «РІК-У», 2023. 275 с.

– Конституційно-правове регулювання прав і свобод громадян в Україні: колективна монографія/ під. Ред. І.С. Пироги, Ю.М. Бисаги. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 472 с.

– Відновлення та системний післявоєнний розвиток Украї- ни – переможниці в умовах нового світового правопорядку: аналіз, погляди, передбачення: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. Бисаги Ю. М., Бєлова Д. М., Берч В. В., Скрипнюка О.В., Дешко Л. М., Заборовського В. В. та Продан В. І. Братислава, Ужгород: РІК-У, 2023. (подано до друку).

Викладачі кафедри виступають консультантами нормотворчої діяльності вищих та місцевих органів державної влади, а також місцевого самоврядування. Кафедрою налагоджена тісна співпраця з навчальними закладами України та зарубіжних держав.

За час діяльності кафедри професорсько-викладацьким складом були підготовлені та вийшли з друку:

1. Науково-монографічних видань: понад 62 (шістдесят два);
2. Навчально-популярних видань та посібників: 118 (сто вісімнадцять);
3. Опубліковано наукових статей та матеріалів: понад 1643 (одна тисяча шістсот сорок три).

Викладачі кафедри організували та успішно провели ряд наукових, методичних та практичних конференцій, вони беруть активну участь у роботі наукових форумів всіх рівнів, які проводяться в Україні та за її межами. Кафедра щорічно готує 50-60 відгуків-рецензій на автореферати кандидатських та докторських дисертацій.

Проф. Бисага Ю.М. та проф. Бєлов Д.М. є членами двох вчених спеціалізованих рад по захисту кандидатських та докторських дисертацій, а проф.Фрідманський Р.М. представлений в одній спеціалізованій раді. Кафедра підтримує дружні та ділові стосунки з однопрофільними кафедрами м. Львова, м. Чернівців, м. Києва, м. Харкова, м.Одеси та ін. Викладачі кафедри активно використовували для написання своїх наукових робіт дружні зв'язки з вищими навчальними закладами Словаччини, Польщі, Чехії, Угорщини, Румунії, США, Німеччини.

Працівники кафедри систематично виступають перед населенням області з питань конституційного права, державно-правового будівництва та прав людини. Професорсько-викладацький склад кафедри користується заслуженою повагою серед студентів та колег факультету, а також серед широких кіл громадськості міста Ужгорода, області та України.

На майбутню перспективу працівники кафедри працюють над такими трендами:

1. ініціювати, наповнити змістом та проводити на факультеті: «Щорічні міжнародні європейські правові читання»;
2. наповнити конкретним змістом бренд нашого ДВНЗ: «Про створення дослідницького університету»;

3. докласти зусилля для набуття юридичним факультетом УжНУ статусу одного з найкращих в Україні;
4. сприяти викладачам кафедри у набутті ними наукових ступенів та вчених звань;
5. здійснювати заохочення до якісної та продуктивної роботи колективу кафедри (премії, нагороди).

DEPARTMENT OF CONSTITUTIONAL LAW AND COMPARATIVE JURISPRUDENCE FACULTY OF LAW

"Uzhgorod National University"

Head of Department – **Bysaha Yurii Myhailovych**, Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of the State and Law of Europe, Honored Lawyer of Ukraine.

As a structural unit of Uzhhorod National University, the Department of Constitutional Law and Comparative Law was created in accordance with the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine in 2001. The Department operates based on the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine, the University Charter and other normative legal acts on higher education.

On the basis of the specified documents, the department provides training for students, postgraduates, doctoral students of law, as well as all other faculties and departments of the university in the following disciplines: "Constitutional law of Ukraine", "Constitutional law of foreign countries", "Constitutional procedural law", "Comparative jurisprudence" , "Roman Law", "Municipal Law", "Land Law", "Electoral Referendum Law", other courses and special courses.

The department was one of the first in Ukraine to develop its own concept and principles of teaching such disciplines as "Constitutional and Procedural Law", "Actual Problems of Constitutional Law and Procedural Law", "Election Law", "Constitutional and Legal Regulation of Political Parties and Public Associations" , "Collisions in municipal law and principles of legal reasoning", "Constitutional and legal principles of normative activ- ity of state authorities and local self-government", "Current issues of hu- man rights", "Executive power and constitutional separation of powers in Ukraine", "Constitutional and legal status of the child", "Comparative Constitutional Law", "European Union Law", "Constitutional Lawmaking".

The work of the Department based on annual plans, which consist of the following sections: organizational work, teaching and methodical work, research work, educational work. The Department has developed work- ing curriculums, thematic plans, plans for seminars, topics of term papers, plans of faculty internships. On all subjects, which are provided by the Department, corresponding textbooks, manuals, lecture courses and methodical materials developed.

The department actively contributed to the creation in 2007 and the subsequent successful functioning of the Research Institute of State and Law of European Countries, the Director of which is prof. Bysaha Yu.M.

The department founded and periodically publishes the certified National Academy of Sciences of Ukraine ***"Naukovyi visnyk UzhNU Seriia «Pravo»",*** which has been published in three languages since 2001. In it, holders of the scientific degrees of candidate and doctor of legal sciences, doctor of philosophy can publish the results of their scientific research. "Naukovyi visnyk UzhNU Seriia «Pravo»"`Law` series was created as an international publication and spread via the Internet. The editorial board realizes external and internal reviews of all the articles. The editorial board includes leading Ukrainian scientist. Moreover, foreign specialists in major areas of law (the Czech Republic, Slovakia, Lithuania, Poland etc.) are also invited to the publication.

The journal included in the international scientific database of Index Copernicus International (Republic of Poland), in the Ukrainian scientific publications, which recognized as basic in the section of "Law", according to the decision of the minutes of the meeting of the Scientific Council of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 07/26/2017 (Annex No.7). This journal has become the winner of the All-Ukrainian contest for the best legal edition in 2006 in two nominations: "Best periodical legal publication, bulletin" and "The best print quality of the edition".

Professional registration (category "B"): (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1471 dated November 26, 2020)

Field of science: legal.

Specialties: 081 – Law and 293 – International Law;

Reference databases: Index Copernicus International (Poland); "Scientific periodicals of Ukraine" in the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi; Google Scholar.

Founder: State higher educational institution “Uzhhorod National University”.

The editor-in-chief is Doctor of Law, prof. Yu.M. Bysaha.

Deputy editor-in-chief – Doctor of Law. Prof. D. M. Belov, Doctor of Law, Prof. V.V. Zaborovsky.

Responsible secretary: Assoc. prof. Berch V.V.

Publication languages: mixed languages (Ukrainian, Russian, English).

Frequency: 6 times a year.

Sphere of distribution: nationwide.

Peer review: external.

Publication status: domestic.

Certificate of state registration: KV No. 7972 dated 09.10.2003.

The department is the initiator and co-organizer of the first in Eu- rope interstate specialized publication on law ***“Visegrad Journal on Hu- man Rights”*** – the first international legal publication on legal issues within the Visegrad Group countries. The main goal of this new maga- zine is information exchange, cooperation and dissemination of human rights topics both within the Visegrad Group and other European coun- tries.

The first issue was published on October 1, 2014 and was publicly presented among prominent scientists of Central and Eastern Europe.

The specialization of “Visegrad Journal on Human Rights” is the topic of human rights – a complex, multidimensional phenomenon and an ev- er-present problem of an international nature. However, we are interested not only in works on the subject of human rights, the system of their protection, the activities of the European Court of Human Rights, regarding the situation of human rights protection in the countries of the Visegrad Group, but also articles on the legal problems of our neighbors.

The editorial board seeks to attract authors not only from the countries of the Visegrad Group and Eastern Europe. The article can be published in one of the EU languages (English, German, French, Italian, Spanish).

The scientific publication is included in: “Index Copernicus International” (Poland), Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, USA), “Academic Resource Index” (ResearchBib, Japan); “Polska Bibliografia Naukova” (PBN, Poland); “Directory of Research Journals Indexing” (DRJI, India).

The journal is published six times a year.

Since 2016, the department has launched the first specialized publication in Ukraine, ***“Constitutional and Legal Academic Studies”.***

Topics of the magazine: current problems of constitutionalism, constitutional construction, development of constitutional law and process in Ukraine and foreign countries.

Professional registration (category “B”): (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 of March 17, 2020)

Field of science: legal.

Specialties: 081 – Law and 293 – International Law;

Indexing: “Scientific periodicals of Ukraine” in the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi; “Scientific Periodicals of Ukraine” based on Open Journal Systems (OJS); “Index Copernicus International” (Republic of Poland); Open Ukrainian Citation Index (OUCI), “EBSCO Publisher” (USA); DOAJ (Directory of Open Access Journals); European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH Plus, Norway); HeinOnline (USA); Crossref; Scilit (Switzerland); “Academic Resource Index” (ResearchBib, Japan); “Polska Bibliografia Naukova” (Republic of Poland, PBN); “Directory of Research Journals Indexing” (DRJI, India); “Ulrichsweb” (Ulrich’s Periodicals Directory, USA); World Catalog of Scientific Journals (WCOSJ, Republic of Poland); Scientific Journal Impact Factor (SJIF); Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, USA); Bielefeld Academic Search Engine (BASE, Germany); Scientific Indexing Services (SIS, USA); Den Bibliometrice Forskningsindikator (BFI, Denmark); Google Scholar.

Founder: State higher educational institution “Uzhhorod National University”.

The editor-in-chief is Doctor of Law, prof. Yu.M. Bysaga.

Deputy editor-in-chief – Doctor of Law. Prof. D. M. Belov, Doctor of Jurisprudence, Prof. V.V. Zaborovsky.

Responsible secretary: Stoyka A.V.

Publication languages: mixed languages (Ukrainian, Russian, English).

Frequency: 1 time a year.
Sphere of distribution: nationwide
Peer review: external
Publication status: domestic.
Certificate of state registration: KV No. 21083-10883 R dated November 24, 2014.
ISSN: 2663-5399 (Print).
ISSN: 2663-5402 (Online).
Year of foundation: 2014.

The Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence of the Faculty of Law of Uzhny Novgorod University launched the electronic scientific publication ***" Analitychno-porivnialne pravoznavstvo".***

Professional registration (category "B"): (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 1290 dated November 30, 2021)
Field of science: legal.
Specialties: 081 – Law and 293 – International Law.
Indexing: "Scientific periodicals of Ukraine" in the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskyi; "Scientific Periodicals of Ukraine" based on Open Journal Systems (OJS); Open Ukrainian Citation Index (OUCI); "Index Copernicus International" (Poland); DOAJ (Directory of Open Access Journals); "Academic Resource Index" (ResearchBib, Japan); European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH Plus, Norway); Crossref; Scilit (Switzerland); "Polska Bibliografia Naukova" (Poland, PBN); "Directory of Research Journals Indexing" (DRJI, India); Scientific Journal Impact Factor (SJIF); Scientific Indexing Services (SIS, USA); World Catalog of Scientific Journals (WCOSJ, Republic of Poland); Bielefeld Academic Search Engine (BASE, Germany); Directory Indexing of International Research Journals (CiteFactor, USA); Google Scholar.
The editor-in-chief is Doctor of Law, prof. Yu.M. Bysaha.
Deputy editor-in-chief – Doctor of Law. Prof. D. M. Belov, Doctor of Law, Prof. V.V. Zaborovsky.
Responsible secretary: Assoc. prof. Berch V.V.
Publication languages: mixed languages.
Frequency: 6 times a year.

Sphere of distribution: nationwide.
Peer review: external.
Publication status: domestic.
Index of the International Center for Periodicals ISSN: 2788-6018 (online).
Year of establishment: 2021.

By the efforts of the Department's staff, a Specialized Examining Council for Candidate and Doctoral Thesis Defense was created in specialty 12.00.02. – Constitutional law; municipal law; 12.00.07. – Administrative law and process; financial law; information law. The Chairman of the Specialized Examining Council – Doctor of Sc. Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Law D.M. Byelov. The Scientific secretary of the Specialized Examining Council – Cand. Of Jr.Sc., Professor at the Department of Constitutional Law and Comparative Law R.M. Fridmansky.

Due to the active assistance of the department, the first scientific school of comparative-analytical jurisprudence in Ukraine was created, which features creativity, a close combination of theory and practice, and a high level of use of scientific achievements in practical jurisprudence.

Areas of special scientific interests of the department's staff include problems of organizing the work of public authorities, human rights activists, the issue of constitutional and legal construction in foreign countries, local self-government, comparative and analytical jurisprudence.

The Department regularly publishes and reissues textbooks and manuals for students of law universities, most of which are certified by the Ministry of Education and Science of Ukraine (14 editions).

The editions of the Department are carried out in the following series:

1. Educational and methodical series "Library of a successful lawyer";
2. Scientific-cognitive series "Right to all sorts of needs";
3. Scientific series "State and the law on break of the millennium: world experience and Ukraine".

On the initiative and active participation of the Department, International and all-Ukrainian scientific and practical conferences are being hold on topical issues. For the successful organization of the chair on the 21-23d of April 2016, An International Scientific and Practical Conference "Constitutional construction at the turn of the epoch: the search for optimal models" was held.

The department traditionally takes an active part in general university competitions for the best scientific and monographic edition of the year and for the best scientific-methodical edition of the year (textbooks, manuals) and is always a laureate.

Postgraduate and doctoral studies are successfully functioning at the Department. Under the leadership of prof. Yu.M. Bysaha, prof. D.M. Belov, prof. Fridmanskyi R.M., prof. Homonay V.V., Assoc. prof. Berch V.V., prof. Pifko O.O., Assoc. prof. Almashi M.M., prof. Belova M.V., prof. Gretsa S.M., Assoc. prof. Petretska N.I., Assoc. prof. Saray R.D., prof. Pyroha I.S. more than 86 candidate theses and 19 doctoral theses were defended.

The Department actively collaborates with student research organizations and specific students. Together with student's organizations and other departments of the faculty scientific conferences are organized and held by the Department. A student's scientific and practical conference – scientific forum, devoted to topical issues of the Constitution of Ukraine had been hold for Student day.

Since the full-scale Russian invasion of the territory of the free, independent Ukrainian state by the staff of the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence of the Faculty of Law of the State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University", headed by the head of the department, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine – Yuriy Mykhailovych Bysaga, legal education work is conducted stably, uninterruptedly and gives its fruitful results. In particular, more than 25 international scientific and practical conferences and international law schools were held, as a result of which electronic collections were published, in which half a thousand domestic and foreign constitutional scientists took part, among them, in particular:

– international scientific and practical conference "*Constitutional and legal mechanisms for the implementation and protection of human and citizen rights in conditions of war: world experience and Ukraine*" (Uzhhorod, May 26, 2022);

– international law school "*Functioning of the Constitution of Ukraine in conditions of war: theoretical principles and practical realities*" (Uzhhorod, June 27, 2022);

– international law school "*Functioning of Ukraine on the modern geopolitical chessboard of the world: phenomenological and constitutional-legal analysis*" (Uzhhorod, July 14, 2022);

– international law school "*National and international legal mechanisms for ensuring the human right to life in conditions of war*" (Uzhhorod, August 23, 2022);

– international law school "*Education and science in conditions of war: constitutional and legal standards and modern Ukrainian realities*" (Uzhhorod, September 22, 2022);

– international law school "*Law in conditions of war: priorities, tasks, functions*" (Uzhhorod, October 14, 2022);

– international law school "*Functioning of judicial and law enforcement bodies in conditions of war: constitutional and international legal markers*" (Uzhhorod, October 27, 2022);

– international law school "*Work and its payment, rest in conditions of war: constitutional guarantees and rational opportunities*" (Uzhhorod, November 18, 2022);

– international law school "*Constitutional and international legal principles of ensuring environmental security in conditions of war: ways to overcome modern challenges and potential threats*" (Uzhhorod, November 23, 2022);

– international law school "*Juvenile justice in conditions of war: legal axioms and Ukrainian realities*" (Uzhhorod, December 20, 2022);

– international law school "*Recovery and development of Ukraine: ideas, legal principles, tools*" (Uzhgorod, December 26, 2022);

– international law school "*Activity of political parties and public associations in conditions of war: peculiarities of constitutional and legal regulation and realities of the Ukrainian present*" (Uzhhorod, January 20, 2023);

– international law school "*Implementation of the constitutional right to health care in conditions of war: Ukrainian experience and international standards*" (Uzhhorod, February 10, 2023);

– international law school "*Implementation of the constitutional right to freedom of movement in conditions of war: legal standards and practical possibilities*" (Uzhhorod, February 24, 2023);

– international law school "*Performance of constitutional duties in wartime: modern Ukrainian practice and international experience*" (Uzhhorod, March 14, 2023);

– international law school "*Right to reliable information, information security in conditions of war*" (Uzhhorod, March 31, 2023);

– international law school "*Legal status of combatants, military chaplains, prisoners: international norms, realities of the Russian-Ukrainian war*" (Uzhhorod, April 21, 2023);

– international law school "*Activities of public authorities of Ukraine in conditions of war: search for optimal models*" (Uzhhorod, May 11, 2023);

– international law school "*International factor of Ukraine's victory over Moscow: legal, institutional, material and technical components*" (Uzhgorod, June 2, 2023);

– international scientific and practical conference "*Constitutional and legal construction at the turn of the epochs: the search for optimal models*" (Uzhhorod, June 30, 2023);

– International Law School "*Legal Basis of Moscow's Surrender to Ukraine: Possibilities, Conditions and Consequences*" (Uzhhorod, July 7, 2023);

– international law school "*Legal protection of cultural and material values during war: international practice, realities of the Russian-Ukrainian war*" (Uzhhorod, September 29, 2023);

– international law school "*Legal mechanisms of bringing Ukraine and the world community to justice for war criminals and collaborators in the aftermath of the Russian-Ukrainian war: history, theory, practice*" (Uzhhorod, October 27, 2023);

– international law school "*Paradigm of constitutional, constitution- alprocedural law in conditions of war*" (Uzhhorod, November 24, 2023).

The department provides stable and uninterrupted conditions for connection to the events of all those who wish, introductory and congratulatory speeches of dignitaries of the university, regional, city administration and foreign colleagues. Each event is accompanied by meaningful and topical reports of department employees and invited specialists in a specific range of issues. The following international collective monographs prepared and published deserve special attention:

– Law in the conditions of war: issues of theory and practice: international collective monograph / by general. ed. Bysagy Y.M., Belova D.M., Berch V.V., Deshko L.M., Zaborovsky V.V. and Prodan V.I. Uzhhorod: RIK-U Publishing House, 2023. 268 p.

– Law is an effective means of Ukraine's victory in the war with the Russian Federation: analysis, assessments, forecasts: an international collective monograph / by General ed. Bysagy Y.M., Belova D.M., Berch V.V., Deshko L.M., Zaborovsky V.V. and Prodan V.I. Uzhhorod: RIK-U Publishing House, 2023. 275 p.

– Constitutional and legal regulation of the rights and freedoms of citizens in Ukraine: collective monograph/ sub. Ed. I.S. Pirogy, Yu.M. Bysagas Lutsk: Vezha-Druk, 2023. 472 p.

– Restoration and systemic post-war development of Ukraine – winners in the conditions of the new world legal order: analysis, views, predictions: international collective monograph / by General ed. Y. M. Bysagy, D. M. Belova, V. V. Berch, O. V. Skrypniuka, L. M. Deshko, V. V. Zaborovskyi and V. I. Prodan Bratislava, Uzhhorod: RIK-U, 2023 (submitted for printing).

Members of the Department give expert opinions on rule-making activities of higher and local governments of public authorities, as well as local self-governing authorities. The Department has established close cooperation with educational institutions of Ukraine and foreign countries.

During the period of the Department's activity, the faculty members have prepared and published:

1. Scientific and monographic publications: more than 62;
2. Popular educational publications and manuals: 118;
3. Published scientific articles and materials: more than 1,643.

The members of the Department organized and successfully conducted a number of scientific, methodological and practical conferences; they actively participate in the work of scientific forums of all levels held in Ukraine and abroad. The Department annually prepares 50-60 reviews for abstracts of candidate and doctoral dissertations. Prof. Bysaha Yu.M. and Prof. Belov D.M. are members of two academic specialized councils for the defense of candidate and doctoral theses, and Prof. Fridmansky R.M. represented in one specialized board.The Department maintains friendly and business relations with one-profile departments of Lviv, Chernivtsi, Kyiv,

Kharkiv, Odesa and others. The teachers of the Department actively used friendly relations with higher educational institutions of Slovakia, Poland, the Czech Republic, Hungary, Romania, the USA, and Germany to write their scientific papers.

The employees of the Department systematically stand by the population of the region on Constitutional law, state-legal construction and human rights. The teaching staff of the Department enjoys the deserved respect among the students and colleagues of the faculty, and as well as among the public of Uzhhorod, its region and altogether Ukraine.

Lecturers of the Department actively work on the research of the scientific theme "Constitutional and legal construction in the countries of Europe in the 20-21 centuries".

For the future perspective, the department's employees are working on the following trends:

1. to initiate, fill with content and conduct at the faculty: "Annual international European legal readings";
2. to fill the brand of our university with specific content: "About the creation of a research university";
3. make efforts to acquire the status of one of the best in Ukraine by the Faculty of Law of UzhNU;
4. to assist the teachers of the department in acquiring scientific degrees and scientific titles;
5. to encourage high-quality and productive work of the department staff (premiums, awards).

Навчальне видання

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

12-те видання

У авторській редакції

Комп'ютерна верстка *Дербак Андріяни*

Дизайн обкладинки

Підписано до друку 22.01.2024. Формат 60х84/16. Умов.друк.арк. 30,7.
Гарнітура Cambria. Папір офсетний. Зам. № __К. Наклад ___ прим.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88006, м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5040 від 21.01.2016 р.

К 65 **Конституційне право України** : Підручник. 12-е видання. Ужгород : РІК-У, 2024. 528 с.

ISBN 978-80-69142-01-5

Конституція як джерело права є основою легітимності публічної влади в Україні як суверенній, незалежній, демократичній, соціальній, правовій державі. Знання її норм дозволить підвищити рівень правосвідомості громадян нашої держави та виробити стійку позицію не бути байдужим до подій загальнодержавного та місцевого значення.

Підручник «Конституційне право України» буде корисним для кожного без винятку члена суспільства.

УДК 342(477)(075.8)